

Тетяна Дегтяр
Руслан Орлов

ВИШГОРОД

Минуле і сучасне

Київ
«Рада»
2005

Видання розраховане на широке коло читачів різного ступеня підготовки — від учнів середніх шкіл до науковців, до всіх, хто цікавиться історією, пам'ятками культурної спадщини, людьми, що зробили внесок у розвиток міста, яке має більш як 1000-літню історію.

Книга може стати в нагоді туристам, що відвідують Вишгород, архітекторам-містобудівникам, працівникам культурних закладів.

Основна мета авторів — донести до читача багатство наукових і краєзнавчих знань про Вишгород.

Рецензенти:

доктор іст. наук *Івакін Г. Ю.*
та доктор іст. наук *Моця О. П.*

*Видання здійснене коштом Вишгородської районної ради
Київської області та Вишгородської Райдержадміністрації,
правління ВАТ «Укргідроенерго», а також Вишгородського
рибгоспу.*

**Передрук окремих глав або твору в цілому без письмового
дозволу видавництва «Рада» і авторів заборонений
і переслідується по закону.**

ПЕРЕДМОВА

Це перше за останні 120 краєзнавче видання з історії Вишгорода, одного з найдавніших міст Київської Русі. Місто вперше згадується у творі візантійського імператора Костянтина Багрянородного «Про управління імперією», складеному в 948–952 роках. В «Повісті временних літ» Вишгород згадується в 946 році, але сама «Повість» дійшла до нас в редакції 1116 р. У зв'язку зі святкуванням в 1996 році 1050 років першої згадки міста Вишгорода в давньоруському літописі було підготовлено збірник «Давній Вишгород» (18 друк. арк.). Фінансові обставини не дозволили ювілейній конференції відбутися, а збірник так і не побачив світ.

Сама підготовка видань з історії Вишгорода почалася в жовтні 1994 р. в Інституті археології НАНУ. Спочатку була підготовлена збірка праць «Давній Вишгород», потім — книжка про святих Бориса і Гліба та путівник (архітектурно-археологічні нариси), і нарешті наша науково-краєзнавча книжка «Вишгород. Минуле і сучасне.»

Пропоноване видання містить окремі нариси, а саме: про історію набуття позитивних знань краєзнавчого і історичного напрямку дослідниками XIX–XX ст., про Вишгород часів княгині Ольги — «Вольжин град», про нові цікаві матеріали з археологічних розкопок храму святих Бориса і Гліба та гончарного центру XI–XII ст. і про проект створення фортеці 1595 р.

Нові матеріали і погляд на історію міста суттєво відрізняються від історіографічної традиції, започаткованої ще київським істориком Берлинським.

Друга частина книги присвячена сучасному Вишгороду, його історії 30-х–80-х років XX ст., зокрема, будівництву Київської ГЕС. В книзі наведені деякі біографії і важливі події життя мешканців спочатку села, а потім » міста другої половини XX ст.

Завершується книга чудовою піснею про Вишгород, написаною (вірші і музика) людиною, яка любить і цінує

славне минуле і цікаву сучасність міста, Тоцькою Ірмою Фантинівною, яка багато років працювала заступником директора з наукової роботи Національного заповідника «Софія Київська».

Фотографії, вміщені в книзі, з архіву Р. Орлова і Т. Дегтяр, кольорові слайди — Р. Орлова. На 1 стор. обкладинки — акварель Де ля Фліза 1854 р., на якій зображено Вишгород з півдня. На 4 стор. обкладинки — акварель Федора Солнцева 1843 року «Вид на Межигірський Спасо-Преображенський монастир».

ВИШГОРОД

Минуле

АРХЕОЛОГІЯ І КРАЄЗНАВСТВО ПРО СТАРОДАВНІЙ ВИШГОРОД

Перші вияви зацікавлення пам'ятками Вишгорода містяться в давньоруських літописах, свідченнях і описах околиць Києва мандрівниками-іноземцями, описах київського замку, ілюстраціях київського воєводства, статистичних описах київської округи (XI–XVII століття) тощо. В другій половині XVIII століття відомості щодо «старих міст руїн, або городищ» почали надходити до Петербурзької Академії наук, проте ці описи позначені дилетантизмом і відсутністю знань у авторів. Так, в «Описі Києва» 1760 року губернська канцелярія повідомляла: «...при Києві старих міст залишених руїн або городищ і ніяких ознак зараз майже не побачиш, крім народної поголоски, що над рікою Либіддю було чимале житло, також поблизу Києвомежигірського монастиря на горі був князя Володимира двір, місце якого і понині зветься Вишгород».

В 1874 р. був опублікований географічний опис Києва, складений поручиком київського гарнізону Василем Новгородцевим у 1784 р. Серед київських околиць у творі згадується розташований на високій горі в 17 верстах від Києво-Подолу «город» (саме так! — *Р. О.*) Вишгород. Вище по течії Дніпра зазначено у 3-х верстах від Вишгорода ставропігальний Києво-Межигірський чоловічий монастир, при якому — форпост і митна застава.

Розташування Вишгорода поблизу Києва завжди сприяло тому, що дослідники київської старовини займалися і Вишгородом. Найбільш яскравий приклад — це коло наукових інтересів першого київського археолога і одного з перших українських археологів Максима Федоровича Берлинського, автора широко відомого твору «Краткое описание Киева», вперше виданого у 1820 році¹. Головна праця М. Берлинського «История города Киева от основания его до настоящего времени», яка була написана ним ще до 1800 року, тобто до появи творів Михайла Карамзіна, Дмитра Бантиш-Каменського і Миколи Маркевича, вважалася втраченою безповоротно майже 170 років. Тільки у 1970 році Лідії Пономаренко пощастило розшукати в Ленінградському архіві

цензурний примірник утраченої книги. Частина рукопису була опублікована в збірнику «Київська старовина» (за редакцією Петра Толочка) у 1972 році². Але цей збірник з цензурних міркувань було вилучено з продажу. А повна публікація книги вийшла друком тільки у 1990 році.

Свідчення М. Берлинського дуже цінні, оскільки він на власні очі бачив ще середньовічну забудову Києва і його околиць XVIII століття.

Сучасні історики — Михайло Брайчевський і Гліб Івакін, коментуючи твори М. Берлинського, підкреслювали, що він був істориком дуже чесним, фіксуючи у своїх працях лише те, що знаходив у джерелах. Проте він був представником науки свого часу, яка ще проходила етапи становлення, і всі недоліки її знайшли у нього своє відображення. В першу чергу, це повна довіра до кожного джерела, некритичне ставлення до нього, хибні інтерпретації повідомлень, плутанина подій і явищ. Так, у нього фігурують підробки датованих грамот, що приписувалися Андрію Боголюбському. Історик плутає битву під Зборовом і битву під Берестечком то-що.

Але не слід забувати, що тільки починалося XIX століття і до виходу першого тому «Повного зібрання руських літописів» у 1846 році було ще майже півстоліття. Так, наведений нижче уривок з «Краткого описания Киева», написаний російською літературною мовою кінця XVIII століття з великою кількістю українізмів, містить узяті з пізніх польських хронік, що перейшли в українські літописи XVIII століття, уявлення про топонімічну легенду стосовно заснування Києва. Тут Вишгород пов'язаний з братом легендарного князя Кия — Хоривом. В 60-ті — 80-ті роки XIX століття деякі краєзнавці також пов'язували Вишгород з Хоревицею (Лаврентій Похилевич, Федір Маніковський та ін.).

Назва «Вышьгородъ», яка утворена від порівняльного ступеню прислівника «вище» та іменника «город», віднесена філологами (Распонт, Нерознак, Никонов) до найчастіших «культурних» назв. Вишгород — означає місто, замок, укріплення на високому місці. Семантичним засобом утворена назва давньогрецького міста на горі: *akropolis* від *akros* — верхній і *polis* — город. Сучасні невігласи пишуть про утворення назви Вишгород від двох іменників, з яких, на їхню думку, «Виш» — ім'я мешканця цієї території.

Ототожнення літописних гір, на яких «сиділи», за уявленням киян XI–XII століть брати Кий, Щек і Хорив, — заплу-

тане питання історичної топографії стародавнього Києва, але не Вишгорода. Сучасна історіографія цього питання відносить назву Хоревиці (або Хоривиці) до Замкової гори (Михайло Брайчевський) і до Лисої гори (Петро Толочко) у Києві. Цікаве ще одне твердження, висловлене Г. В. Ляско-ронським у 1913 році в книзі «Киевский Вышгород в удельно-вечевое время». Обстеживши Вишгород і не знайшовши значних укріплень (за винятком валу біля церкви), дослідник ототожнив літописний Вишгород з частиною Києва — Замковою горою.

Сучасна історіографія не пов'язує топонімічну легенду про заснування Києва з Вишгородом, тобто з братом Кия — Хоривом. Але люди, що відвідують церкву, не замислюються над джерелом цих свідчень про заснування міста Хоривом, не вважають за потрібне ознайомитися з виданням літопису преп. Нестора, хоч він зараз загальнодоступний. Серед «краєзнавців» є спроби модернізувати легенду про Хорива в V ст., помінявши його на Зуба в тому ж V ст. та підкріпивши її місцевою «биличкою». Вважаємо за потрібне звернути увагу громадськості на ці факти і не переписувати один у одного нібито записані у старожилів стародавні «билички», бо вони вигадані нашим сучасником. Зауважимо, що Максим Берлінський був перший, і поставимося з розумінням до рядків, створених 200 років тому:

«Село Вышгород, лежащее в 17 верстах выше Киева на горе над Днепром, было то место, где третий брат Кия Хорев утвердил свое пребывание. В последующее время русские князья, по красоте сего местоположения, построили там дворец, где со временем заведен город Вышгород, бывший любимым местом княгини св. Ольги. Деревянная церковь во имя св. Василия, созданная Вел. Владимиром скоро по его крещении, известна тем, что в 1016 году положены были в оной мощи св. князей Глеба и Бориса. По истреблении сей церкви пожаром, мощи святых перенесены были во вновь созданную князем Ярославом I. По истреблении же и сея пожаром воздвигнута великолепнейшая в 1072 году на имя святых страстотерпцев Глеба и Бориса, и с того времени Вышгород сделался городом удельного княжения.

Наконец в 1075 году Черниговский князь Святослав Ярославич основал уже каменную церковь, куда потом Вел. князь Владимир Мономах в 1115 году торжественно при собрании всех князей и знатнейших духовных особ внес св. мучеников гробы и устроил против Вышгорода на Днепре

дерев'яний міст. Во время нашествія Батия могили святих невідомо де соховані, а церква татарами до основання разорена. В наступуюче время місце сие до 16 століття в совершенном было запустении, а с сего времени люди начали тут селиться. По времени основана на фундаменте прежде бывшей каменной дерев'яная церква, которая и поныне существует.

В 1816 году нарочно открыто все основание бывшей церкви; но никаких не отыскано древних достопамятностей. Возле церкви находится студенец, который издревле существует, и, как вероятно, прежде был в погребу самой церкви».

Деякі свідчення, наведені в цьому уривку, помилкові. Так, і зараз дехто вважає, що фундатором храму, освяченого у 1115 році, був київський князь Володимир Мономах. Але і літописи, і «Сказання про Бориса і Гліба» ктиторм храму називають чернігівського князя Олега Святославовича: «Коли Володимир в перший раз окував раки святих, Олег, син Святослава, надумав відновити церкву розтрощену кам'яну у Вишгороді. І привів він будівничих і повелів їм будувати, дав їм всього щедро, що було потрібно. І була збудована церква і розписана». Сталося це, очевидно, у 1112 році, але вже після смерті Святополка, за часів князювання Володимира Мономаха, 1 і 2 травня 1115 року відбулося перенесення мощей у нову церкву, причому святкову учту давав ктитор храму — Олег Святославович.

У згаданій вище «Истории города Киева от основания его до настоящего времени» М. Берлинський називає Вишгород «удельным поместьем сыновей великого князя», який під час монголо-татарської навали, як він вважає, був абсолютно зруйнований. Біля сучасної церкви «показывают место старинного каменного погреба, в коем, сказывают, будто и поднесь гробы святих оных находятся». Цікаво те, що ці свідчення наводить Павло Свиньїн у своїх дуже популярних «Извлечениях из археологического путешествия по России Павла Свиньина в 1825 году» на підставі спостережень на дні колодязя, що біля вівтаря, де було знайдено цегляне склепіння в бік церкви. На думку Свиньїна, саме під колодязем і заховані мощі святих Бориса і Гліба, але кладки торкатися боялися, щоб не порушити церкву³.

В «Кратком описании Киева» М. Берлинський згадує і Межигірську «обитель» з церквою «Білий Спас», що була побудована, на думку автора, у 1164 році, а також легенду про заснування монастиря монахами, що рятувалися від та-

тар. В «Истории города Киева...» автор наводить ці ж самі факти з історії монастиря, називає місце його розташування на півтори версти ближче до Києва, ніж існуючий Межигірський, відзначає його особливі стосунки з козаками війська Запорозького.

Широкому колу читачів Російської імперії другої чверті XIX століття свідчення М. Берлінського про Вишгород стали відомі і завдяки праці Павла Свиньїна «Вышгород (Из живописного путешествия по России П. С. (Павла Свиньїна.— *Р. О.*)», що була надрукована в журналі «Отечественные записки» за жовтень 1827 року.

Написаний чудовою літературною мовою, мовою доби Пушкіна, нарис про Вишгород Павла Свиньїна справив глибоке враження на сучасників і більше того — визначив на століття вперед історіографічну традицію подання Вишгорода в краєзнавчій літературі, тобто створив образ, безумовно романтичний, стародавнього міста. Згідно з цією своєрідною історіософією, під непоказними хатами поліського села, населеного, за Федором Маніковським, «малоросами»,— гостинними, скромної вдачі, похмурими тільки зовнішньо, з простими звичаями,— зберігаються залишки палаців і веж княгині Ольги і останки святих Бориса і Гліба, збережені від святотатствених рук монгольських завойовників.

Наведемо кілька уривків з цього, майже невідомого сучасному читачеві, нарису про Вишгород з «Отечественных записок» мовою оригіналу:

«Вышгород, столь часто упоминаемый в летописях Русских, как достояние удельных детей или братьев Великокняжеских, местоположение его столь привлекательно, что бывши в самом Киеве, посреди сладостнейших воспоминаний и ощущений, посреди разнообразнейших красот природы, нельзя не пожелать увидеть жилище божественной Ольги, и мы с почтенным любителем и знатоком киевских древностей Максимом Федоровичем Берлинским отправились туда 22 сентября 1825 года — несмотря, что утро было пасмурно. К счастью, едва только подъехали мы к старице, как просияло солнце и высокая гора Вышгородская, покрытая зеленью и хижинами (хатами), открылась нашим взорам наподобие Гибралтарского утеса.

В упоении археологических мечтаний, я представлял себе архитектуру теремов и башен Ольгиных палат, кои, вероятно, стояли на сей величественной крутизне, возвышающейся перпендикулярно над Днепром, который как нарочно

здесь расширяется, а немного пониже принимает в себя и новые воды от Десны. Кирпичи, находимые в сей площадке за домом священника, утверждают в сей догадке; равномерно должно полагать, что и каменный фундамент, на коем построена нынешняя деревянная церковь, есть не что иное, как основание древнего Святославева храма.

В 1819 году фундамент сей был окопан почти вокруг одною любопытствовавшею особою (М. Берлинський датує ці розкопки 1816 роком, проводила їх Ганна Турчанінова, дочка бригадного генерала, що прибутки зі своїх маєтків використовувала для аматорських «досліджень». Петро Курінний наводить свідчення про складання плану церкви, але цей план не зберігся.— *Р. О.*), и, кроме онаго, найдено к северу основание столбов или арок, состоящих из дикого камня, залитого крепким цементом, а далее в ту же сторону замечены следы существования огромных палат. По южную и восточную сторону от церкви устроено также великое множество щебню или мусору, вероятно, оставшегося от бывших тут развалин. В церковном фундаменте, близ алтаря, видна дверь, заложенная кирпичом, и остатки продолжающихся от нее стен — вероятно, тайник или погреб церковный, в коем скрыт был колодезь, находящийся теперь на наруже близ алтаря, глубиною в 2 сажени. Скрытое положение сего колодезя, своеобразное устройство дна онаго и проведение воды посредством ручейка (плотно прикрытого камнями и кирпичом), исходящего из подземельного вала, составлявшего западное ограничение города, наконец неизвестность со времени Батыева нашествия о месте, где хранятся Св. мощи Бориса и Глеба, заставляют некоторых археологов полагать, что сии святые остатки укрыты были от святотатственных рук монголов под руслом сего колодца! И эта догадка заслуживает по всем отношениям исследование! Колодезь сей издревле славится прекрасною водою, которая почитается даже целебною в некоторых недугах.

По оставшимся двойным земляным насыпям видно, что столица Ольги не много занимала пространства. Крепостные валы сии, окружавшие с двух сторон город, идут почти параллельно и оканчиваются у самого утеса, на коем видны остатки стрельниц, защищавших город со стороны Днепра. Священник сказывал нам, что в бору (лесу), около полутора версты расстоянием, видны еще остатки третьего вала. Военный археолог мог бы вывести из него систему древней фортификации».

Рис. съ Натюрм. П. Се.

Грав. А. Петрова.

Въшгородъ.

Павло Свиныйн згадує три великі кургани на захід від села, на одному з яких знаходився хрест, виконаний з «дикого» каменю. Мабуть, М. Берлинський розповів авторові нарису про наслідки розкопок найближчого до села великого кургану, в якому Г. Турчанінова знайшла частину «ефеса» і стремена, і його висновок досить слушний — знахідки, серед яких були людські кістки і вугілля, свідчать про язичницький обряд поховання знаменитого «витязя» і був розташований серед менш значних насипів під самим лісом. Взагалі велику кількість давніх могил П. Свиныйн пов'язував з численними міжусобицями, що коїлися поблизу Вишгорода, з нашествия половців.

Чудові рядки П. Свиныйна присвячені природному ландшафту Вишгорода і заплавам Дніпра, що пов'язують місто Ольги з Києвом і Трипільям на правому березі і простором лісів Чернігівської губернії на лівому березі Дніпра: «Советую любителям прекрасных, бесподобных видов провести полчаса на Вышгородской колокольне при закате солнца, когда Киев, Богоспасаемый Киев, озаряется яркими лучами потухающего светила, когда оно с Подола переходит постепенно на огненные главы и кресты золотых верхов Киевских церквей и башен. О! Это ни с чем несравненно, это выше всякого описания!». В іншому уривку згадується Оболонь: «Все низменное пространство от Киево-Подолы до Межигорского возвышения ежегодно заливается вешнею водою Днепра. Сие-то пространство часто наводняемо было и кровию соотечественников, вооруженных для взаимного истребления во время уделов».

Сучасне село справило на мандрівника невідгідне враження своєю бідністю — він пише про 40 дворів і 180 душ населення чоловічої і жіночої статі, про приписане до приходу село Вали. Ця бідність контрастує зі славним минулим.

Наведена П. Свиныйним коротка історія Вишгорода, своєрідний конспект лекції М. Берлинського, складається з кількох «блоків». Це, по-перше, виникнення міста у V ст. на Вишгородській горі, що називається Хоривиця (від літописного Хорива), по-друге,— про княгиню Ольгу, яка влаштувала своє місцеперебування у Вишгороді. Потім досить докладно розповідається про вишгородських князів у зв'язку з історичними подіями, а також про вишгородську церкву, закладену князем Володимиром Святославовичем і збудовану з цегли Святославом Ярославовичем та його сином Олегом. Після монгольської навали 300 років, на думку автора,

існувало «сельцо», передане в 1523 році грамотою Сигізмунда I Межигірському монастирю, звідки і приходили монахи для богослужіння в дерев'яну церкву святих Бориса і Гліба. П. Свиныйн згадує і 1651 рік, коли війська гетьмана Радзивілла спалили церкву, і чудо з іконою Божої Матері, що припливла до Києво-Подолу і знаходилася в Києво-Братському монастирі з 1662 року.

П. Свиныйн свідчить про знахідку на «пригорку» верхівки мідної кадильниці і уламки цеглин, де, на думку М. Берлінського і монахів Межигірського монастиря, знаходився «Білий Спас» — церква, що, як говорить легенда, була відбудована на місці дерев'яної у 1164 році завдяки князю Андрію Боголюбському. Кадильниця була передана Євгенію (Болховитінову), що заступив на київську митрополичу кафедру, дійсному членові Російської Академії наук, ініціатору численних розкопок у Києві.

Коло інтересів П. Свиныйна поширювалося і на геологію місцевості. Він пише про знахідки бурштину, залізної руди, різних закам'янілостей і навіть про наявність культурного шару — «истления животных и жилые следы».

Праці М. Берлінського і П. Свиныйна, на нашу думку, визначили пріоритетні напрямки вивчення старожитностей Вишгорода і його околиць, у тому числі Межигірського монастиря. Звичайно, допущені ними деякі помилки, характерні для початкового етапу розвитку історичної науки, перейшли у твори краєзнавчого напрямку XIX століття і, як переконливо свідчать факти, оволоділи думками сучасних краєзнавців кінця XX століття.

Певний етап дослідження вишгородських старожитностей пов'язаний з діяльністю «Временного комитета для изыскания древностей в г. Киеве», що започаткував свою роботу у 1835 році і закінчив її у 1843 році. За дорученням цього комітету, професор Київського університету Я. Ф. Ставровський розпочав, а у 1845 році, вже як член Київської археографічної комісії (1843–1872 роки), завершив розкопки двох курганів поблизу Вишгорода — Хрещатого і Воронового. До нашого часу збереглися акварельні малюнки-плани цих курганів, на яких ми бачимо в насипах дерев'яні конструкції. Зараз важко визначити культурну належність цих поховань, але подібний обряд поховань у великих дерев'яних гробницях характерний для населення Київщини раннього залізного віку (VII—VI ст. до н. е.). З 1845 року співробітником Київської археографічної комісії стає Тарас Григорович Шевченко.

Достовірно відомо, що в 1846—1847 роках він брав участь у розкопках професора Миколи Іванишева курганів поблизу Василькова, і хтозна-коли, можливо, знайдуться і невідомі акварельні малюнки Шевченка (олівець, «Вишгородський краєвид», виконаний у 1846 році; олівець, «Межигірський монастир», про які відомо шанувальникам його творчості). Відомі також акварелі Межигірського монастиря і фаянсової фабрики, виконані академіком із Санкт-Петербурга Федором Солнцевим, який замальовував фрески Софії Київської...

Взагалі, твори художників з огляду на їхню документальність можуть бути новим джерелом вивчення вишгородської старовини. Їхня цінність, з нашого утилітарного погляду, різна: так, гравюра вишгородського краєвиду, виконана за малюнком П. Свиноїна, добре передає романтичне враження мандрівника і співзвучна його палким рядкам, наведеним вище, але значно поступається в документальності малюнку А. ван Вестерфельда, що зображує Межигірський монастир у 1651 році.

Відомості про розкопки Я. Ф. Ставровським кургану Хрещатий подано у творі за редакцією Івана Фундуклея «Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии» (1848 рік)⁴. За його даними, в могилі знайдено дубові зруби з вугіллям і попелом, кістками людей і тварин. В іншому творі цього київського губернатора («Статистическое описание Киевской губернии») є дуже цікавий опис фаянсової фабрики на території колишнього Межигірського монастиря. Стосовно Вишгорода повторюється помилкове ототожнення його з Хоривицею і гадується гора, де стояв «Білий Спас».

З другої половини XIX століття інтерес до пам'яток давнини різко зростає, що в значній мірі пояснюється знайомством зацікавлених із творами Карамзіна, Соловйова, Костомарова, Максимовича, Маркевича та інших. Значний вплив на читача справляла церковно-історична традиція. Праці митрополита Київського Євгенія (Болховитінова), архієпископа Чернігівського Філарета (Гумілевського) і особливо митрополита Московського і Коломенського Макарія (Булгакова) мали велику популярність⁵. Показчики святинь Києва, видані в ці роки, як правило, містять і свідчення про Вишгород і Межигірський монастир.

В показчику, виданому у 1850 році, опис пам'яток зроблений за знайомою схемою: давня гора Хоревия (Хоривиця); Вишгород — місцезнаходження св. княгині Ольги; церква, побудована Володимиром та відновлена Ярославом, а

також нова, споруджена Ізяславом; новий мурований храм; дерев'яна церква Мокієвського, потім — Лукіяновича; ікони; Межигірський монастир; урочище Спасщина; історія Межигір'я; гірський струмок Дзвінки.

Дуже характерний своїм побожним стилем текст відомого мандрівника Андрія Миколайовича Муравйова, що, за свідченнями письмових джерел, приїздив до Вишгорода на кожне храмове свято 24 липня. Характерні фрази «Мономахович Киев», «великий Ярослав», «блаженная Ольга», «священный студенец» тощо. Ніякої нової конкретної інформації мандрівник не наводить, навпаки, повторює здогадки попередників про «сокрытие» святих мощей під склепінням храму, захоплюється мальовничими краєвидами, вказує на наявність давнього валу поблизу дерев'яної церкви, пише про відсутність «следов древних жилья княжеского».

До кінця 40-х — початку 50-х років XIX століття належать створені доктором медицини де ля Флізом альбоми з численними етнографічними, археологічними, «медико-топографічними» описами Київської губернії, що були відкриті для науки ще відомим археологом і мистецтвознавцем, організатором охорони пам'яток Миколою Біляшівським. Зараз Інститут археографії НАН України готує унікальні альбоми до друку, з яких на час написання книги вийшло два. В одному з альбомів зберігся малюнок Вишгорода з північного боку, на якому досить точно зображена тризубна церква 1744 року, дерев'яна дзвіниця 1824 року, характерна для Полісся забудова села, як описує де ля Фліз, «триподільними» хатами з сінями. В альбомі є унікальний опис села, мешканців, господарства з точними цифрами кількості худоби, згадуються вже відомі на той час цегельні. В середині XIX ст. добре простежується топоніміка села, за якою проступають власники землі: «Ткачов шпиль», «Попова пристань», «Харківка», «Николенко шпиль», «Терпаго шпиль», «Ковальов шпиль», «Варавин шпиль» (тобто — курган.— Р. О.) та інші назви.

На цей період припадає плідна діяльність священиків Михайла Сікачинського («Сказание о Вышгороде и его древней святыне», 1858 та 1863 рр.), Лаврентія Похилевича («Сказание о населенных местах Киевской губернии», 1864 р.; «Уезды Киевский и Радомысльский», 1887 р.), Федора Маніковського («Вышгород и его святыня», 1889 та 1890 р.)⁶⁻¹¹. Книжки М. Сікачинського порівняно невеликі за обсягом, у них є деякі подробиці з історії помісної ікони Божої Матері

(з 1662 року — Києво-Братської), ікони Спасителя з «язвою», нанесеною татарами у 1662 році, а також дані про напис на рукописному тлумачному Псалтирі з Богуславського Миколаївського монастиря про відбудову дерев'яного храму святих Бориса і Гліба у Вишгороді в 1614 році священиком протопопом Прокофієм. Це свідчення правдоподібне тому, що відома чолобитна на ім'я Олексія Михайловича подана священиком Васильїшем Прокоф'євим (квітень 1652 року), тобто сином священика першого дерев'яного храму.

Саркофаг з овруцького лупаку XII–XIII ст.ст. біля північної стіни церкви. Фото 1935 р.

Михайло Сікачинський, що був настоятелем церкви протягом 34 років, залишив по собі пам'ять не тільки побудовою нової цегляної церкви, а й шанобливим ставленням до вишгородських старожитностей: хрести і персні, знайдені випадково, як і різні монети і печатки або знаходилися в церкві, або були передані на збереження митрополиту і потрапили до київських музеїв. Саркофаг, випадково знайдений на городі священика 23 березня 1853 року, був ним встановлений біля північної стіни церкви на постаменті. Розтягнені місцевими мешканцями плити саркофага (пірофілітові) валялися до 2001 р. на сусідніх садибах, що не можна поясни-

ти нічим, крім повної байдужості до минулого. Зараз частина плит за вимогою настоятеля храму протоієрея Димитрія занесена до церковної садиби.

В популярних виданнях Л. Похилевича наведені цікаві описи цегельні Вишгорода, Межигірського монастиря та фаянсової фабрики. Л. Похилевич, на відміну від попередників, мав у своєму розпорядженні уже опублікований значний фактичний матеріал (особливо для видання 1887 року) — вже друкувалися «Акти» Південної і Західної Росії, «Пам'ятники» Київської комісії, праці Андрієвського, Лазаревського, почала виходити «Киевская старина». Археологією активно займалося Київське церковно-археологічне товариство, при якому був створений Церковно-археологічний музей, а також був виданий Володимиром Антоновичем «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей» (1874 р.) тощо¹². Л. Похилевич використовував ці нові на той час дані, а також свідчення багатьох люстрацій Польсько-Литовської держави.

Зазначимо, що посилання Л. Похилевича на першоджерела потребують перевірки. Краєзнавець, як і П. Свиньїн, відзначає безлюдність Вишгорода у 1523 році і передачу його до володінь Межигірського монастиря. У цій грамоті Сигізмунда I Вишгород не згадується, хоча з тексту можна збагнути — кордон монастирських володінь проходив по річці Водищі, тобто Вишгородська гора входила у його володіння. Насправді ж вперше Вишгород, як незаселене городище, згадується в «Ревізії замку Київського, року 1552». Потім — у зв'язку з побудованою «винницею» на «горі Вишгороді» для виноградаря Левона Милана, мешканця села Петрівці. Ці свідчення знаходимо в «Описі Київського замку 1552 року», але вони, очевидно, залишилися невідомими краєзнавцю.

Невдалою була спроба Л. Похилевича визначити на місцевості «замок Ольги» (з коморами і палацом) в 100 сажнях на південний схід від церкви (але це місце непридатне для княжого двору ні за фортифікаційними можливостями, ні за розмірами). Та Л. Похилевич лише висловив припущення, бо на той час не була відома вся сукупність даних про давньоруську фортифікацію і розміри князівських господарств. Вивчення фортифікації міст і городищ Київської Русі розпочалося на початку XX століття Вікентієм Хвойкою (Київ, Білгород, Шарки, Кононча), але повна картина відкрилася лише в 50-ті — 60-ті роки, коли її вивченням (про це мріяв

ще Павло Сви́нїн) зайнявся видатний фахівець — «військо-
вий археолог» Павло Олександрович Раппопорт.

На жаль, деякі сучасні так звані «краєзнавці» і в наш час роблять спроби «реанімувати» наївні уявлення XVIII ст. або вдаються до свідомої фальсифікації. А ще у XIX столітті були дослідники, які досить тверезо оцінювали домисли Л. Похилевича. Так, Микола Закревський у своїй досить відомій праці «Описание Киева» (останнє видання 1868 року) наводить слова Нестора з літопису і уїдливо відзначає: «... новейшие писатели построили свои воздушные замки: например, Берлинский говорит, что «Вышгород был любимым местом княгини св. Ольги». Похилевич пишет, что «Олег веший отдал Вышгород в вено св. Ольге... Она полюбила это место за природную его красоту... Место, где находится построенный Ольгою замок и дворец в Вышгороде, по соображениям (!) в 100 саженьях на Ю.—В. от нынешней церкви. Об этих подробностях ничего не говорит Преп. Нестор, а новейшие писатели так много знают!».

Можна зрозуміти емоційні зауваження М. Закревського, особливо з погляду сьогоднішнього дня,— як багато знають про Вишгород сучасні «письменники»!

Критика М. Закревським творів сучасних йому краєзнавців поширювалася і на книжки М. Сікачинського з огляду на питання про виникнення Вишгорода у V столітті, ототожнення городища з Хоревицею, сентенції стосовно останніх днів Ольги, які вона провела у Вишгороді разом із внуками тощо. Наведені Л. Похилевичем свідчення про вишгородські монастирі дослідник вважав вигаданими, не підкріпленими певними історичними доказами: існування жіночого монастиря у Вишгороді «висмоктане» з пізніших компіляцій, а не взате з літописів.

«Описание Киева» М. Закревського насичене цікавою інформацією щодо укріплення Вишгорода замком наприкінці XVI ст., а також етапів побудови дерев'яних церков; воно містить короткий опис фундаменту давньоруського храму, відкритого у 1860 році, в ньому також згадується про тимчасове богослужіння в дерев'яній дзвіниці, що стояла окремо, називаються давні могили поблизу села: «Варавина», «Хрештата», «Мала», «Воронова». У другому томі праці великий розділ присвячений Межигір'ю.

Відзначимо, що, з огляду на сучасний стан розробки топографії давньоруських міст, М. Закревський мав рацію, скептично оцінюючи домисли своїх сучасників (замків, на-

віть подібних до феодалських замків Франції або Німеччини, на Русі в той час не було). Відрізнялася і система господарства і, цілком природно, топографія міст. Князівські двори займали велику площу на городищах (комплекс майстерень, поварня, медуша, стайня тощо) поруч з дворами тивунів, бояр, тисяцьких, про яких у Вишгороді згадує літопис (Мироня, Путші, Тудора та ін.). Майстерні для виробництва скляного посуду, прикрас, а також ювелірних виробів були знайдені у 1934–1937 роках на схід від церкви і увійшли в наукову літературу під назвою «квартал металургів». Княжі двори розташовувалися взагалі за межами міста, наприклад, двір Всеволода Ольговича (великий князь у 1139–1146 роках) знаходився під Вишгородом, на острові.

Не можна не згадати добрим словом видане у 1865 р. в «Київських єпархіальних відомостях» та окремою книжкою «Сказание о Межигорском монастыре» першого ректора Київського університету св. Володимира Михайла Максимовича. Автор «Сказання...» пройнявся духом монастиря після того, як побував там у 1857 р. Дослідження М. Максимовича зберігає свою вартість з огляду на критичний аналіз письмових джерел. Вчений досить скептично оцінював легенду про заснування монастиря грецькими монахами при першому митрополиті Михайлі Сіріні, святому, що помер у 988 р., оскільки легенда пов'язувала це заснування з тією ж епохою, коли були збудовані Михайлівський Золотоверхий собор і Михайлівський Видубецький монастир. В іншій роботі («Видубецький монастир») Максимович приходить до висновку про заснування Видубецького монастиря у 1068 р. Всеволодом Ярославовичем. Про це свідчить і його літописне найменування — Всеволожа.

М. Максимович вказує і на джерела уявлень про заснування монастиря Андрієм Боголюбським: синодик 1625 р., деякі описи і місяцеслови другої половини XVIII ст. В якійсь мірі до створення легенд був причетний ігумен Коментарій, який на початку 1599 р. прибув до Межигір'я разом із інокм Флавіаном і ігуменом московського походження Афанасієм. Після підтримки з боку воєводи Острозького монастир почав швидко забудовуватися церквами: надбрамною Петропавлівською (1604 р.), трапезною Миколаївською (1609 р.), соборною Спаською (1611 р.). Нарешті, у 1610 р. монастир отримав ставропігію від Матвія, архієпископа Мирлікійського, екзарха патріаршого престолу Константинопільського.

Ще один період розквіту монастиря, пов'язаний з патріархом «Всея Руси» Іоакимом — можайським шляхтичем Іваном Савеловим, що постригся в ченці в Межигір'ї у 1655 р. (став патріархом з 1674 р.). На кошти патріарха була збудована мурована Преображенська церква у 1690 р.

Найбільш ґрунтовний краєзнавчий нарис про Вишгород — це праця Федора Маніковського. Вона вигідно відрізняється від інших наявністю документально виконаних ілюстрацій — фотографій, а також апаратом посилань, в якому вказано використані джерела. Опис Вишгорода зроблено за схемою, започаткованою М. Берлинським і П. Сви́нїним (розділи про історію міста; князів, що перебували у Вишгороді; про святих князів-мучеників; історію побудови церков; статистичні свідчення про сучасне село), проте, свідчення Маніковського більш точні, зокрема, дати подій, місця знахідок окремих речей, поховань.

Ф. Маніковський знав працю М. Закревського, на яку він не раз посилається, але в тексті книги все ж написав про заснування міста в V столітті Хоривом, молодшим братом Кия, і послався на видану на той час «Повість временних літ» Нестора в різних літописних списках, де не йдеться про заснування Вишгорода. Повторюється і домисел Л. Похилевича про замок Ольги, про останні її дні і смерть у Вишгороді. Тобто Ф. Маніковський вважав за краще підтримати традиційні здогадки своїх попередників, а критика М. Закревського на нього не подіяла. У наші дні громада церкви святих Бориса і Гліба також вважає за краще триматися цієї традиції і пише про заснування Вишгорода у V столітті Хоривом.

Незважаючи на всі недоліки, книга Федора Маніковського є кращим із написаного про Вишгород. У ній було описано пам'ятки, згодом втрачені в часи гонінь на церкву, особливо з 1929 по 1988 роки.

Не можна не звернути увагу на шанобливе ставлення настоятеля церкви до відвідувачів і богомольців. Окремі рядки твору присвячені відвідуванню Вишгорода членами Третього Археологічного з'їзду, що відбувся у Києві 2–22 серпня (за старим стилем) 1874 року. Під час розвідувальних розкопок були прориті рови у двох напрямках: один — із середини, другий — зовні церковної огорожі. Ф. Маніковський згадує про залишки стін із цегли, яка нічим не відрізняється, на його думку, від цегли Золотих воріт.

Серед відвідувачів (за Ф. Маніковським, археологи прибули до Вишгорода 19 серпня) були найвидатніші вчені з України і Росії: граф Олександр Сергійович Уваров (внук останнього гетьмана України Розумовського), професори Антонович, Іванишев, Петров, Терновський, Юзефович, Самоквасов та інші. Цікавий опис цієї події зберігся в «Автобіографії» Миколи Костомарова: «На возвратном пути из Трахтемирова члены съезда проминули Киев и направились к Вышгороду, стоящему на высокой горе. Местный священник сообщил, что здесь отыскивались несколько старых вещей в могилах погребенных там в древние времена людей. Члены принялись тотчас разрывать почву около церкви и увидели на довольно большом пространстве кирпичные фундаменты, показывающие, что здесь находились когда-то значительные каменные постройки».¹³

Цегляні мури, про які згадують Ф. Маніковський і М. Костомаров, були відкриті і при розкопках у 1936 і в 1995–1996 рр. Поки що їхня доля однакова: як 1936 р., так і в 1995 р. було вирішено залишити деякі фрагменти для закріплення і музеєфікації під павільйоном, але спроби були невдалими.

З огляду на їхню безперечну цінність вважалося, що виникне здорова конкуренція між місцевою адміністрацією, заповідником (відновленим у 1995 р.) і церковною громадою за право проведення консерваційних робіт і встановлення покриття. Проте це сталося лише в 2002–2004 рр. У зв'язку з цим пригадуються слова І. Забеліна, сказані ним графу Уварову: «... Причина цього полягає не в недостатчі матеріалу, як дехто думає, а в чомусь зовсім іншому — в якійсь одвічній байдужості до вітчизняної старовини. Не лише ми, але й наші предки не вміли цінувати важливості рідних пам'яток, і, цілком не усвідомлюючи..., з повною байдужістю ремонтували або відновлюючи старовинні будівлі, не розуміли, що кожного разу вони тим самим виривали сторінку з народного літопису. Така байдужість і досі часто виявляється в російському житті й шкодить, на жаль, не лише археології».

В цьому ж 1874 році професор Київського університету Володимир Антонович в урочищі Костина нивка, де знаходився курган Варавина могила, розкопав два кургани, а в іншій групі з 96 курганів в урочищі Батищева могила — один курган¹⁴. Поховання виявилися з обрядом інгумації, орієнтовані головою на захід, без інвентаря. Сучасні дослідники

відносять ці кургани до часів Київської Русі, але в краєзнавчій літературі, посилаючись на іншу роботу В. Антоновича (1893 р.), де випадково на карті у Вишгороді показані кам'яні гробниці, роблять висновок, що нібито В. Антонович датує кургани під Вишгородом епохою бронзи¹⁵.

В 90-ті роки XIX століття речі давніх епох у місцевих селян скуповував відомий колекціонер і скарбошукач В. Гезе. До унікальних знахідок належить скарб із прикрас з виїмчастими емаллями, знайдений поблизу Межигір'я при видобуванні глини у 1892 році. Він складався з фібул (застібок) та ланцюга, прикрашеного червоною і зеленою емаллю, з ажурною лунницею, з обручів, шийних гривен, пряжок, підвісок. Скарб був куплений І. Хойновським і опинився в археологічному музеї у Варшаві. Датується знахідка першою половиною III століття.

Скарб, подібний до Межигірського, був знайдений на початку XX століття в с. Жукин. Там були діадема, браслети, хрестоподібні підвіски, пластинчаста фібула, спіралеві пронизки, частина речей (всі з бронзи) з емаллями.

До кінця XIX століття населення Вишгорода значно зросло і досягло 1595 чоловік. Статистичні дані про село містяться у довідкових виданнях, подібних до «Списка населенных мест Киевской губернии», а також в монографічних дослідженнях Дніпра. Спеціальних археологічних досліджень в селі ніхто не проводить, але доля вишгородських старожитностей цікавить вчених Києва. Так, 30 серпня 1903 року Вишгород відвідав член Церковно-історичного і археологічного товариства професор Микола Петров. В архіві зберігся складений ним акт огляду церковно-археологічних предметів, що вийшли з церковного вжитку. Найбільш цінними речами професор визначив на престольний кипарисовий хрест у срібній оправі 1759 року, фелонь з гаптованими зображеннями різдва Богородиці і святих Бориса і Гліба XVIII століття, «воздух» з шитими прикрасами у вигляді метеликів також XVIII століття.

Відомий дослідник церковних старожитностей визнав фініфтяне зображення св. Андрія Первозванного досить пізнім і карбованим. Стосовно саркофага («шиферної гробниці») М. Петров уточнив, що він не князівський, а якоїсь знатної людини, і зробив деякі зауваження щодо вирізьблених на ньому літер.

Характеризуючи рівень наукового краєзнавства в кінці XIX — на початку XX століть, слід відзначити його високий

ступінь, не в останню чергу пов'язаний з унікальним виданням корпусу джерел з історії України — «Архива Юго-Западной России». Крім того, на цей час стали відомі і частково видані архіви канцелярії Великого князівства Литовського, Руського відділу у складі Коронної канцелярії і самої Коронної канцелярії, колекції Київської археографічної комісії, родинні архіви, твори нової української історіографії В. Б. Антоновича і його учнів так званої «Київської документальної школи»¹⁸.

Особливо великий матеріал був представлений М. С. Грушевським в його «Історії України-Руси», а також в «Очерке истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия», в яких чимало рядків присвячено Вишгороду^{16,17}. Деякі цікаві факти можна знайти в працях П. Г. Клепатського, М. Любавського, М. Довнар-Запольського та інших істориків.

Чималий внесок у дослідження історичних подій, в тій чи іншій мірі пов'язаних з Вишгородом, зробила польська історіографія, в першу чергу статистичні джерела, підготовлені А. Яблоновським у виданні «Zrodla dziejowe». Вагомі також статті уродженця Мотовилівки Едварда Руліковського до «Słownika Geograficznego»¹⁹. В останньому є майже невідомий сучасним краєзнавцям історично-географічний нарис «Вишгород», що суттєво змінює наші уявлення про історію Вишгорода після монгольської навали 1240 року.

За давньою історіографічною традицією польських хронік Е. Руліковський пов'язує Вишгород з Хоривицею, але він вважав, що сліди перебування хозар звучать у назві Козаровичі, а подальшу історію міста, починаючи з першої згадки, що датується 946 роком, досить точно викладає за давньоруськими літописами. Називає він і кілька давніх урочищ: кургани Хрещатий і Вороновий («Варавина могила» — ?), могили «Малу», «Кирилову» і гору Дідовцю. Політична історія міста викладена традиційно у зв'язку з діяльністю князя київського або залежних від нього місцевих князів.

Е. Руліковський поділяв дуже популярну тезу про загибель Вишгорода разом із Києвом у грудневі дні 1240 року, але і згадував свідчення Длугоша про смерть великого князя литовського Скиргайла (православного віросповідання) від отруєння у Вишгороді у 1344 році, хоча це насправді сталося у січні 1397 року під час полювання на Вигурівщині. Зіставлення з іншими джерелами не свідчить на користь Длугоша. Отримавши Київщину після походу разом із Витовтом на

київського князя Володимира, за Михайлом Грушевським, «Скиргайло, доставши Київ, не просидів тут і двох років: він захоронував нагло на ловах і вмер у Києві в січні 1397 року».

Е. Руліковський звернув увагу на митну прикоморну Вишгородську, де за часів Казимира Ягеллонського (тобто IV — Р. О.) збиралося мито королівське. Дійсно, сучасні публікації (1990 року) свідчать про згадку прикоморної в різних документах, датованих 1486, 1488, 1494, 1552 роками, наприклад, в Магдебурзькому привілеї великого князя Олександра 1494 року: «А Вышегородского и Чорнобыльского и Белогородского и Глевацкого мыте им не платити...». Проте М. Грушевський дуже обережно ставився до подібних свідчень на користь існування згаданих київських пригородів, вважаючи, що вони названі просто як трактові пункти.

Нам здається, що остаточно вирішити проблему існування Вишгорода після 1240 року можуть дані археології (а вони вже є завдяки розкопкам 1991–1996 рр.). Та можна погодитися, що справді після кількох нападів Менглі-Гірея на Київщину (перший — у 1482 році) повідомлення про тривалий занепад Вишгорода підкріплюються письмовими джерелами. Вишгородське городище називається незаселеним або безлюдним у «Люстрації» Київського замку 1552 року (помилково датована О. Малиновським 1543 р., «Zrodla dziejowe», т. II, s. 123), у грамоті на утримання «землі пустої людьми неоселеної» від 1 вересня 1571 року на ім'я королівського писаря Євтиха Висоцького.

Рішення про відновлення у Вишгороді замку (укріплення) було прийнято після настійливих листів київського біскупа Йозефа Верещинського до Сигізмунда III щодо засобів укріплення нового київського замку. Автор листів наполегливо радить збудувати городище, укріпити його замком для заходу від нападу на Київ з півночі, для чого необхідно утворити вишгородський старостат. Лист датовано (за Е. Руліковським) 1595 роком. Король не залишив цього листа взагалі поза увагою, але лише у 1606 році передав Вишгород хорунжому Гаврилу Гойському, який пізніше став київським каштеляном. Люстрація 1616 року описує Вишгород як містечко, а в люстрації 1622 року навіть знаходимо короткий, але для нас унікальний його опис: «Оренда за Київський Вишгород. Той орендатор маєтності добродій пан Гаврило Гойський, підкоморний володимирський. Той замок стоїть над Дніпром, на пагорбі, оточений частоколом; до нього вхідна брама дерев'яна, башти дві; дім з двома світлицями і комо-

рами, комірчина і сіни, палата велика погана, кухня і пекарня» (переклад з польської автора). З цієї люстрації дізнаємося, що у Вишгороді було 4 млина, з яких один — мурований. Орендатор отримував сіно, данину медом, оренду за перевіз тощо. Наведені дані і по Старих Петрівцях, де було на той час всього 25 заселених будинків.

Е. Руліковський дає вибірково виписки з відомих праць священиків Сікачинського, Похилевича і Маніковського стосовно церкви святих Бориса і Гліба, подій 1651 і 1662 років. Воеводські описи свідчать про занепад містечка і замку під час Руїни, в цей час в Нових Петрівцях мешкало 45 чоловік, а Старі Петрівці, як і Вишгород, були «пусті». До кінця XVII століття Вишгород поступово був заселений, а у 1693–1696 роках Костянтин Мокієвський побудував нову церкву.

Підсумовуючи сказане, можна визнати працю Е. Руліковського найбільш краєзнавчою, що не претендувала на своє бачення історії і вперше наводила чималий фактаж свідчень першоджерел про Вишгород. Правда, не можна заперечувати і своєрідну логіку пізнання, що не давала автору критично оцінювати найбільш давню історіографію — літописи і середньовічні польські хроніки (Длугоша, Стрийковського та інших).

Таким чином, опубліковані у згаданих працях джерела вказують і на найбільш давні топоніми Вишгорода, що збереглися до XX століття: «Винницький яр» та «Замковичі» (або «Замчище»). Назва «Винницький яр» пов'язана з винницею для винограду на Вишгородській горі, що утримував Левон Милан із села Петрівці (згадка датується 1552 роком). Урочище «Замковичі» (таку назву подає де ля Фліз у 1854 році) — з замком (скоріш за все, з його частиною), який був збудований після 1606 року. Від часів давньоруського Вишгорода нам залишилася назва церкви святих Бориса і Гліба, яка існувала і в тяжкі часи повного занепаду Вишгорода.

Всі дані добре узгоджуються з сучасними уявленнями про двочастинну структуру вишгородських укріплень — згідно з люстрацією 1622 року та картою Дніпра Гійома де Боплана, складеної за даними 30-х–40-х років XVII століття. На карті ми бачимо окремо розташований «замочок» і прилегле «містечко», з якого, за тарифом «подимного» оподаткування Київського воеводства, київський каштелян Роман Гаврилович Гойський збирав з «димов ринкових восьми по три зло-

тих, з димов вуличних двадцяти до півтора». Податок 1631 році збирався з двадцяти восьми «димів», а в 1622 р. — лише з 14. Звідси видно, що населення містечка зросло. Цей період відновлення і стабілізації «міських» форм життя у Вишгороді був пов'язаний з відновленням Київського замку, а також транзитом через Вишгород великої кількості поташу з маєтків Адама Киселя. Є свідчення і про окремі знахідки монет, карбованих у 1622 році, і навіть скарбу срібних монет Сигізмунда III. В 1996 р. був знайдений скарб монет 1-ої полов. XVII ст.

В подальшому Вишгород до міських форм життя не повертався і з кінця XVII століття був знову заселений. Його історія до будівництва Київської ГЕС — це історія села київського Полісся.

Відродження української державності в 1917 році позначилося і на дослідженнях у Вишгороді, але не одразу і не безпосередньо, бо еміграція і репресії впродовж кількох десятиліть неодноразово змінювали кадри вчених і краєзнавців, припиняли дослідження, ламали традиції і менталітет «нової» інтелігенції. Як відомо, 14 листопада 1918 року гетьманом Павлом Скоропадським був затверджений статут Всеукраїнської Академії наук. Читаємо у спогадах гетьмана: «Для того, чтобы пополнить недостаток в научных силах, у нас составлялись списки лиц, которых желательно было бы привлечь для работы на Украине. Мы пользовались для этого так называемыми державными поездками, которые были установлены с Совдепией, этими поездками мы привлекли к себе нескольких выдающихся и подходящих нам по своим убеждениям работников из числа людей науки и искусства»²⁰. Створений у 1921 році Всеукраїнський археологічний комітет ВУАН взяв на себе координацію діяльності музеїв, їхню охорону, а також охорону пам'яток культури і археології.

На чолі Всеукраїнського археологічного комітету впродовж деякого часу стояв академік Олекса Новицький, мистецтвознавець, керівник кафедри мистецтвознавства при ВУАН, заслужений шевченкознавець. У 1924 році ВУАК організував дослідження печер в Межигір'ї під керівництвом Петра Курінного. Найвидатнішим у діяльності ВУАК була організація охоронно-рятувальних досліджень на Дніпробуді протягом 1927—1932 років, фінансованих Народним комісаріатом освіти. Саме ВУАК і виховав нові кадри науковців, що у 1934 році розпочали масштабне вивчення давнього Вишгорода.

Внаслідок ВУАК, місцевих краєзнавців і регіональних Товариств охорони культурної спадщини у 20-ті — на початку 30-х років в Україні була створена значна кількість музеїв, що проводили велику археолого-етнографічну і мистецтвознавчу роботу. Подією було видання збірок «Київ та його околиці», «Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. Збірник I», а також «Історико-географічних збірників» Комісією для складання «Історико-географічного словника України» (1926–1930 роки)^{21,22}.

В 1934 році ВУАК був реорганізований в інститут історії матеріальної культури (ІІМК) і одержав завдання розробляти археологічне обґрунтування історії суспільства згідно з працями класиків марксизму. В ІІМК, що функціонував у 1934–1937 рр., були злиті різні наукові установи. Інститут також займався боротьбою з буржуазною наукою й проводив науково-дослідницькі роботи. Очолив ІІМК і створену цього ж року експедицію з вивчення Вишгорода дослідник з відповідною біографією — герой громадянської війни на українському і білоруському Поліссі, колишній командир 2-го Поліського комуністичного повстанського полку, що воював у районах Сарни-Пінськ-Корин-Лунінець з військами Німеччини, Польщі, Гетьманату, Директорії УНР, Федір Андрійович Козубовський. За походженням селянин с. Богушеве Пінського повіту, Федір Козубовський в археології не був випадковою людиною, мав вищу освіту, вчителював, був директором Коростенського музею, директором обласної бібліотеки в Одесі, аспірантом Одеського історико-археологічного музею тощо.

Ф. Козубовський мав досвід роботи на новобудовах Бузької ГЕС, а з 1932 року працював у ВУАК. Був репресований у 1936 році, загинув у 1942 році. Його зацікавленість Вишгородом спиралася на план будівництва в цьому районі великої гідроелектростанції (Дніпрогес II) за проектом відомого гідролога Миколи Максимовича, автора проекту Київської річкової гавані, професора Київського політехнічного інституту. Покладалася надія і на місцеве буре вугілля, тобто на індустріалізацію цього регіону Полісся. Роботи на городищі, а також на березі Дніпра аж до Чорнобиля і пояснюються охоронно-рятувальним характером досліджень.

Вишгородська експедиція 1934–1937 років займалася вивченням пам'яток комплексно, залучивши представників інших установ: археологів з Музею народного мистецтва, етнографів, палеонтолога, хіміка-технолога та інших. В 1935

році для співробітництва були запрошені (зі своїм фінансуванням) науковці з Московського (Державного) історичного музею на чолі з Борисом Рибаківим. Відповідно до цього завдання, обстежувалися тераси і дюни по правому і лівому берегах Дніпра, частково Десни, було виявлено пам'ятки різних епох — мезоліту, неоліту, бронзи, скіфського часу — і слов'янські городища і поселення (так у ті часи називали пам'ятки епохи Київської Русі). Обстежені села і навколишні території Старосілля, Сваром'я, Глібівки, Ясногородки, Толокунської Рудні, Чернечого, Новосілок, Ошиток, Янівки, Домантового, Ротичів та ін. розвідку вели аспіранти Н. Байорис і М. Мушкет^{23,24}.

У Вишгороді працювали такі київські вчені: Ф. Козубовський, Т. Мовчанівський, М. Мушкет, Н. Байорис, М. Ткач, М. Макаревич, В. Гончаров, Г. Зацепіна, Д. Натансон, В. Теличко, Г. Жадан, Н. Баришевська, Н. Дубицька, О. Кульська, І. Підоплічко, В. Нефедов, С. Маслов, Ю. Павлович, Н. Довгошея, А. Путь, а з Москви приїздили Б. Рибаків, С. Тараканова, Л. Голубева, А. Маневський, З. Маневська.

В 1936 році працівники Московського історичного музею в експедиції не працювали, можливо, у зв'язку з пізнім початком робіт (5 вересня). Був у Вишгороді і консультант — історик архітектури професор І. Моргілевський, а також відомий історик О. Оглоблин.

В архіві Інституту археології зберігся щоденник Ф. Козубовського, який красномовно свідчить про тяжкі умови роботи науковців, наприклад:

«10.VII.1934. Надзвичайно трудний (збережено мову оригіналу.— *Р. О.*) стан для всіх отрядів утворився через відмовлення Наркомпросу видати харчі для експедиції. АФУ ВУАН жодним чином нічого не зробило, навіть не спробувало зробити що-небудь для забезпечення експедицій усім потрібним». Наступного року Ф. Козубовський записує: «7. VII. 1935. Передбачаю кризис з постачанням хліба і продуктів взагалі, в Вишгороді нічого не можна закупити».

Особливо важкий був 1934 рік: після голодомору у Києві відмовлялися продати експедиції навіть хліб, науковці «мобілізували домашні булки хліба», а все інше треба було, без винятку, купувати на ринку, тобто дуже дорого. В селі було не краще: «17.VII.1934. В селі навіть молока дістати не можна. Живимося поки що огірками та картоплею з хлібом». Проте була мрія — Дніпрогес II біля Вишгорода.

Роботи 1934 року у Вишгороді мали характер розвідки, проте були намічені місця для подальшого дослідження. Вже з 1935 року дослідження були зосереджені на кількох ділянках в середині і навколо церковної садиби і на східних урвищах над Дніпром²⁵. Роботи були проведені на належному рівні: на кожному розкопі працював науковий співробітник і його асистент, робітників наймали із місцевих мешканців села. Оплата була поденна і диференційована залежно від результатів. Для ударників праці — вища. Проблеми платні вирішувалися на загальних зборах. Так, протокол зборів археологічної експедиції від 24.VII.1935 р. відзначив «кращих ударників»: «...кращих з груп, за вказівками бригадирів і начальників ділянок, перевести на останню декаду до вишого розряду платні, зокрема, підвищити платню таким копачам: Настя Шубка, Артющенко Галя, Майбоженко Мотря, Мацьовита Настя, Бондаренко Ол.; Гриненко Галька Н.». Відзначали ударників і виготовленням пам'ятних фотографій.

Експедиція організовувала екскурсії не тільки для киян, а й для дітей з місцевого піонерського табору. Збереглася фотографія, на якій бачимо І. Підоплічка, майбутнього академіка, директора Інституту зоології і Центрального природознавчого музею Академії наук, дослідника жител з кісток мамонтів, який запально розповідав учням про стратиграфічні спостереження на вишгородських кручах. У відповідь, як бувало, піонери запрошували науковців до «великого вогнища», про що згадував Ф. Козубовський 12 липня 1935 року: «Були виступи піонерів: балет, співи. Славне, миле покоління!»

Співробітництво з Московським історичним музеєм розпочалося 1 липня 1935 року (але було перерване невизначеністю ситуації, чехардою влади в ІІМК у 1936 році) і продовжувалося у 1937 р.

Роботи у Вишгороді того ж року були припинені у зв'язку зі знищенням фахівців-археологів. Стосовно Тадея Мовчанівського, який керував роботами у 1936–1937 роках, ми маємо довідку, видану КДБ УРСР (№ 10/с-2821 від 6 серпня 1990 року) Інституту археології: «Согласно имеющимся архивным материалам, Молчановский Феодосий Николаевич родился 9 мая 1899 года в с. Берестовец Уманьского района Черкасской области, из семьи священника, украинец, образование среднее, окончил 3 класса Одесской семинарии, археолог, беспартийный, работавший научным сотрудником

Іван Підплічко серед школярів-вишгородців. 1935 р.

Института истории материальной культуры АН УССР, проживал в городе Киеве, Лавра, корпус 7, кв. 11.

Молчановский Ф. Н. арестован 17 февраля 1938 года по обвинению в принадлежности к так называемой украинской контрреволюционной националистической организации и решением тройки при Киевском облуправлении НКВД УССР от 8 мая осужден по ст. ст. 54-7, 54-11 УК УССР к высшей мере наказания. Приговор приведен в исполнение 10 мая 1938 года. Сведений о месте захоронения Молчановского Ф. Н. не имеется.

Постановлением Президиума Киевского областного суда от 12 мая 1971 года решение тройки при Киевском облуправлении НКВД УССР от 8 мая 1938 года в отношении Молчановского Ф. Н. отменено и делопроизводство прекращено за отсутствием в его деле состава преступления. Молчановский Ф. Н. реабилитирован.

Личных документов Молчановского Ф. Н., его научных трудов, статей и рукописей в архивных материалах не обнаружено».

Проте деякі рукописи Т. Мовчанівського в архівах збереглися, що й дозволило, хоч і досить поверхово, В. Довженку в 1950 р. опублікувати результати археологічного вивчення Вишгорода у 1934–1937 роках («Археологія», том III), а М. Каргеру в 1952 р. дослідження храму («Советская археология», том XVI)^{26,27}. Тільки у 1968 році Л. Голубева опублікувала у збірнику «Славяне и Русь» результати досліджень вишгородських майстерень із залишками різних виробництв: ювелірного, ливарного, карбувального, склоробного тощо²⁸. Б. Рибakov у своїх працях, починаючи з класичної «Ремесла древней Руси» (1948), також широко використовував вишгородські матеріали, а деякі з них, як пряслице з написом «НЕВЕСТОЧЬ», увійшли до підручників та аналітичних праць з історії писемності.

*Тадей Мовчанівський
(1899–1938).*

Кілька рукописів Т. Мовчанівського зберігаються в архіві Інституту археології, матеріали з розкопок — в Національному історичному музеї в Києві і в Державному історичному музеї у Москві.

За межами Вишгородського городища експедиція провела пошуки і знайшла місця гончарного виробництва біля садиб Омелька і Йосипа Підлісних, розораний курганий могильник в урочищі «Могилки на ставках» між ярами «Сухі ставки» і Винницьким, залишки будівлі з «литовською» цеглою, залишки могильника на садибі Михайла Дорошенка, різночасових поселень в урочищі Вовчі гори, (за 2–3 км на південь від села). Знайдені були «Батишева» і «Варавина» могили, розкопані у XIX ст.

Окремо треба сказати про вивчення території Межигірського монастиря, який повинен був стати з самого початку базою для експедиції і важливим об'єктом для вивчення.

Нагадаємо, що у 20-ті роки тут була керамічна школа-майстерня і художньо-керамічний технікум, а в 1934 році — будинок відпочинку. В 1934 році експедиція прибула до Межигір'я 12 липня, де зустріла (як пише Ф. Козубовський) «ставлення... більш ніж бюрократичне», а 16 липня експедиція переїхала до Вишгорода. Місцевість була поверхово вивчена, в урочищі Хутір знайдено «слов'янське», тобто давньоруське поселення з матеріалами XI—XIII століть. Саме тут відбулося знайомство з місцевим краєзнавцем Іваном Сидоровичем Марчуком, що пристав до роботи експедиції, який у наступні роки був помічником адміністративно-господарської частини, виконував безліч різноманітних доручень, а ще 1929 року створював у закритій церкві святих Бориса і Гліба археологічний музей.

Ось перші враження Ф. Козубовського від знайомства: «Після легкого сніданку знайомилися з ближчими околицями Межигір'я. Нашим провідником був екскурсовод буд. відпочинку, колишній учитель з Ново-Петрівки тов. Марчук Іван Сидорович. Він добре знає місцеві околиці, зібрав і систематично збирає багаточисленні фрагменти з Вишгородського городища. Частина зібраних І. С. Марчуком матеріалів передана до Інституту Іст. Мат. Культури, частина — у нього. З цих матеріалів є такі:

1. Електронний перстень візантійський, 2. Матриця для ювелірних виробів XI ст., 3. Сокирка залізна бойова XI ст., 4. Фр.[агмент] покришки з трупопаленого поховання, 5. Фрагменти цегли X—XI ст., 6. Фрагм.[енти] слов'янської кераміки. Лунниця.

В церкві Петропавлівській т. Марчук улаштував досить пристойний музей з фрагментів матеріальної культури та, зокрема, виробів кол. [ишньої] порцелянової фабрики.

Цікава збірка нумізматична:

1. «Лунниця» золота, 2. Монета візантійська часів Івана Цимісхія (Візантія), 3. Монета кор.[оля] Сигізмунда III — Вишгород, коло городища (з скарбу), 4. Деньга мечевая. Ів. Грозний, 5. Монета мідна візантійська (час слов'янський), 6. Фрагм.[енти] шкляних браслетів і др.».

Проте рівень знань краєзнавця викликав у археологів певні сумніви. Особливо плутався він під час екскурсій. Траплялися курйози. Так, І. С. Марчук пропонував екскурсантам брати з собою до Києва цеглу з розкопок біля церкви (XI—XII століть) на спогад чи передати її до київського му-

зею. Пізніше, в 1935–1937 роках, мабуть, таких курйозів уже не було.

З роботою експедиції пов'язане створення Історико-культурного заповідника. На нараді в липні 1934 року було вирішено звертатися до державних органів охорони з проектом захисту всього комплексу споруд Межигір'я, окремі ділянки зробити заповідними. Зважали і на кон'юнктуру: вважалося що Вишгород притягатиме «увесь час велику увагу істориків і письменників у зв'язку з проблемами історії м. Києва». Вважалося також, що для виконання завдань експедиції потрібна «підготовка і концентрація кращих наукових сил з усієї України». Для цього бажано було б у грудні 1934 року провести конференцію.

В 1935 році була створена Межигірська група на чолі з Дмитровим. Та ці плани не здійснилися: наркомфін викреслив «видатки» на археологічні дослідження, а будівництво комплексу ЦК також завадило фінансуванню досліджень у Межигір'ї.

До проблеми заповідника вчені повернулися 1935 року, коли до експедиції приєдналися науковці з Москви на чолі з Б. Рибаківим, майбутнім академіком, директором Інституту археології АН СРСР, лауреатом найвищих премій. Тоді з поглядом Москви рахувалися в київській адміністрації.

Виробнича нарада з питань оголошення території городища заповідником відбулася 16 липня 1935 року. Зберігся протокол. У зв'язку з унікальністю його для пам'яткоохоронної справи у Вишгороді ми наводимо його текст з незначними скороченнями мовних особливостей оригіналу:

«(Щоденник керівника археологічної експедиції Інст. Іст. Мат. Культури в Вишгороді 1935 р. Автографи Ф. Козубовського, Т. Мовчанівського.— Науковий архів Інституту археології НАН України, ІІМК/В.— Ф. 20.— № 23.— С. 33–37).

Протокол вироб. [ничої] наради Вишгородської археологічної експедиції з 16. VII.35 р.

Присутні: тт. Козубовський, Мовчанівський, Жадан, Рибаків, Голубєва, Тараканова, Дубицька, Підоплічко, Маневський, Ткач, Маслов, Гончаров, Путь.

Головує т. **Козубовський**, за секретаря т. **Маслов**.

Повістка денна: Обговорення плану археол. [огічної] роботи в Вишгороді на майбутній рік.

Слухали: Інформація т. Козубовського про значення Вишгородського історичного об'єкта — городища Х–ХІІ ст., про хід археологічних розкопок цього року і про необхідність оголосити певну територію в Вишгороді заповідником: таким чином забезпечити планову роботу при розкопках в майбутньому році. Вишгород — дуже цікавий об'єкт для дослідження і багато дослідників, і наших і інтуристів хочуть ознайомитися з цим пам'ятником. Нам треба намітити орієнтовно перспективний план майбутніх розкопок і обговорити його.

Зауваження т. Рибаківа: Історичний Державний Музей (Московський) визнає важливе значення Вишгорода і бачить в ньому багатий об'єкт для дослідження не тільки в цьому році, а й надалі. Нам треба потурбуватися про те, щоб дитинець оголошений був заповідником, і до дитинця слід приєднати і територію валів.

Зауваження Ткача: Крім дитинця, треба намітити ще й інші точки, цікаві для дальших розкопок; треба подбати і про те, щоб тут улаштований був музей і забезпечені житлові умови для нормальної праці.

т. Марчук: Конче потрібно поспішити закріпити дитинець, бо є в проекті збудувати тут греблю, що має пересікти Дніпро і Десну. Мало археологів уявляють собі цінності Вишгорода і інших суміжних місць (вали і Вовчі гори). Дослідженню підлягає не тільки дитинець, а й інші місця, про закріплення яких нам теж треба потурбуватися.

Маневський: При розкопках не можна обмежитися лише дитинцем, треба дослідити і інші місця; слід копати виборні місця.

Мовчанівський: Розкопки Вишгорода пов'язуються з новобудовами і це інтенсифікує нашу роботу і строки її. Не окремі місця, а весь дитинець треба дослідити, не виборчі роботи, а систематичне вивчення — ось що треба мати на меті, і тому слід оголосити Вишгород заповідником на декілька років і протягом значного часу вести тут археологічні дослідження. Треба добитися декрету від Уряду, що саме буде підлягати дослідженню і протягом якого часу об'єкти повинні бути вивчені. На сході на урвищах скупчуються найбільш цінні в археологічному відношенні місця... (далі Мовчанівський перераховує території, що повинні бути заповідними.— Р. О.).

Тараканова: Успех дальнейших работ будет зависеть от удачи раскопок этого года. Эти раскопки будут иметь связь с планом работ будущих лет...

Голубева: ... Уточнив наше мнение о первоочередности раскопок в том или ином месте, мы должны выйти с готовым проектом и отстаивать его перед властями...

Запитання т. Маневського: Яка площа охоплюється дитинцем?

Відповідь Мовчанівського: Орієнтовно Вишгородське городище займає територію біля 10 га.

Зауваження т. Марчука: Зі свого боку, додам до вищесказаного, що тут є ще місця, цікаві для вивчення промисловості давнього часу. І такі об'єкти теж треба взяти на облік і подбати про їхнє дослідження.

Підводячи підсумки, висловлених зауважень і додаючи власні міркування, **т. Козубовський** в заключному слові зазначив таке:

(Резолюція за пунктами №№ 1–9, 11–14 стосується суто виробничих питань.— *Р. О.*)

10. Керівництво експедиції та дирекції Інст. Іст. Матер. Культури найближчого часу мають скласти доповідну записку до вищих урядових органів СРСР про необхідність оголосити в Вишгороді історичний заповідник та про необхідність організації систематичних археологічних вивчень у ньому.

... *Голова вироб. наради*
Секретар

Козубовський
Маслов

Турботи науковців і краєзнавців не виявилися марними — 9 вересня 1935 року територія давнього Вишгорода офіційно постановою була оголошена заповідною.

Звичайно, після війни про заповідник вже ніхто не згадував. До Інституту археології прийшли нові люди, йшов важкий процес відновлення наукових кадрів. Вище було зазначено, що публікацію матеріалів з досліджень 1934–1937 років здійснив В. Довженок, який і провів дослідження у 1947 році. В складі експедиції працювали Д. Березовець, С. Кузнецова і Андрій Путь (єдиний із довоєнного складу експедиції). Досліджувалися ділянки городища і «посада» з південного боку від городища. Ці дослідження опубліковані в «Археологічних пам'ятках УРСР» (Том III за 1952 рік). Відповідні матеріали зберігаються у фондах Інституту, і нема потреби докладно зупинятися на них²⁹.

В 1947 році працювала експедиція «Великий Київ», створена за ініціативою академіка Петра Єфіменка. Одним із завдань її було дослідження місцевості від с. Вишгорода до с. Бірок на Ірпені. Керівник експедиції А. Добровольський був досвідченим археологом, але не знайомим зі специфікою пам'яток середньовіччя. Високі кургани біля села він сприйняв як систему сторожових пунктів, з яких пильнували за наближенням ворога до міста. Ці наївні уявлення про фортифікацію Вишгорода були наведені в публікації В. Довженка, але залишилися не помічені дослідниками: їх сприйняли як курйоз. Деякі «краєзнавці» сприйняли ці хибні уявлення, розвинули їх, перетворили вежі-кургани на муровані башти, якими і прикрасили свої казкові уявлення про давньоруський Вишгород.

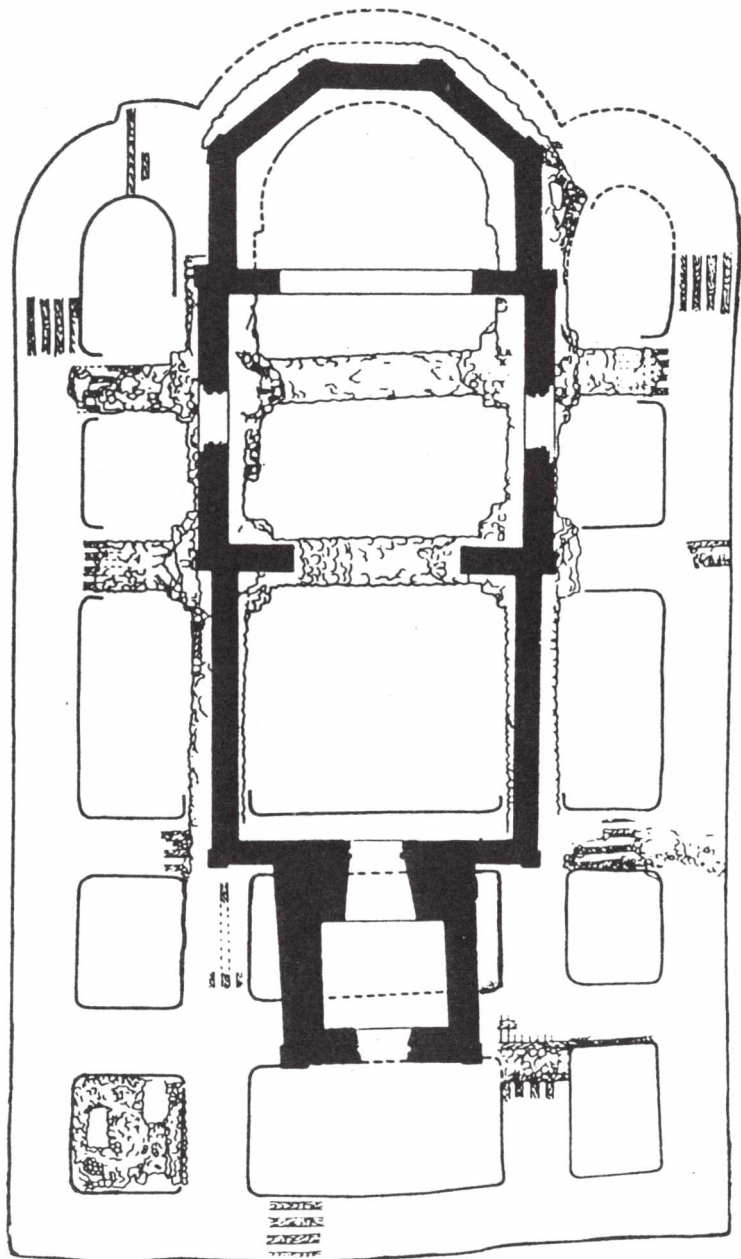
В 1952 році дослідження у Вишгороді на садибі храму святих Бориса і Гліба провела експедиція Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР на чолі з досвідченим М. Каргером³⁰. Він опублікував і результати досліджень 30-х років, вказавши на їхню важливість для реконструкції первісного вигляду храму, але звинуватив попередників в недбалій фіксації. Це не зовсім так, адже дослідження будівельних залишків проводив відомий фахівець професор І. Моргілевський з Тупіковим і завідуючою лабораторією технікохімічних досліджень О. Кульською. Ці креслення і результати хімічних аналізів М. Каргеру залишилися невідомими, а креслення 1936–1937 років не збереглися.

В архіві є розпорядження за № 31 від 17 жовтня 1936 року керівника експедиції Т. Мовчанівського, з якого наводимо уривок:

«§ 7. Зважаючи на те, що розкопані рештки фундаменту і стін давньої Борисоглібської церкви необхідно оглянути фахівцям-архітекторам, від засипки їх утриматися до 25/X.

§ 8. Передбачити засипку фундаментів лише на половину їхньої висоти, зверху ж фундаменти накрити дошками і трохи присипати землею. Дане питання реалізувати в погодженні та за допомогою керівника сектора музеїв Облнаросвіти т. Антиповича К. Е. Виконання цього завдання по консервації монументальних пам'яток покладається на вченого охоронця заповідника т. Марчука».

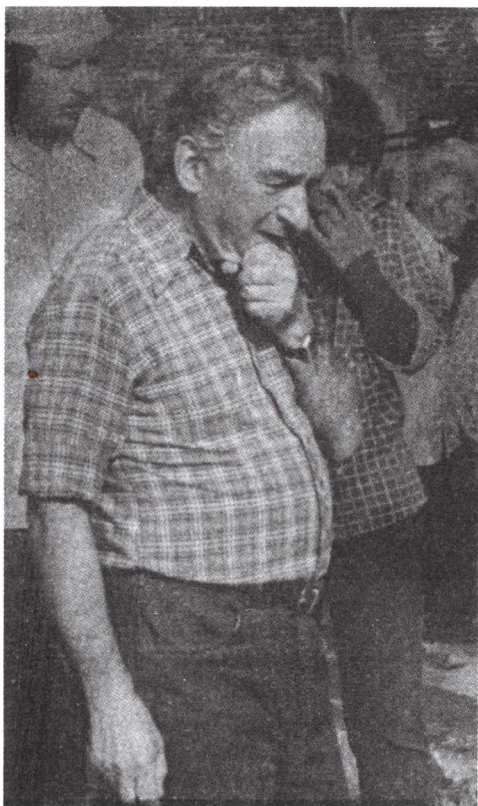
Таким чином, ці щоденники донесли до нас характерні риси епохи: політично надійні і перевірені радянські вчені водночас виявляють турботу про збереження і дослідження церкви у Вишгороді і беруть участь у руйнації подібних пам'яток у Києві.

*План храму XI ст. після досліджень М. Каргера
(чорною заливкою показана сучасна церква).*

Експедиція «Великий Київ» упродовж часу своєї роботи — 1947—1952 рр. — провела дослідження і на території сучасного району. В. І. Канівцем був досліджений пізньотрипільський Чернинський могильник, а А. П. Савчуком та іншими обстежені місцезнаходження матеріалів доби бронзи (у тому числі пам'ятка біля с. Лебедівка). В 1954 році Д. Я. Телегін поблизу Дніпровської водогінної станції дослідив стоянку епохи мезоліту з порівняно невеликою кількістю знарядь праці — мікролітів. В 1948 році А. П. Савчуком поблизу с. Хотянівки проведені невеликі роботи на поселенні східнотшинецької культури. Пам'ятки так званого лебедівського типу (XI—IX ст. до н. е.) з 1950 року систематично розвідувалися біля с. Новосілки і с. Погреби. Поблизу Вишгорода знайдені і залишки поселень милоградської (або підгірцевської) культури раннього залізного віку — VII—VI ст. до н. е. Про укріплення Вишгорода в науковій літературі не згадувалось, а матеріали експедиції 30-х років вважалися втраченими. Правда, не зовсім зрозуміла деяка інформація, наведена у В. Антоновича в його відомій «Археологической карте Киевской губернии» (Москва, 1895 рік): «В селе, на высокой горе расположено огромное городище, около 3 верст в окружности; оно отдельно от примыкающей к нему плоской возвышенности ровом и высоким поперечным валом с двумя бастиянами на концах». Ці дані є нотатками В. Антоновича. З рукопису де ля Фліза, що зберігався в Музеї церковно-археологічного товариства, дізнаємося, що «городище обнесено шестью concentрическими линиями валов, спускающихся по отлогости горы».

Перевірити ці твердження і приїхав військовий інженер Балтійського флоту, який під час війни споруджував укріплення Оранієнбуамського плацдарму, учень видатного дослідника давньоруської культури М. Вороніна, Павло Олександрович Раппопорт (1913—1988). Він почав займатися обороною фортифікацією давньої Русі ще з 1939 року. Майже за піввіку своєї діяльності у Ленінградському відділенні Інституту археології АН СРСР професор, доктор істор. наук, вивчав оборонні споруди більш ніж 800 фортець, у тому числі Києва, Галича, Старої Ладogi, Володимира та ін. На території від Карелії до Карпат і від Волги до Пскова. З 1975 року вивчав в Україні укріплення і пам'ятки давньоруської архітектури Львова, Луцька, Володимира-Волинського, Галича, Чернігова, Новгород-Сіверського, відзначив окремі архітектурні школи і напрямки, будівельну діяльність окре-

*Павло Раппопорт.
Новгород-Сіверський. 1980-і роки.*

мих груп майстрів, розробив датування мурованих храмів, що не згадані у літописі, з точністю до 10 років.

А перевіряти було що, адже у літописах і «Житії святих мучеників Бориса і Гліба» згадуються острог, стіни, дерев'яні заборолі. Про значні укріплення свідчать і бойові дії поблизу Вишгорода у 1173–1173 роках, коли об'єднане військо союзників Андрія Боголюбського 9 тижнів тримало в облозі місто, де засіли смоленські Ростиславовичі. Але укріплення витримали.

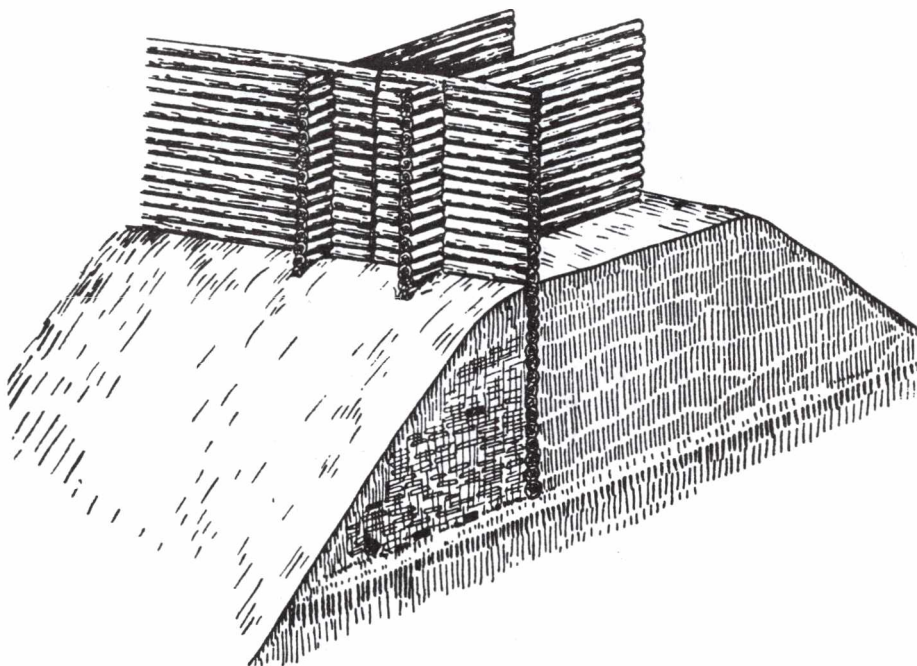
В 30-ті роки система укріплень Вишгорода була частково вивчена. Вона складалася з двох валів і ровів, розмірами

близько 350×250 м, які оточували з заходу і півдня городище. Довжина валів була близько 1 км, а конструкція оборонних споруд, звичайна для Південної Русі: система дерев'яних клітей-зрубів, кожен з яких був шириною 2 м, довжиною 5 м. Висота їхня досліджена на 13 вінців, заповнених глиною, перед валом — рів, а на клітях розмішувалися заборолі.

В 1951–1952 роках «військовим археологом» (за виразом Павла Сви́нїна) була досліджена і інша система вишгородських укріплень, де в основі валу лежить суцільна лінія зрубів, лицьовий бік яких — дубові деревини, з'єднані «внакладку» з поперечними стінами зрубів. Вал був забитий глиною з будівельними матеріалами і керамікою X–XII століття. Тобто вивчена частина валу датується XII–XIII століттям. Перед валом був рів шириною до 16 м, глибиною до 5 м, що мав симетричний профіль³¹.

Вишгород. Древній вал поблизу церкви св. Бориса і Гліба. 1997 р.

*Дерев'яна конструкція валу
за дослідженнями 1934–1937, 1952 рр.*

Спираючись на нотатки Антоновича і свідчення де ля Фліза, П. Раппопорт прийшов до висновку, що вони сприймали за «оборонні лінії» природні яри, що виникли в більш пізній час. На думку вченого, збереглися дві лінії оборони, але, можливо, існувала і третя, зруйнована ярами. Незважаючи на романтичний настрій, Павло Свиньїн (за 125 років до Павла Раппопорта) відзначив ті ж дві лінії валів і залишки третьої, але сучасних так званих «краєзнавців» романтичний настрій привів до зухвалих фальсифікацій незвичайної і унікальної системи валів, що нібито почала руйнуватися під час будівництва Київської ГЕС.

Всі археологічні дослідження і спостереження аж до сьогоднішнього дня повністю підтверджують висновки П. Раппопорта. Проте детальне вивчення особливостей оборонних валів залежало від фінансового забезпечення науково-пошукових робіт.

На жаль, подальше вивчення Вишгорода було припинене, і ми вважаємо, що це мало для пам'ятки фатальні наслідки: заповідник не був відроджений, територія колишньої цер-

ковної землі була забудована, почалася руйнація церковного цвинтаря, огорожі, саркофаг XII–XIII століть був розкурочений мешканцями сусідніх осель, які, як і весь радянський народ, будували «світле майбутнє всього людства». Сікачинський, Маніковський і Марчук померли і нікому було збирати колекцію випадкових знахідок: планове колгоспне господарство не передбачало турботу про старовинні черепки чи мури.

Певний етап вивчення старожитностей околиць Вишгорода і території сучасного району пов'язаний з будівництвом Київської ГЕС (рішення від серпня 1959 року). Господарська доцільність будівництва не спиралася на природоохоронні фактори і, звісно, не рахувалася з історико-культурними цінностями території. Значна кількість пам'яток була знищена зоною промислового освоєння. Пам'ятки тяжіли до плودючих заплавних земель, пасовиськ і сіножатей. Між водосховищем опинилося більше 100 давніх поселень, не враховуючи ще не відкритих. Тільки в деяких поселеннях були проведені охоронні дослідження. Але в 1960 році почала працювати в зоні затоплення Києво-Поліська експедиція (О. Тереножкін), яка у 1962–1964 роках під керівництвом Д. Телегіна здійснила повномасштабну розвідку (з участю С. Березанської, В. Непріної, В. Круца, Д. Березовця, П. Толочка та ін.). В 1962 році вже було зафіксовано 21 стоянку доби неоліту, 31 пам'ятку доби бронзи, 9 ранньослов'янських пам'яток і багато пам'яток епохи середньовіччя. Розпочаті стаціонарні розкопки на зарубинецьких поселеннях Лютіж (В. Бідзіля), Козаровичі (В. Непріна), пізньотрипільському могильнику поблизу с. Завалівка (В. Круц). Протягом 1963–1964 років здійснено розкопки на багатощаровому поселенні Грині (Д. Телегін) та завершено роботи у Лютежі³².

У 1965–1966 роках Д. Телегін та В. Круц вже після заповнення котловану ГЕС продовжували обстеження Дніпра і Десни. Особливо вражала картина загибелі пам'яток на місці с. Козаровичі, що знаходилися під садибами і тому були не зафіксовані до розмиву їх водою. Тут, в урочищах Буславка, Цегельня та інших, знайдені пам'ятки різних культур, а в с. Хотянівка — давній човен, а також поховання зарубинецької культури (Є. Максимов).

В 1966–1972 роках В. Круц, Є. Максимов, Р. Орлов здійснюють розкопки різночасових поселень та могильників на місці перенесеної частини с. Козаровичі³³. На цьому і закінчився період активного археологічного дослідження бе-

регів Київського водосховища. За межами району також проводилися рятувальні розкопки, наприклад, С. Березанською досліджувалося поселення доби бронзи поблизу с. Пустинка.

Розвідка 1980 року, в якій брали участь Д. Телегін, Р. Терпіловський та ін., встановила, що переважна більшість пам'яток на берегах водосховища також припинила своє існування внаслідок руйнації водоймами. Обстеження Л. Залізняка і О. Кухарської заплави і долини р. Здвиг зафіксували в межах району кілька поселень різних епох, з яких найбільш цікаве житло середини I тис. н. е. поблизу с. Савенки.

Останнє обстеження пам'яток району у 1995 році не було завершено, але уточнило наявність пам'яток, виявило низку нових поселень в басейні р. Ірпінь (А. Занкін, В. Козюба, Р. Орлов, Р. Терпіловський). Дуже важко визначити стан пам'яток давніх культур на Десні, оскільки останні роки тут, від Сувида до Хотянівки і Осещини, значна частина річкової долини відійшла під приватну забудову дачного типу.

На початку 60-х років обстеження території стародавнього Вишгорода провели О. Бобринський, В. Довженко і П. Толочко. В урочищі, яке стало відомим завдяки розкопкам 1936–1937 років і постійним знахідкам на поверхні і в яру залишків гончарного виробництва, під назвою «Гончари», на ораному ґрунті було виявлено біля півтора десятка плям обпаленої глини від горнів, один із яких було досліджено. Автори знахідки датували його XII–XIII ст.

Ситуація поліпшилася після затвердження списку пам'яток мистецтва, історії та археології Української РСР Постановою Ради Міністрів УРСР від 21 липня 1965 року, в якому під № 41 названо «городище древньоруського міста X–XII ст. Вишгорода» пам'яткою республіканського значення. Але можливості забезпечення потрібної охорони і збереження її не були використані.

Відновлення археологічних досліджень на Вишгородському городищі відбулося у 1972 році, коли аспірант В. Довженка В. Чумаченко на городах, на схід від церкви, провів невеликі за обсягом розкопки. Серед знахідок трапилася піч для копчення, очевидно, пізньосередньовічна, підкліть наземної будівлі і звичайні для культурного шару знахідки кераміки, залізних виробів, скляних браслетів тощо. З ряду об'єктивних причин ці роботи не продовжувалися в наступні роки, матеріал залишився неопублікованим.

Мапа основних пам'яток Київського моря, обстежених експедицією 1962—1964 рр.

a — неоліт, енеоліт; *b* — бронза, скіфський час; *v* — ранні слов'яни, Київська Русь.

1 — Мнів; 2-8 — Пустинка I-VIII; 9, 10 — Навози I-II; 11 — Сорокошичі; 12-21 — Ошитки (урочища Гастятин, Печеніжжя, Кругле, Плетила, Бойківщина, Лівинець, Гірки, Дражеміль, Копани, Варківка пункти 1, 2); 22-24 — Новосілки на Дніпрі (урочища Порохонь, Горбата Нива пункти 1, 2); 25-27 — Завалівка (урочища Перетічок, Убодь пункти 1, 2); 28, 29 — Тарасовичі пункти 1, 2; 30 — Лебедівка; 31, 32 — Лютіж; 33, 34 — Бірки; 35-42 — Казаровичі пункти 1-10; 43, 44 — Демидів пункти 1, 2; 45-47 — Ясногорка (урочища Мочанівка, Церковище); 48-51 — хут. Тетерівський (урочища Глинище, Лиса гора, Біла гора, Сухий брілок); 52 — Пилява (урочище Хохора); 53, 54 — Богдани пункти 1, 2; 55 — Ритні; 56 — Грині; 57, 58 — Лопутьки пункти 1, 2; 59 — Ротичі; 60-64 — Страхолисса пункти 1-5; 65-68 — Домантово пункти 1-4; 69-72 — Оташев пункти 1-4; 73 — Плитовище; 74 — Янівка.

У зв'язку з пошуком нових форм виявлення та обліку пам'яток історії і культури в 60-ті — поч. 80-х років були видані списки і довідники пам'яток археології, у тому числі Вишгорода і району. Великий колектив авторів Інституту археології у 1966 році здійснив видання списку «Археологічних пам'яток Київської області» під редакцією Д. Телегіна (за станом на 1960 рік). З серії «Довідників з археології України» в 1977 році надруковано довідник Н. Шендрик. У зв'язку з підготовкою «Зводу пам'яток історії і культури» були видані покажчики і каталог-довідник (1985, 1987 рр.) по Київській області, де подаються у стислому вигляді дані й про Вишгород. Але робота зі «Зводом» триває. Розвідка пам'яток району, проведена у 1985 р. (В. Зоценко), не завершена.

З виданої у ці роки краєзнавчої літератури порівняно на високому рівні в 1971 р. написаний нарис «Вишгород» («Історія міст і сіл Української РСР», том, присвячений Київській області). В ньому досить послідовно викладена історія міста, згадуються основні історичні події і головне — наведені приклади відновлення валів і замку у Вишгороді кінця XVI ст., згадуються (за А. Яблоновським) люстрації першої половини XVII ст. Проте деякі висновки авторів нарису (А. Гриценко і А. Шевченко) викликають здивування. Дехто з них вважає, що Ярослава Мудрого у 1054 році спочатку поховали в Борисоглібській церкві, а вже потім перевезли до Софії Київської, що не підтверджується вивченням тексту літопису. «Ремісничі організації» будівничих або архітекторів могли постійно і не перебувати у Вишгороді. За звичаєм того часу вони переїздили з місця на місце. Автори стверджують, що у XII ст. Вишгород втрачає своє значення. Це помилка. Навпаки, з другої чверті XII ст. Вишгород стає на шлях конфронтації з Києвом і прагне до повної самостійності, а в 1169–1170 роках Вишгород став пунктом збору і організації походу на Київ, тобто виступає лідером антикиївської опозиції, на що звернув увагу ще М. Грушевський. Нема свідчень і про існування з 1362 по 1563 рік села, яке належало Спасо-Преображенському Межигірському монастирю.

Вишгород значився і в «Переліку старовинних малих і середніх міст та інших населених пунктів республіки, що мають пам'ятки історії, археології, містобудування і архітектури» (затверджений Радою Міністрів УРСР 24 листопада 1976 р.). Для виготовлення історико-архітектурних опорних пла-

нів міст, що значилися в Переліку, потрібні були науково-пошукові роботи, які виконувалися Вишгородською експедицією Інституту археології АН УРСР в 1979–1981 роках під керівництвом П. Толочка і В. Зоценка³⁴⁻³⁶. Стаціонарні дослідження було проведено на майданчику городища, в північно-східній його частині. Серед знахідок привертають увагу численні уламки візантійських амфор, скла, конструкції жител. Матеріали цих досліджень добре відомі — вони опубліковані, передані до краєзнавчого музею.

Історико-опорний план постигла доля генплану 1971 року, розробленого Інститутом «Гіпроград»: з ним також не рахувалися. Закладену в генплан концепцію було швидко перекреслено: промзона розширювалася. Замість житлового масиву побудовано завод «Карат». У 80-ті роки почався наступ «будівництва» на вишгородське окольне місто з багатим культурним шаром. Будівлі сучасного інституту «Укрелектронпроект», розташовані північніше вулиці Шолуденка, два житлових будинки зруйнували не тільки історичний ландшафт, а й культурний шар.

Проте ситуація змінилася: з 13 липня 1978 року були введені в дію Закон «Про охорону і використання пам'яток історії і культури», відповідні Постанови Ради Міністрів УРСР, інструкції міністерств. Змінилися орієнтири Українського товариства охорони пам'яток історії і культури. Замість спорудження пам'ятників-монументів вождам і теоретикам соціалізму УТОПІК брав курс на збереження історико-культурної спадщини.

Поштовхом для переорієнтації свідомості посадових осіб і громадськості міста була історія будівництва 209-квартирного житлового будинку заводу «Карат» (1989 рік). Спорудження будинку було припинено, проведені охоронно-рятувальні дослідження науково-виробничим кооперативом «Археолог» (це модне утворення на сьогоднішній день припинило своє існування). Виявлено 7 жител, 10 господарчих приміщень і значну кількість знахідок, у тому числі шиферне пряслице з написом, залізні і бронзові писала, бронзову ажурну застібку та ін.

В цьому ж 1989 році під час будівництва інфекційного корпусу районної лікарні виникла загроза руйнування кургану, розташованого на природному підвищенні. Питання про долю пам'яток Вишгорода вирішувалося на високому рівні: Правлінням Радянського фонду культури, Радою Міністрів УРСР, Українським фондом культури, облвиконко-

мом, Українським товариством охорони пам'яток історії і культури (П. Толочко), обласними управліннями культури, будівництва і архітектури, депутатами Верховної Ради (П. Тронько), районними і міськими структурами влади тощо. Особливо треба відзначити роботу Київської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії і культури (Н. Булаєвська) і, звичайно, тих, хто перший звернув увагу на порушення законодавства про охорону пам'яток — відділу охорони пам'яток Міністерства культури (О. Бітковський), Інституту археології АН УРСР (В. Зоценко). (Див. акт від 27 березня 1989 р.).

Досить активно діяли і члени історичного товариства м. Вишгорода «Пошук» (О. Тирська, Т. Дегтяр, Л. Захаркевич). У зв'язку з розробкою нового генплану м. Вишгорода «Гіпроградом» з ініціативою розробки історико-опорного плану і проекту зон охорони виступив КиївВНДІТАМ (В. Дахно, Т. Трегубова).

В 1989 році, крім кооперативу, що працював на майданчику «Карата», охоронно-рятувальні роботи з дослідження кургану виконувала експедиція Державного історичного музею УРСР (О. Бітковський), а дослідження в садибі церкви святих Бориса і Гліба, пов'язані з необхідністю реставраційних робіт, — експедиція «Укрпроект реставрації» (О. Сиромятников). Епізодичні дослідження виконував відділ охорони пам'яток облуправління культури (О. Серов). Таким чином, дослідження Вишгорода потрібно було сконцентрувати, що і було здійснено в 1990 році Інститутом археології НАН України (Р. Орлов).

В 1989 р. колектив дослідників інституту «Укрпроектреставрації» (В. Отченашко, В. Цяук, головний архітектор проекту В. Корнєєва, А. Артемів) підготували проект реставрації «колишньої Борисоглібської церкви в м. Вишгороді». На той час питання про передачу будинку церковній громаді не вирішувалося і церква в списках пам'яток архітектури не значилася. Її на облік було взято лише в 1993 році. Неабиякий інтерес являє собою історична записка — перше в ХХ ст. історіографічне зведення про пам'ятку. В записці широко використані архівні матеріали і друковані праці археологів і краєзнавців, типові проекти архітектора А. Тона.

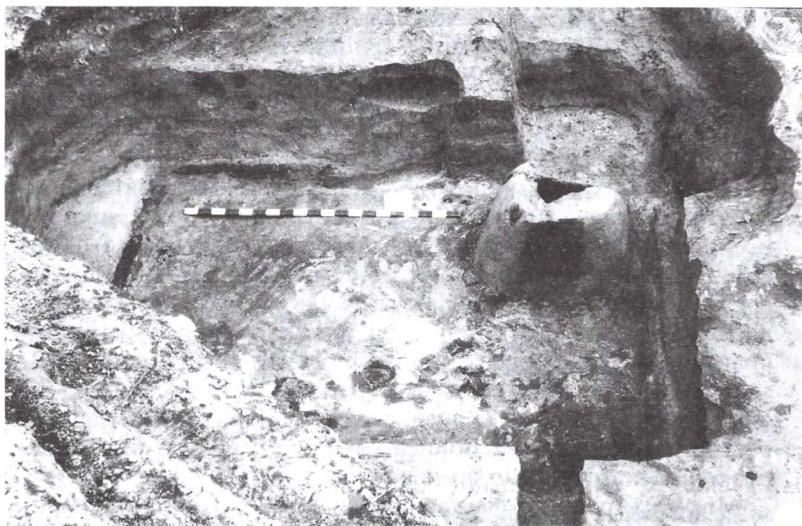
За період 1990—1996 рр. було виконано значний обсяг робіт, які мали виключно охоронний характер (Р. Орлов, Р. Терпиловський, В. Козюба)³⁷⁻³⁹. З найбільш значних — це дослідження на майданчику будівництва 72-квартирного бу-

динку «Гідромеханізації» території гончарного центру XI–XII ст., у 1990 р. — разом з кооперативом «Археолог», потім — на цій же ділянці у 1992 і 1995 рр. На прохання церковної громади були проведені охоронні роботи в зоні сучасного будівництва в садибі церкви у 1991, 1994, 1996, рр., а з метою музеєфікації залишків фундаменту XI ст. — у 1990–1991 рр. (Р. Орлов, В. Булкін).

Під час цих розкопок було знайдено багатий матеріал, у тому числі одержано дані по конструкції 14 горнів, знайдено вислу печатку Ізяслава Ярославовича, пряслице з написом з 58 літер, що за інформативністю дорівнює середній берестяній грамоті, візантійські амфори та ін. Поблизу храму досліджено такі архітектурні залишки: стіни, фундаментні рови, штукатурку, фрески. Нова інформація дозволила архітекторам з Академії мистецтв (Ю. Асеев, Д. Антонюк, О. Кругляк) розробити першу наукову реконструкцію давньоруського храму святих Бориса і Гліба XI–XII ст. Матеріали розкопок підготовлено до друку.

Між тим, рівень редагування науково-популярних видань не тільки в ЗМІ, а і в солідних журналах іноді підносить сюрпризи. У автора цих рядків був випадок з виданням статті «Вишгород» в журналі «Київська старовина» (1995, № 2), коли редактор на свій розсуд помістив ікону Богородиці (Володимирську) в храм святих Бориса і Гліба, в післямонгольську добу зробив Вишгород селом з 47 хат і 228 душами казенних селян (насправді це дані опису Київського намісництва 1781 р.), а Жукин перетворив у Житомир і приписав вишгородцям менталітет зневаги до пам'яті про стародавнє місто тощо.

На нашу думку — роботу місцевих краєзнавців стосовно об'єктів культурної спадщини можна оцінювати неоднозначно. Так, історичне товариство «Пошук», що виникло при краєзнавчому музеї, створеному на громадських засадах у 1980 році (Ю. Гриневич, Л. Дітківська), вже працює з 1986 року і, безперечно, має заслуги у зборі матеріалів, а також впливає на громадську думку позитивно (Т. Дегтяр, О. Тирська, П. Крутенко, П. Мозго, В. Комашков, Л. Захаркевич, В. Уланов, Г. Шкільна, Г. Свищ, В. Курінний). Проте, деякі краєзнавці поставилися з повною довірою до казкових валів, топоніміки малюнків на чаші з зображенням Вишгорода і церкви, нібито фольклору (легенди про Зуба або Виша — засновників міста) «биличек» тощо, про які писала місцева газета. Всі ці твори не мають нічого спільного зі

Давньоруське житло XI–XII ст.ст. Розкопки 1990 р.

справжніми історичними джерелами і однозначно визнані фахівцями (археологами, істориками, архітекторами) грубою сучасною фальсифікацією.

Довіра до вказаних «творів» призвела до того, що ці фальшивки стали фігурувати в офіційних листах різних організацій аж до Верховної Ради України. Але охорона «казкових замків» краєзнавців маскувала справді вкрай необхідні охоронні заходи по збереженню пам'яток на тому ж Вишгородському городищі, де останні роки йшла без погоджень з державними органами охорони пам'яток забудова і земляні роботи навіть дитинця — заповідної території з 1935 р.

Інститут археології неодноразово звертав увагу місцевих органів влади на неприпустимість пропаганди історичних фальсифікацій краєзнавцями (див.: газета «Слово» від 8 червня 1996 р.). Такий природний «діонісизм» авторів, який, за влучним виразом Миколи Бердяєва, на нашому ґрунті завжди набирає екстатичних форм (хлистовський ухил). Яскравий приклад цього — зображення «на чаші» ангельських ознак у святих Бориса і Гліба.

*Прясло з написом XI ст., що складається з 14 слів.
(Дослідження 1996 р.).*

Сергій Булгаков, видатний релігійний філософ і економіст, вважав, що вияв подібної спокуси людинобожження — традиційний ухил «нічної підсвідомості» — на нашому ґрунті, на відміну від західноєвропейського, завжди ворожий розуму і відкриває безодню хаосу.

Все це — суміш характерних рис, набутих сучасною людиною в процесі тисячолітнього розвитку, для якої, за влучним виразом Карла Юнга, є звичним поєднання скептицизму і наукового знання з глухим невіглаством і помилковими поглядами, за які людина вперто тримається.

Завершуючи короткий нарис краєзнавчого дослідження Вишгорода, ми не охопили всі проблеми сучасного стану пам'яток свідомо: багато чого ще залишається нез'ясованим на організаційному рівні — у фінансуванні пам'яткоохоронних досліджень і заходів. Так, спеціального розгляду потребує проблема Межигір'я, дослідження якого здійснював В. Харламов у 1990, 1992 рр., виявлення і облік нових пам'яток. Не пройшло на належному рівні і 1050-річчя міс-

та — не відбулася намічена конференція, не виданий перший в анналах Вишгорода збірник наукових праць з його історії, підготовлений Інститутом археології НАН України, тільки розгортає свою діяльність щойно створена «Спілка відродження історії і культури України» при 3-ій середній школі (А. Черняхівський та інші).

Вважаємо, що труднощі тимчасові, а заповідник, про створення якого вперше офіційно було сказано на VI з'їзді Українського товариства охорони пам'яток історії і культури (26–27 червня 1990 р.), згідно з Указом Президента України № 379/94 від 6 липня 1994 р., вже існує 10 років і поступово починає музеєфікацію об'єктів: стіни давнього храму XI ст. св. Бориса і Гліба, гончарного центру на переданих міськрадою в 2003–2004 рр. садибах по вулиці Межигірського Спасу 11 і 13. В 2004 р. знайдено горно XI ст. — експонат майбутнього музею (розкопки Р. Орлова, В. Серова, Г. Кравчук). Чекає на павільйон перше горно початку XVII ст., досліджене в 2002 році (В. Коцюба, Р. Орлов, А. Чекановський). Церковна громада за проектом «Укрпроектреставрації» навколо сучасного храму 2003–2004 рр. зробила вимостку контурів древнього храму св. Бориса і Гліба XI ст. Інститут археології НАН України, Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування, «Укрпроектреставрація» розробили документацію на охоронні зони і об'єкти заповідника. Допомогу надає і київська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток (Н. Булаєвська та інші).

ЛІТЕРАТУРА

1. *Берлинский М. Ф.* Краткое описание Киева. Репринтное издание.— К., 1991.
2. *Берлинский М. Ф.* История города Киева от основания его до настоящего времени//Київська старовина.— К., 1972.— С. 74–202.
3. *Свиньин П.* Вышгород (Из живописного путешествия по России П. С. — на) // Отечественные записки.— 1827.— № 90.— С. 3–22.
4. *Фундуклей И. И.* Обзорение могил, валов и городищ Киевской губернии.— К., 1848. Його ж: Статистическое описание Киевской губернии. Ч. 1.— СПб., 1852.
5. *Макарий (Булгаков).* История русской церкви. Книга вторая.— М., 1995.

6. *Сикачинский М.* Сказание о Вышгороде и его древней святыне.— К., 1863.

7. *Максимович М.* Сказание о Межигорском монастыре Михаила Максимовича.— К., 1865.

8. *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии.— К., 1864. Його ж: Уезды Киевский и Радомысльский.— К., 1887.

9. *Маниковский Ф.* Вышгород и его святыня.— К., 1890.

10. *Закревский Н.* Описание Киева. Т. I—II.— М., 1868.

11. *Де ля Фліз.* Медико-топографічний опис державних маєтностей Київської округи... К., 1854. Його ж: Етнографічний опис селян Київської губернії... К., 1854.— Не друкувалися, зберігаються в Центральній науковій бібліотеці ім. Вернадського (рукописний відділ).

12. *Сборник материалов* для исторической топографии Киева и его окрестностей.— К., 1874.

13. *Костомаров Н. И.* Автобиография. Бунт Стеньки Разина.— К., 1992.

14. *Антонович В. Б.* Археологическая карта Киевской губернии.— К., 1895.

15. *Антонович В. Б.* Древности Юго-Западного края. Раскопки в стране древлян // Материалы по археологии России.— СПб., 1893.— № 11.— С. 1—78.

16. *Грушевский М. С.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия.— К., 1891.— С. 23—24, 312—314.

17. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. Том II. XI—XIII віки. — К., 1992.— С. 196—199.

18. *Архив Юго-Западной России*, издаваемый комиссией для разбора древних актов.— Ч. VII, т. I. Акты о заселении Юго-Западной России.— К., 1886.

19. *Zrodla dziejowe*, т. V, XX, XXII. — Warszawa, 1877—1897.

20. *Slovník Geografický*... т. XIV.— S. 151—155.

21. *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918.— К.,— Філадельфія, 1995.— С. 234.

22. *Шамрай С.* До історії Київської сотні Київського полку // Історико-географічний збірник. Том перший.— К., 1927.— С. 134—146.

23. *Курінний П.* Історія археологічного знання про Україну.— Полтава, 1994.

24. *Козубовський Ф. А.* Археологічна розвідка наддніпрянських дюн від Вишгорода до Чорнобиля.— ІІМК, № 6522.

25. *Козубовський Ф. А.* Розкопи на території давнього Вишго-

рода // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури УАН. Кн. 3–4.— К., 1935.— С. 103.

26. Довженко В. Й. Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934–1937 рр. // Археологія.— 1950.— Т. III.— С. 64–92.

27. Каргер М. К. К истории киевского зодчества XI века. Храм-мавзолей Бориса и Глеба в Вышгороде // Советская археология.— 1952.— Т. XVI.— С. 77–99.

28. Голубева Л. А. «Квартал металлургов» в Вышгороде // Славяне и Русь.— М., 1968.— С. 25–33.

29. Довженко В. Й. Розкопки древнього Вишгорода // Археологічні пам'ятки УРСР.— 1952.— Т. III.— С. 14–28.

30. Каргер М. К. Древний Киев. Том II.— М. — Л., 1961.— Храм-мавзолей Бориса и Глеба в Вышгороде. С. 310–336.

31. Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв.— М.— Л., 1956. (Материалы и исследования по археологии, № 52).

32. Телегін Д. Я. Основні результати робіт Київської експедиції 1962–1964 рр. // Археологія — 1965.— Т. XIX.— С. 86–99.

33. Максимов Е. В., Орлов Р. С. Поселение и могильник второй четверти I тыс. н. э. у с. Козаровичи, близ Киева // Раннесредневековые восточнославянские древности.— Л., 1974.— С. 11–21.

34. Довженко В. И., Зоценко В. Н. Вышгород. // Археология Украинской ССР. Том третий. Раннеславянский и древнерусский периоды. — К., 1986.— С. 303–310.

35. Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков.— К., 1980.

36. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город.— К., 1989.

37. Орлов Р. С. Правда Руська і керамічне виробництво XI–XII ст. // Старожитності Русі-України.— К., 1994.— С. 165–173.

38. Орлов Р. С. Наукове і «аматорське» краєзнавство в системі охорони пам'яток історії і культури у м. Вишгороді // Охорона історико-культурної спадщини: історія та сучасність.— К., 1996.— С. 91–94.

39. Орлов Р., Козюба В. Дослідження храму св. Бориса і Гліба у Вишгороді в 1996 р. // Пам'ятки архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досліджень.— К., 1996.— С. 43–44.

«ВЫШЕГОРОДЪ ГРАДЪ ВОЛЬЗИНЪ»

В нещодавно виданій «Хроніці з літописців стародавніх» Феодосія Софроновича (Київ, 1992) слов'янська легенда з «Повісті временних літ» Нестора-літописця, створена на початку XII ст., що протиставляє полян деревлянам, стосовно Кия і його братів має своєрідну редакцію, відмінну від давньоруської. У Нестора «Съедаше... Хоривъ на третей горѣ от негоже прозвася Хоревица...», у Софроновича — «Корѣв будовал Корѣвице двѣ мили от Кизѣва и мѣсто, которое потом Вышгородомъ названо...». Софронович жив і працював майже в ті ж роки XVII століття, що і Лазар Баранович, Інокентій Гізель, Пантелеймон Кохановський. У творах останніх (у «Синописісі»

и серебръ и паволоки и съсуды разнчмыи. и ииѣтѣ стѣно.

и мѣсто. а щерыю събѣ :

Сла хата шндомовъ, и прииде к патриарху. блго слово
ниапросиши мѣмъ. и рече мѣмъ мѣмъ и потамъ. и сѣмъ мѣмъ.
дѣбъ мѣмъ и сѣмъ мѣмъ и сѣмъ мѣмъ. и рече патриархъ чѣдо

Прийом Ольги Костянтином Багрянородним.
Мініатюра Радзивілівського літопису 90-х років XV ст.

та «Обширному синопсисі руському») заснування Вишгорода також віднесено до легендарних часів Кия, Щека і Хорива.

Це свідчення наводить і Максим Берлінський: «Село Вышгородъ, лежащее въ 17 верстах выше Кіева Хорѣвъ утвердилъ свое пребывание». Зараз серед істориків ніхто вже не вважає, що літописна Несторова Хоревиця знаходилася у Вишгороді: адже відомо, що згадані автори XVII–XIX ст. широко використовували «Хроніку польську, литовську, жмудську та всієї Русі» (Кенінгсберг, 1582 р.) Мацея Стрийковського, звідки і запозичили зіпсований варіант Несторової легенди.

З «Історії міст і сіл Української РСР», з довідників і «списків» можна дізнатися про дуже давню заселеність території сучасного міста Вишгорода. Автори довідок згадують поселення доби неоліту — дніпро-донецької культури (IV–III тис. до н. е.), скіфського часу (VII–VI ст. до н. е.), кургани доби бронзи (II тис. до н. е.), сарматські тощо. Деякі з цих відомостей відповідають дійсності, а деякі, наприклад, про сарматські кургани, є помилковими.

Свідчення про давню заселеність території сучасного міста були одержані і в останні роки. Так, в 1991 р. в районі перетину сучасних вулиць Київської і Надбережної знайдені залишки поселення доби бронзи, а у 1994 р. під час охоронно-рятувальних розкопок на городах (приблизно в районі вулиці Надбережної, 12) досліджувалося поселення ранньозалізного віку (VII ст. до н. е.) так званої підгірцівської культури (назва від села Підгірці на Київщині). На високому плато Вишгородського городища (на садибі храму святих Бориса і Гліба) під час охоронно-рятувальних розкопок у 1996 р. знайдені окремі уламки пізньотрипільської культури II тис. до н. е.

Проте всі ці свідчення давньої заселеності території вздовж обох берегів Дніпра стосуються кожного квадратного кілометра: за десятки тисяч років освоєння плодючої заплави великої ріки в тих чи інших місцях в залежності від господарського спрямування населення виникали і... зникали поселення стародавньої людини і відповідні їм поховальні пам'ятки. В селах Хотянівка, Козаровичі, Жукин, Лютіж та інших пам'яток давніх культур не менше, а навіть більше, ніж на території сучасного Вишгорода.

Зазначимо, що до давньоруського міста Вишгород ці пам'ятки археології стосунку не мають. Сучасні історики підкреслюють, що більшість давньоруських міст виникали як

центри сільськогосподарської округи і були найважливішою структурою державності східних слов'ян. Перша і головна функція міста — утвердження влади над сільськими общинами з метою збору податку — данини, а вже потім — торговельно-промислова. Данина і специфічний збір її у формі «полюдія», добре відомі з твору Костянтина Багрянородного «Про управління імперією», призводили до концентрації товару, необхідного для зовнішньої торгівлі Русі з Візантією, в перших містах-градах. Ці гради виникли на східнослов'янській території за найоптимістичнішими висновками не раніше кінця VIII–IX ст. (за Петром Толочком).

Давньоруські літописи для IX — I-ої половини X ст. називають 16 міст, серед яких був і Вишгород. Вперше під 946 р. місто згадується як центр концентрації данини, накладеної княгинею Ольгою на деревлян: «І наклала вона на них данину тяжку, і дві частини (її) ішли Києву, а третя — Вишгороду, до Ольги, бо Вишгород був Ольжиним городом» (за Леонідом Махновцем). Таким чином в першій літописній згадці Вишгород виконує дуже важливу функцію встановлення верховного державного владарювання на території плеємінної Деревлянської землі, поширення державного суверенітету на «плеємінні» кордони. Тобто, в уявленні літописців XI–XIII ст. ця акція була спрямована на включення Деревлянської землі в так звану Руську землю, до якої в першу чергу належали Київ, Чернігів і Переяслав, а також Вишгород.

В літописних статтях 945–946 років знаходимо багато цікавих переказів про помсту Ольги за люту смерть свого чоловіка князя Ігоря під деревлянським містом Іскоростенем (сучасний Коростень). Вже приєднана до Києва, тобто до Руської, Деревлянська земля була віддана для стягання податку — «полюдія» славнозвісному воєводі Свенельду. Податок був значним, що викликало скаргу дружинників Ігоря: «Отроки Свенельдові вирядилися оружжям і одежею, а ми — голі. Пиди-но, княже, з нами по данину, хай і ти будеш, і ми».

З точки зору деревлян Ігор, порушивши укладений договір про обсяг податку, повівся з ними як князь-грабіжник. Деревляни на чолі зі своїм князем Малом виступили проти Ігоря, який з'явився до них з несподівано малою дружиною. «Повість временних літ» не наводить деталей цієї події, але вони згадуються у творі візантійського історика Льва Диякона: «Ігоря було припнуто до двох нахилених верхівок дерев, а коли їх відпустили, то князя розірвало надвое».

Звичайно, літописна Ольжина помста, викладена за народними легендами, перейшла навіть у житійську літературу. Фольклорний характер мають і інші оповіді про Ольжину помсту. Характерний для середньовіччя символічний спосіб мислення — алегоричність в загадках Ольги нерозумним деревлянам і велич мудрості княгині. Ї все ж історична вірогідність цих подій викликає у дослідників великі сумніви (за Віленом Горським).

Цікаво, що існує інша версія цих подій, розроблена видатним російським філологом, засновником текстологічного аналізу літописів, Олексієм Шахматовим і підтримана в наш час істориком Львом Гумільовим. Згідно з цією версією, Ольга з малим Святославом і його «кормильцем», тобто вчителем, Асмудом і воєводою Свенельдом під час подій в Деревлянській землі перебувала не в Києві, а у Вишгороді. В цей час Ігор сплачував данину хазарам, залежав від них і навіть за їхньою вимогою брав участь у походах 941 і 943 років. В 944 р. Ігор з дружиною ідуть в Деревлянську землю з метою збору данини, на яку розраховував Свенельд. Проте князь Ігор і його варязька дружина після серії воєнних поразок були на Русі непопулярні. Виникає зіткнення зі Свенельдом і деревлянами. Ця версія подій доводить алогічність версії Нестора, за якою користолюбний і легковажний князь, відпустивши додому дружину, вдерся в пограбовану Деревлянську землю. Олексій Шахматов вважав, що Ігор став жертвою змови, організованої у Вишгороді.

Згадаймо, що у 975–977 роках воєвода Свенельд бере участь у репресіях проти Олега Святославовича, котрий володів Деревлянською землею і сидів у місті Вручії (сучасному Овручі). Зрозуміло, що розібратися з першими сторінками історії Вишгорода неможливо, не звернувшись до образу великої княгині Ольги.

Звичайно, реальні історичні події Ольжиного врядування з великими труднощами, але проступають крізь, за влучним виразом Михайла Брайчевського, «фольклорно-легендарний намул». Існування цього «намулу» пояснюється особливостями давньоруського літописання, яке виникло, за Олексієм Шахматовим, в 30-х роках XI століття, а головна праця — «Повість временних літ» — була укладена в другому десятиріччі XII століття. Проте, існують інші давньоруські, візантійські і західноєвропейські джерела, що дозволяють встановити походження Ольги, її адміністративні реформи, деталі особистого хрещення, контакти княгині з візантійським дво-

ром, і, зрештою, джерело свідчень, єдиних і унікальних, про місто Вишгород знаходимо у творі візантійського імператора Костянтина Багрянородного «Про управління імперією».

Дехто з вишгородських краєзнавців вважає, що існують давньоруські і болгарські літописи, які свідчать про болгарське походження княгині від царського роду, її хрещення у себе на батьківщині до прибуття в Київ. Ці думки нічим не обгрунтовані. Єдине найдавніше літописне джерело про походження княгині — «Повість временних літ» в Лаврентіївському і Іпатіївському списках. Останні найкраще зберегли особливості тих первісних текстів, що стали джерелами для пізніших переробок сюжетів про Ольгу в інших літописах, хронографах, житіях.

Звернімося до тексту літопису: «У рік 6411 (903), коли Ігор виріс він ходив (у походи) вслід за Олегом, і (кожен) слухався його. І привели йому жону із Пскова, на ім'я Ольга» (за Леонідом Махновцем)¹. Припущення щодо болгарського походження Ольги від болгарського царя Сімеона виникли завдяки схожості літописного написання міста Пскова — «Плѣсковъ» і назвою болгарської столиці Пліски. В поширеному житті Ольги XVI століття читаємо: «Святая великая княгиня Олга родися въ плесковской странѣ, в вѣси зовомая Выбуто, отца имѣаше невѣрна суши, також и матеръ некрещу от языка варяжска и от рода не княжска, ни от велмож, но от простых бяше человекъ». Язичниця скандинавського і не шляхетного походження на ім'я Ольга, тобто Хельга — такий родовід не задовольняв представників ортодоксальної церкви. В пізньому списку «Володимирського літописця» XV століття Плѣсковъ перетворився на Пліску, звідки столиця першого болгарського царства ще у 893 році (як з міста, тісно пов'язаного з традиціями язичництва) була перенесена в Преслав за царювання Сімеона (про що, мабуть, не знають краєзнавці).

Ще одна спроба змінити родовід княгині була зроблена в поширеному житті Ольги, що увійшло в «Книгу житій святих» Дмитрія Туптала (Ростовського), чотири томи якої друкувалися в друкарні Києво-Печерської лаври протягом 1689—1705 років. В цьому житті є деталі, що значно суперечать відомостям інших текстів: «Бяше же та (Ольга) от рода нарочита, правнучица Гостомысла, именита мужа, иже прежде князей російських в великом Новѣградѣ начальствоваше. Его же совѣтом призван бысть от варяг на великое Российское княжение Рурик з братією» (за Ганною Павлен-

ко). Близький текст наведено і у вже згадуваній вище «Хроніці» Феодосія Софоновича.

Вілен Горський в книзі «Святі Київської Русі» (Київ, 1994) погоджується з походженням Ольги з села Вибути, але висловлюється скептично стосовно існування в цей час Пскова². Проте археологічні дослідження встановили, що переростання поселення на території так званого Крома (урочище) і Довмонтова города в місто почалося ще в IX столітті, а в X-му — простежується активний розвиток посаду (за Лабутіною). Згадаємо літописну статтю 947 року про встановлення погостів, данин, оброків тощо: «...і сани її стоять у Пскові й до сьогодні...». Проте сани — це символ князівського владарювання, що й зберігалися на початку XII століття у Пскові — на батьківщині княгині.

Всі ці спроби «виправити» біографічні дані про княгиню Ольгу не знайшли визнання у науковій літературі, тому ми не можемо вважати науковими спроби сучасних політичних спекуляцій на походженні Ольги. Більш достовірним має вигляд поширене життє Ольги, що увійшло в «Степенную книгу царского родословия», укладену у гуртку митрополита Макарія в 1560–1563 роках, з якого вийшли і «Великі Мінеї-Четї». В цьому житті виклад подій наближається до більш ранніх літописних зводів. Дослідники (Шахматов, Серебрянський, Перетц) припускали, що до життє в давньоруській писемності існувала детальна церковна повість про хрещення і смерть Ольги — першоджерело для інших творів. Потім виникли кілька проложних життє, наприклад, «Похвальне слово», що зустрічається в рукописах поряд з «Пам'яттю і похвалою святому Володимирі» Іакова Мніха, а вже потім — численні агіографічні оповіді про Ольгу в літературі XVI–XVII століть з помітною авторською оцінкою і домислом, зростанням фабульності та сюжетності.

Автор статті застерігає можливого читача пам'яток різних жанрів літератури давньої Русі від буквального сприйняття історичної інформації не тільки «Слів», «Повістей», «Життє» тощо, а й літописів: літописний Звід, що виник як розповідь про минуле, закріплював той чи інший етап сучасності. Літопис — не хроніка, що безпристрасно фіксує події, і тим більше не історичне «дослідження». Літопис — це література історичного жанру, явище не тільки історичної свідомості, а й юридичної, і художньої з дидактичними і знаковими функціями (за Дмитром Лихачовим). Непідготовленому читачеві, не знайомому з церковними уставами, феодальним світ-

ським етикетом, природою літературних жанрів, практично неможливо розібратися з вірогідністю літописних ситуацій: з їх трафаретністю і етикетністю, символами-метафорами, поетичними формулами.

Проте реальні події життя менш залежать від абстрагуючих художніх методів середньовіччя, а також і від жанру творів. Характерною рисою всіх давньоруських джерел щодо біографічних деталей княгині Ольги є те, що вони всі узгоджено пов'язують хрещення Ольги з її перебуванням у Константинополі за часів імператора Костянтина Багрянородного. В «Повісті временних літ» про це говориться так: «У рік 6463 (955). Вирушила Ольга в Греки і прибула до Цесарограда. А був тоді цесарем Костянтин, син Леонтів... І охрестив її цесар з патріархом (Полієвктом)... І було наречено її в хрещенні ім'ям Олена, як ото й колишню цесарицю, матір великого Костянтина...». Далі літописний текст передає відому легенду про намір імператора оженитися на княгині, на що вона відповіла, що хрещений батько за християнським законом не має на це права, і Костянтин, вражений хитрістю і мудрістю Ольги, обдаровує її золотом, сріблом, дорогішими тканинами тощо.

«Пам'ять і похвала Володимирю» Іакова Мніха, створена у другій половині XI століття, також зазначає місце хрещення Ольги — Царгород і наводить дату події — 954–955 роки, що близька до літописної: «Так Бог прославив рабу свою Ольгу Руську княгиню, наречену в святому хрещенні Єленою. Після свого хрещення ся блаженна княгиня Ольга жила 15 років і, догодивши Богові добрими ділами своїми, померла місяця липня в 11 день, в літо 6477-е (969 рік), душу свою чесну передавши до рук владики — Христа Бога» (за Олександром Висоцьким).

Підтверджує хрещення Ольги в Константинополі західноєвропейська хроніка. Анонім Регіона Прюмського (959–962 роки): «...Посли Олени, королеви ругів (тобто русів), що хрестилася в Константинополі при імператорі константинопольському Романі, з'явившись до короля (германського Оттона I (936–973 роки), неширо, як з'ясувалося потім, просили назначити їх народу єпископа і священників» (за Олександром Назаренком). Ці свідчення про місію до Русі єпископа Адальберта, що закінчилася невдало (деякі з його супутників були вбиті, а сам він ледь врятувався), підтверджуються Хільдесхаймськими анналами і хронікою Тітмара Мерзебурського. У хроніці імператором названий співправи-

тель Костянтина VII — Роман II. Сумлінний автор візантійської хроніки Іоанн Скілиця хрещення Ольги в Константинополі зазначає між 952 і 956 роками, що в цілому відповідає літописній даті (за Геннадієм Літавріним).

Хрещення Ольги не потрапило до відомого твору Костянтина Багрянородного «Про церемонії візантійського двору», де міститься унікальний і протокольно точний опис прийомів княгині Ольги. Княгиня в протоколах тричі названа тільки її язичницьким ім'ям «Ельга Росена», «Ельга, архонтиса Росії», «ігемон і архонтиса рос Ельга». Порядок найменування під час прийомів правителів та їхніх послів виключав випадковість або ігнорування християнського імені «Олена»: всі послы і купці переписувалися чиновниками, складався кошторис дипломатичних витрат, на прийомі у імператора логофет Дрома гучно оголошував титул та ім'я іноземного правителя. Але цей твір імператора написаний до 955 року, тобто до літописної дати хрещення княгині.

Найбільш важлива для нашої теми праця Костянтина Багрянородного «Про управління імперією» (написана в 948–952 роках) також містить свідчення про руських «архонтів» як про язичників. Серед міст Русі, що концентрують данину, одержану внаслідок «полюдія», автор згадує і Вишгород³. Ця згадка про місто потрапила у твір імператора набагато раніше, ніж згадка про Вишгород в давньоруський літопис у зв'язку з деревлянською даниною. Останні дослідження Геннадія Літаврїна, пов'язані з висновками про дві подорожі Ольги до Константинополя, що мали місце у 946 і в 954–955 роках, дозволяють припустити, що інформатором Костянтина Багрянородного, який докладно описав збір «полюдія» і концентрацію його в містах Русі, у тому числі і у Вишгороді, важку подорож русів через дніпровські пороги і вздовж чорноморського узбережжя, була або сама княгиня Ольга, або хтось з її близького оточення. Звернімося до унікального тексту твору «Про управління імперією».

Твір візантійського імператора Костянтина Багрянородного «Про управління імперією», створений у 948–952 роках (дати життя самого імператора 908–959 роки), — конфіденційний довідник для спадкоємця престолу Романа II — не був широко відомий у середньовіччі. В наш час не існує більш повних свідчень про дуже ранню історію Русі в працях іноземних авторів тієї епохи. Перше видання твору російською мовою вийшло друком ще в кінці XIX століття. Проте критичне видання пам'ятки було здійснене угорським

візантіністом Моравчиком англійською мовою у 1949 році, а більш досконалим є вашингтонське видання 1967 року.

На основі цього видання Інститут історії і Інститут слов'язознавства і балканістики Російської Академії Наук упродовж десяти років підготували наукове видання праці Костянтина Багрянородного. Ми вважаємо за необхідне навести унікальні приклади з цього видання без перекладу українською мовою, бо подібне видання цього твору українською — справа майбутнього.

«О росах¹, отправляющихся с моносилами² из Росии³ в Константинополь

(Да будет известно), что приходящие из внешней Росии⁴ в Константинополь моносилы являются⁵ одни из немогарда,⁶ в котором сидел⁷ Сфендослав⁸, сын Ингора⁹, архонта Росии¹⁰, а другие из крепости Милински¹¹, из Телиуцы¹², из Чернигоги¹³ и из Вусеграда¹⁴. Итак, все они спускаются рекою Днепр¹⁵ и сходятся в крепости КИОВА¹⁶, называемой Самбатас¹⁷. Славяне же, из пактиоты¹⁸, а именно: кривитеины¹⁹, лендзанины²⁰ и прочие Славинии²¹ — рубят в своих горах²² моносилы во время зимы и, снарядив их, с наступлением весны, когда растает лед, вводят в находившиеся по соседству водоёмы. Так как эти (водоёмы) впадают в реку Днепр, то они из тамошних (мест) входят в эту самую реку и отправляются в Киову. Их вытаскивают для (оснастки) и продают росам. Росы же, купив одни эти долбленки и разбросав свои старые моносилы, переносят с тех на эти весла, уключины и прочее убранство... снаряжают их²³. И в июне месяце²⁴, двигаясь по реке Днепр, они спускаются Витичеву²⁵, которая является крепостью-пактиотом росов, и, собравшись там в течение двух-трех дней, пока соединятся все моносилы²⁶, тогда отправляются в путь и спускаются по названной реке Днепр²⁷...».

У згаданому тексті не всі топоніми, етніоніми тощо зрозумілі не тільки нашому читачеві, а й фахівцям. Проте значна робота над тлумаченням змісту тексту Костянтина Багрянородного, що велася десятки років, дозволяє подати короткий коментар:

¹ — походження терміна Рос у візантійських джерелах — складна проблема, проте одна з перших згадок грецької форми назви безумовно панівної верхівки Русі, відображена в латинському рукописі Бертинських анналів, датується 839 роком. До Росів, що протиставлені іншим слов'янським пле-

менам, ми ще повернемося в аналізі іншого уривку твору Багрянородного;

² — моноксили — однодеревки, проте довбанками були, мабуть, лише кильові частини більш складних конструкцій, відомих у літописах як насади, тобто судна з клінкерною обшивкою;

³ — Росія відповідає літописній Руській землі;

⁴ — найбільш аргументоване пояснення наведене польським дослідником Анджеєм Поппе, що «внутрішня Росія» — землі Придніпров'я, а «зовнішня» — віддалена від візантійців Новгородська земля;

⁵ — нижче наведений список міст Русі, пов'язаних загальною економічною і політичною метою;

⁶ — Новгород Великий;

⁷ — форма дієслова свідчить про те, що фраза була написана до смерті Ігоря;

⁸ — найбільш раннє свідчення про звичай садити у Новгороді сина великого київського князя;

⁹ — ім'я київського князя свідчить про його скандинавське походження;

¹⁰ — архонт — звичайний титул київського князя;

¹¹ — Смоленськ;

¹² — підтвердження важливої ролі Любеча;

¹³ — Чернігів;

¹⁴ — перша згадка Вишгорода, що дана Костянтином в південнослов'янській огласовці;

¹⁵ — детальність опису Дніпровського шляху «із варяг у греки» свідчить, що інформатор Костянтина добре знав цей торговий шлях;

¹⁶ — Київ;

¹⁷ — найбільш поширена тюрксько-хазарська етимологія назви;

¹⁸ — складний термін, що свідчить про договірні відносини Русі і слов'ян;

¹⁹ — кривичі;

²⁰ — етнонім, що пізніше використовувався для назви поляків; найбільш аргументованою здається точка зору Назаренка, котрий вважає, що лендзяни або лендзянини — населення верхів'їв Західного Бугу, а їхнє залежне положення — свідчення раннього включення цієї території в Руську землю;

²¹ — скупне населення племен, підлегле росам;

22 — зв'язок понять «гора» і «ліс», тобто залісена місцевість;

23 — другий етап спорядження і будівництва «моноксил»;

24 — найкращі погодні умови для подорожі по Чорному морю до Константинополя — червень і липень;

25 — літописний Вітичів;

26 — остання фортеця, що підлягала «росам»;

27 — нижче у Костянтина наведено детальний шлях «росів» через дніпровські пороги.

В цій же 9 главі своєї праці Костянтин наводить детальний опис знаменитого «полюдія» (збору данини), який дозволяє краще уявити значення Вишгорода в системі колективного владарювання княжого роду над Руською землею, а також літописної фрази, що Вишгород — град Ольжин.

На думку більшості істориків, грецька транскрипція слова «полюдіє» свідчить про адаптацію росами (в основному скандинавського походження) слов'янського слова — топологічно схоже явище збору данини в Скандинавії носило назву «вейшла» (за Ароном Буревичем). «Полюдіє» було характерне для Русі вже в IX столітті, про що свідчить грамота Мстислава Володимировича 1130 року (за виданням 1949 року). Арабський вчений Ібн Русте у творі «Книга дорогих цінностей», написаному у 903 році, дав унікальні свідчення про щорічний об'їзд слов'янським князем підвладних територій:

«Правитель їх щорічно об'їздить їх. І якщо у когось із них є дочка, то цар відбирає собі по одній з її одєжин щорічно. А якщо син, то й з нього також. У кого нема ні сина, ні дочки, той дає щорічно по одній одєжині дружини або рабині» (за Тетяною Калініною, видання 1994 року). Під «одєжиною» треба розуміти хутра.

В наш час на важливу функцію «полюдія» звернув увагу академік Борис Рибаків, який вважає, що «ключем до розуміння ранньої руської державності є полюдіє» (за виданням 1982 року), а перші міста Русі в системі «полюдія» виконували функцію літописних «становищ»⁴. Перейдемо до тексту Костянтина Багрянородного (за академічним виданням 1989 року):

«Зимний же и суровый образ жизни тех самых росов таков. Когда наступит ноябрь месяц, тотчас их архонты¹ выйдут со всеми росами² из Киавы и отправляются в полюдия, что именуется «кружением»³, а именно — в Славинии вервианов⁴, другувитов⁵, кривичей⁶, севериив⁷ и прочих славян⁸, которые являются пактиотами росов⁹. Кормьясь¹⁰ там в

течение всей зимы, они снова, начиная с апреля¹¹, когда растает лед на реке Днепр, возвращаются в Киев. Потом так же, как было рассказано, взяв свои моноксилы, они оснащают (их) и отправляются в Романию¹²».

Прокоментуємо:

¹ — множина терміна вказує на існування кількох дружин на чолі зі своїми князями;

² — відповідає літописному виразу «вся Русь», тобто вся дружина, що збирає полюдіє;

³ — круговий маршрут полюдія реконструйований Борисом Рибаківим: починався він з землі деревлян — дружина з князем через Малин, Іскоростень (сучасний Коростень), Вручий (сучасний Овруч), Чорнобиль, потім через Любеч потрапляла до землі дреговичів, і вище по течії Дніпра — до кривичів, і через Смоленськ і Єльню — на Десну; далі через Сіверщину — до Києва; на маршруті знаходився Вишгород, згаданий у Костянтина Багрянородного;

⁴ — деревляни;

⁵ — дреговичі;

⁶ — центром кривичів було Гнездове;

⁷ — сіверяни, що заселяли басейни Десни, Сейму, Сули;

⁸ — цікаво, що Костянтин не згадує полян, що були, на його думку, тотожні росам, а в іншій главі цього твору (37) називаються «підплатіжні» росам ультіни (уличі) і лендзяни;

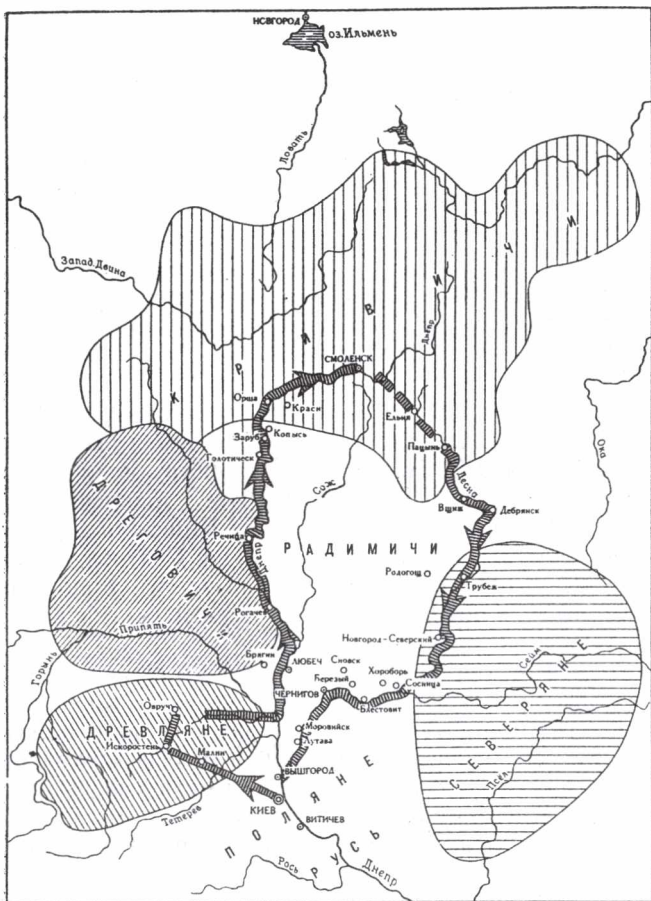
⁹ — в значенні данників;

¹⁰ — це відповідає свідченням «Повісті временних літ» про годування дружини, а також свідченням східних авторів Ібн Русте і Гардізі (за Борисом Заходером);

¹¹ — початок льодоходу у Верхньому Подніпров'ї;

¹² — Візантійська імперія.

На думку Бориса Рибаків, маршрут дружини проходив по внутрішній межі кожного з чотирьох племен і, обходячи територію радимичів, які були підкорені воєводою Володимира Святославовича Вовчим Хвостом в 984 р. після битви на ріці Піщаній. Дослідник також вважає, що князівський об'їзд був довжиною 1500 км і розрахований на 50 діб. Експортна частина полюдія, що складалася з хутра, воску, меду, рабів на моноксилах, навесні транспортувалася по Дніпру до Києва. Борис Рибаків правильно відзначив особливість такого збору данини: право племінного князя було підпорядковане верховній прерогативі київського князя, і племінна верхівка, як проміжний ланцюг між сільським населенням і

«Полюдіє» за реконструкцією Б Рибаківа.

полюдієм великого князя, інтегрувалася в склад панівного класу.

Проте, на нашу думку і на думку деяких істориків, при реконструкції маршруту і форми збирання данини дослідник допустив кілька помилок. Так, на карті Бориса Рибаківа Вишгород стоїть в кінці маршруту, але Костянтин чітко свідчить про його початок з землі деревлян. Причетність Вишгорода до деревлянської данини відома і по статті 945–946 років, а за деякими даними і в XI столітті. Різні пле-

мена в різні часи протягом X століття приєднувалися до Києва і відпадали. Згідно з літописом, радимичі входили в маршрут полюдія, бо були вперше приєднані до Києва ще Олегом у 885 році, а в 907 році радимичі беруть участь у поході «на греків». З Новгородського I-го літопису ми знаємо, що уличі згодилися на данину Ігореві близько 940 року.

Територія лендзян (сандомирсько-люблінських або краківсько-сандомирських) була (за Ярославом Ісаєвичем) місцем зіткнення інтересів Празької і Київської держав: ці племена платили Києву данину. Зменшення сфери впливу Києва на заході пов'язане з деревлянським повстанням 945 року. Історик Володимир Пучкін взагалі прийшов до висновку, що Руська земля — територіальне ядро початкової Русі — в основному лежала на захід від Дніпра. У верхів'ї Західного Бугу проживали лендзяни Костянтина Багрянородного і до цих меж простягалася літописна Руська земля (за виданням 1995 року). Анатолій Назаренко, реконструюючи торговий шлях Київ—Краків—Прага—Регенсбург, підкреслює, що, можливо, лендзяни входили до складу Київської держави за Олега, а в 70-ті роки X століття Ярополк Святославович веде боротьбу за цей регіон. Воює за ці землі і Володимир у 981 і 992 роках, а потім боротьба за Червеньські гради іде вже між Польщею і Руссю.

Таким чином, маршрут росів починався саме у Вишгороді і карта Бориса Рибаківа потребує значного коригування. Якщо врахувати вище сказане, то полюдіє — це не об'їзд київським князем підвладних племен, а роз'їзд «архонтів-росів» з дружинами по залежних землях з метою збору данини, «прокорму». Круговий об'їзд вже починався в межах племенних князівств. Такий погляд відповідає свідченням про передачу Свенельду данини від уличів і деревлян, про «утримання» Ладоги на початку XI століття Ронгвальдом і Ейлівом, Полоцька — Еймундом. «Покон вірний» Короткої редакції Руської Правди розкриває натуральний і грошовий зміст «прокорму» у вигляді прямих відрахувань місцевого населення княжому службовцю. Одну третину податі одержував, подібно до меровингських графів або скандинавських ярлів, князь-намісник (наприклад, Ярослав у Новгороді), а також посадники для себе і своїх дружинників, що виконували війсьні та адміністративно-судові функції (за Михайлом Свердловим, видання 1996 року).

Ускладнення системи збору податків і адміністративного управління призвело до складання системи погостів в X сто-

літті. До часів Ольги літописець відносить виникнення «оброків», «даней», «уроків» і терміна «становище» у деревлян, тобто стану для княжих людей і тіунів, що наїздили для збору данини. Адміністративна реформа Ольги закінчилася встановленням «по всій землі» «знаків» (тобто таврування княжої і боярської владності), «місць» (земельних угідь), «погостів», а по Дніпру і Десні — «перевісиш».

Ознайомившись із системою державного владарювання і реформами Ольги, ми через поняття «родового сюзеренітету Рюриковичів» перейдемо до аналізу терміна «Вишгород — град Ольжин».

Що означає літописний вираз «градъ Вользинъ»? Літописні фрази «її становища», «її ловища», «її знаменія», «її град Вишгород», «її село», на думку академіка Бориса Рибакова, підкреслюють власницький характер настанов Ольги, які свідчать про організацію князівського доменіального господарства середини X століття. Літописні «становища» Борис Рибаків ототожнює з опорними пунктами полюдія і разом з «ловищами» називає «каркасом князівського домену, який століттям пізніше оформився на сторінках Руської Правди». За Рибаківим «перевісища» (тобто сіті на птахів) географічно охоплювали «незайманий кут між Дніпром і Десною, у вершині якого стояв княжий Вишгород».

Точка зору Рибаків на Вишгород, як частину доменіального, тобто феодального господарства, була характерна для істориків, які з різних причин займали марксистські позиції і сприймали Вишгород через процес формування феодальної власності на землю та її «господарсько-соціальних форм феодальної експлуатації». Ще в 30-ті роки історик Юшков висловив здогад про належність Вишгорода до доменіальних володінь княгині. Його точку зору з тими чи тими поправками поділяли історики і пізніше, аж до сьогоднішнього дня (Тихомиров, Горський, Греков, Петрухін, Свердлов та інші).

Борис Греков вважав, що Ольга в різних пунктах Деревлянської і Новгородської землі створює особливі господарчо-адміністративні пункти, тим самим закріплюючи владу київського князя на місцях. Особливо показова точка зору Михайла Свердлова на Вишгород як на князівське володіння (за виданням 1983 року). Дослідник згадує, що Вишгород більш ніж 150 років на сторінках літописів виступає як великокнязівська резиденція, що в цілому заперечень не викликає. Проте Свердлов приходить до висновку, нібито археологічні матеріали вказують на те, що Вишгород похо-

дить від двору-замку, збудованого на місці більш давнього поселення, а поруч із замком виріс укріплений торгово-ремісничий посад — окольне місто. Мимохідь додамо, що археологічні матеріали свідчать про іншу схему розвитку міста.

Однак в історичній літературі висловлювалася й інша думка про статус древнього Вишгорода, яка заперечує належність міста Ользі на основі приватного права. Перебування Ольги у Вишгороді свого часу привернуло увагу Пархоменка (видання 1941 року), який не знаходив підстав вважати княгиню феодальною володаркою: «З того,— писав він,— що літопис пов'язує ім'я «Ольжичі» з княгинею Ольгою і їй приписувалося перебування в городі Вишгороді, навряд чи можна зробити висновок про те, нібито Ольга була «землевласницею-феодалкою».

На наш погляд, і Арсеній Насонов займав більш правильну позицію, коли говорив: «Вишгород XI–XII століть виник не з княжого села, як можна було думати, маючи на увазі слова літописця «Ольжин град» (під 946 роком). В X–XI століттях це не село-замок, а город зі своїм городським управлінням (початок XI століття), населений у X столітті тими ж самими «русами», які ходять в поліудіє, купують одnodеревки і відправляють їх з товарами у Константинопіль. Існування тут на початку XI століття своєї військово-судової політичної організації відмічено «Читаннями» Нестора і сказанням про Бориса і Гліба. Тут ми бачимо «властина градского», що має своїх отроків, або «старейшину града», що творить суд... Ольга походила не з Вишгорода, але вона поселилася у Вишгороді (переказ називає Вишгород «Ольжиным градом») з «родом» своїм... саме тому, що тут була своя шляхта, на яку можна було опертися... Отже, вже у другій половині X століття Вишгород був центром, подібним до найбільших центрів тогочасної Русі» (за виданням: «Русская земля и образование территории Древнерусского государства». — М., 1951. — С. 53–54).

Таким чином, А. Насонов здогадувався, що літописний вираз «градъ Вользинъ» свідчить про правління Ольги у Вишгороді. Поступившись своїм місцем у полянському племінному союзу Києву, Вишгород залишився помітним і впливовим містом, тому і мав право на частину деревлянської данини, а не тому, що був приватною власністю Ольги.

Ігор Фроянов у своїх численних працях в цілому дотримується погляду на Вишгород Насонова і вважає, що у Вишго-

роді була «подібність до княжого стола»⁵. Надходження деревлянської данини у Київ і Вишгород, на думку дослідника, пояснюється тим, що підкорення деревлян було справою не однієї князівської дружини, «но воїв багатьох», за якими приховувалося народне ополчення, що формувалося у містах. Вирішальний внесок міських ратників у військові експедиції князів забезпечували містам частину данини.

Східнослов'янську данину Фроянов розглядає не як феодалну ренту, а як колективну форму зовнішньої експлуатації або пригнічення одного племені іншим (не тільки військово-дружинною верхівкою). Дослідник приєднується до тих вчених, які деревлянську данину сприймають як данину-контрибуцію (за Шапіро, Даниловою та іншими), а полюдіє вважає не різновидом данини — це дар, добровільне пожертвування постійному вождеві-владителю, що має ритуально-магічний зміст і соціальний аспект — «об'їзд» території (володіння) з метою підтвердження прав на неї з боку київського князя. Полюдіє супроводжувалося ритуальними зустрічами, учтами, язичницькими діями, тобто мало сакральний характер (за Кобищановим, видання 1995 року).

Дещо інша позиція у Анатолія Назаренка, який зробив висновок: княгиня Ольга не «сиділа» у Вишгороді в тому адміністративно-політичному розумінні, яке вкладалося в це слово в XII столітті (за виданням 1996 року). Висловлена дослідником думка знаходить підтвердження у дослідженні Глазиріної (за виданням 1994 року) весільного дарунку Ярослава Мудрого шведській принцесі Інгігерді у вигляді Старої Ладоги, про що сповіщає давньоісландська сага про Олава Святого (за Сноррі Стурлсоном, 1230 рік). Наведені у сазі події модернізовані — факти володіння землею шляхетними жінками відомі у Швеції не раніше кінця XII століття, а на Русі жінка одержала право порядкувати нерухомістю десь у цей час (за Пушкіною, видання 1989 року).

Вишгород не був спадковою власністю Ольги, тому Назаренко прийшов до висновку, що Ольга одержала його відповідно до місця княгині в князівському сімействі. Предметом же наслідування були не конкретні «гради» або «села», а право на визначену долю у прибутках з підвладної київському князю землі (у даному випадку — на одну третину деревлянської данини). Аналіз договору Русі з греками 944 року підвів дослідника до думки про колективну власність князівського роду (кровноспорідненої групи), тобто про спадкове

право на частину власності у формі «кормління» з «градів» або у формі пропорційної долі від данини. Чітка система престолонаслідування на Русі (навіть в середині XI століття — відомий «ряд Ярослава») вказує на те, що міжкнязівські стосунки не були чисто васально-сюзеренними, а являли собою феномен «родового сюзеренітету» («corpus fratrum» у Франкському королівстві).

Зробимо висновки: все вище зазначене свідчить про участь Вишгорода (всього населення міста) в міжплемінній боротьбі і кривавій війні Київської держави з деревлянами. Результатом «примучування» останніх і було право на отримання третини данини. Літопис відобразив не «власницький характер» князівського домену Ольги, а зберіг у пам'яті місця, пов'язані з особою княгині, що змогла мобілізувати військові ресурси Києва, Вишгорода і, мабуть, інших міст «Руської землі» (Чернігова, Любеча), а потім усунути причину повстань, подібних до деревлянського, — брати данину «по закону», не довільно, а згідно з нормами.

Зрозуміло, що ніяких казкових «замків» Ольги у Вишгороді не існувало, а був княжий двір, складний господарчий комплекс, подібний до тих, що існували у Києві, Білгороді та інших містах «Руської землі». Цей двір включав поварні, конюшні, медуші, житла і майстерні ремісників тощо і займав більшу частину Вишгородського городища площею близько 10 гектарів. До протистояння Києву, що досягло максимуму в середині XII століття, коли чернігівські Ольговичі знаходили в особі вишгородців своїх союзників, було ще далеко.

Завершуючи нарис, присвячений княгині Ользі, ще раз застерігаємо читача від буквального і некритичного сприйняття першоджерел (літописів, хронік, археологічних знахідок): від князівської розбудови Вишгорода минуло 1050 років, від написання Нестором «Повісті временних літ» — приблизно 880 років, і сприйняття джерел з історії давнього Вишгорода може бути тільки тільки критичним. Тема князювання Ольги — «вічна» тема вітчизняної історіографії. За останні кілька років перевидано дослідження «дореволюційних» (до 1917 року) істориків, думки та висновки яких, виявляється, не завжди були помилковими, а також видано чималу кількість книг істориків-емігрантів і наших сучасників, що руйнують «радянські» стереотипи (праці Вернадського, Преснякова, Присьолкова, Гумільова, Фроянова та інших)⁵.

Сучасні дослідники дуже критично оцінюють текст «Повісті временних літ» стосовно Ольжиної помсти деревлянам. Світлий образ княгині-християнки, лагідної і мудрої, старанно створюваний київськими літописцями, різко контрастував з портретом похмурої і жорстокої язичниці, яка приносила людські жертви на честь поганських богів. Три розправи Ольги являють собою цикл ритуальних подій (поховання живцем у ямі, спалення у домовині, вбивання у могилі) з метою забезпечення прихильності богів перед початком військового походу на деревлян. У свою чергу вбивство князя Ігоря деревлянами за допомогою дерев, про що сповіщає візантійський історик Лев Диякон, також мало ритуальний характер. Згідно зі світосприйняттям язичників князь виконував сакральні функції посередника між богами і людьми, і Київ після цього стає незахищеним перед зовнішнім світом.

Вчені-історики завжди відзначали плутанину хронології «Повісті временних літ» стосовно подій X століття: за «Повістю» князь Ігор загинув у 945 році, одразу після укладення мирного договору з Візантією, під час збору данини в Деревлянській землі. Проте цей договір був затверджений з візантійського боку Романом I, котрий був скинутий синами 16 грудня 944 року. За Олегом Раповим (видання 1988 року) події 40-х років X століття реконструюються дещо інакше. В червні 941 року руський флот був спалений «грецьким вогнем», а в 942 році Ігор «зібрав багато воїв-варягів, і русів, і полян, і словенів, і кривичів, і тиверців. І печенігів він найняв і, заложників у них взявши, рушив на Греків у човнах і на конях, прагнучи помститись за себе» (за Леонідом Махновцем).

Війська дійшли до Дунаю, було укладено перемир'я, а наступного, 943, року був укладений мирний договір, після чого війська русів стали завойовувати країни, розташовані на півдні Каспійського моря. Ігор був убитий деревлянами восени 943 або взимку 943/944 років. Такий погляд на хронологію корегується з уявленнями Полового і Артамонова про багатство дружини Свенельда — це був не результат слов'янської данини, а походу на Закавказзя.

Сучасні вчені докладають чимало зусиль для реконструкції хронології подій, їх причин та наслідків для розвитку Русі. Нічого дивного в цьому нема, адже тексти договорів з Візантією 911, 944, 971 років були відсутні в Початковому Зводі 1093–1095 років (за Шахматовим) і потрапили в «Повість

временних літ» завдяки перекладу реєстру грецької канцелярії. Цей переклад (копії) виконав митрополит Никифор (грудень 1104—квітень 1121 років), який своєю літературною діяльністю доводив плідність русько-візантійського союзу (за Каштановим, видання 1996 року).

Хто ж дійсно пильнував князівські інтереси у Вишгороді з боку київської адміністрації? Можливо, це був Свенельд, на що натякає один запис Новгородського I-го літопису під 922 роком: «Вѣдасть (Ігор) дань деревъскую Свенелду». Другий дозвіл на збір данини з деревлян датується 942 роком. Проте Ігор напередодні загибелі сам збирає данину з деревлянської землі, тобто Свенельд одержував право епізодично, а не щорічно.

Унікальний текст договору 944 року називає представника Ольги-княгині — руського посла Іскусева. Вище нами було підкреслено, що Вишгород Ольга отримала як «град», що мав право на «кормління» у відповідності з її місцем у князівському роді Рюриковичів. Не буде помилкою вважати саме Іскусева представником і Ольги, і Вишгорода в Константинополі. Але в такому разі Іскусев — це ім'я першого воєводи або тисяцького Вишгорода 40-х років X століття, що володів одним із міст Руської землі, беручи активну участь у воєнних акціях Києва і у торговельних операціях у Візантії.

В серії порівняно недавніх робіт Григорія Літаврїна (видання 1981, 1982, 1983, 1986, 1989 років) є цікавий і дотепний аналіз прийому імператором Костянтином Багрянородним Ольги, описаний в 15 главі книги II трактату «Про церемонії візантійського двора»^{6,7}. Текст трактату не дає точної дати, вказано лише те, що княгиня була на прийомі двічі: 9 вересня, в середу, і 18 жовтня, у неділю. Це відповідає 946 і 957 рокам і не збігається з датою давньоруського літопису — 955/956 роки. Питання про дату перебування Ольги в Константинополі давно є предметом полеміки в історичній літературі: частина дослідників вважали роком візиту 946-ий, частина — 957-ий. Останню дату свого часу підтримав митрополит Макарій (Булгаков), після чого вона стала панувати в головах вчених (див. останнє видання: «История Русской Церкви. Книга первая. История христианства в России до равноапостольного князя Владимира как введение в историю Русской Церкви». — М., 1994. — С. 214–215).

Проте в трактаті імператора є розповідь не лише про прийом Ольги, а й двох арабських посольств, прийом яких у змісті книги віднесено до IV індикта, тобто до вересня 945 — серпня 946 років. Не вдаючись у деталі полеміки стосовно зазначених вище дат прийомів, підсумуємо результати дослідження Літаврїна. Описані в трактаті прийоми мали місце у 946 році, другий візит Ольги в Константинополь, під час якого вона хрестилася, відбувся 954–955 року, що підтверджується літописами і житієм Мніха. Найбільш цікавим для нашої теми є наведений в трактаті склад посольства Ольги, що відбиває соціально-політичну структуру Руської землі, тобто і Києва, і Вишгорода. На урочистій учті 9 вересня 946 року Ользі в золотій чаші, прикрашеній дорогоцінним камінням, було вручено 500 міліарісіїв (монет середньої вартості), а на учті 18 жовтня — 200 міліарісіїв. Почет княгині, що складався з представників різного рангу і розряду, отримав значно менші суми. Серед почту були і представники Вишгорода. Розглянемо ці розряди окремо.

На прийомі був «анепсій» — кровноспоріднений племінник Ольги, вісім «людей княгині» — представники вищої київської військової знаті, шість дружин руських «архонтів», кровно споріднених з Києвом, що репрезентували шість найбільших центрів Руської землі. Цікаво те, що у творі «Про управління імперією» Костянтин Багрянородний перераховує шість міст, які мають тісні зв'язки з греками: Київ, Новгород, Смоленськ, Любеч, Чернігів, Вишгород. Можливо, імена чоловіків шести «архонтис» занесені в текст договору 944 року (згадаймо Їскусева)?

Значна категорія посольства — 22 послы і 44 купці. Число послів у договорі 944 року практично таке саме — 25. Можливо, 22 послы договору 944 року, перераховані після посла Ольги, були ті самі, що супроводжували княгиню в 946 році (за Літаврїним, видання 1982 року). Кожен із значних міських і одночасно адміністративних центрів був представлений у Константинополі послом, що отримував «слебне», і двома купцями, що отримували «місячину», тобто посольське і купецьке утримання.

До наступного рангу віднесені добірні служниці (тобто ключниці або щось подібне), священник Григорій, а потім ідуть представники Святослава, низьке становище яких повністю збігається зі статусом спадкоємця київського престолу. Завершує перелік 6 осіб послів, тобто представників

Скандинавська фібула (застібка) середини X ст. з поховання, зруйнованого при будівництві кінотеатру «Мир».

шести князів Руської землі. Зрозуміло, що почет Ольги був значним і знатних персон в ньому було багато, дослідники вважають, що не менш, як півтори тисячі людей. Серед них були і воїни, одного з яких було поховано у Вишгороді на місці, де тепер кінотеатр «Мир». Під час будівництва кінотеатра поховання дружинника було зруйноване, а в музей потрапила лише зламана скандинавська фібула 51-го типу (за Петерсеном), що датується серединою X століття.

Зазначимо, що дружинники часів Ігоря і Свенельда мали дещо інший зовнішній вигляд ніж той, що звичайно малюють художники в музеях. Ранні свідчення про русів в арабській і перській географічній літературі зображують нам суворих воїнів, що не мають ні нерухомого майна, ні сіл, ні ріллі, займаються переважно торгівлею «собоями, білками та іншим хутром», а, отримавши гроші, зав'язують їх у свої пояси. Одяг у них чистий, чоловіки носять золоті браслети і

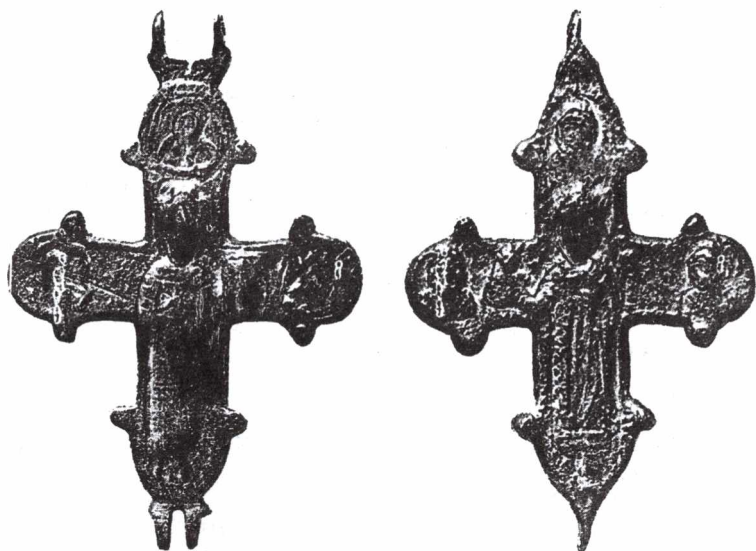
Руси за уявленням сучасних англійських художників.

«широкі шаровари, на кожен з яких йде сто ліктів тканини... Одягаючи такі шаровари, збирають їх у складку біля коліна і прив'язують». Руси постійно носять мечі, верхній одяг — короткі каптани («архалуки»), частина русів голить бороди, частина їх завиває. Руси — завзяті язичники, що підкоряються своїм знахарям і приносять у жертву жінок, чоловіків і тварин. Після смерті чоловіка жінка слідує за ним у могилу. Всі ці цікаві факти оброблені Борисом Заходером (Заходер Борис. «Каспийский свод сведений о Восточной Европе». — 1962; а також праці Бартольда Мінорського).

Поступово язичницька Русь відступала перед впливом цивілізації Середземномор'я.

ЛІТЕРАТУРА

1. Літопис Руський за Іпатіївським списком. Переклав Леонід Махновець.— К., 1989.
2. Горський В. Святі Київської Русі.— К., 1994.
3. Константин Багрянородный. Об управлении империей.— М., 1991 (1989).
4. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XI—II вв.— М., 1982.
5. Фроянов И. Я. Рабство и данничество у восточных славян (VI—X вв.).— СПб., 1996.
6. Литаврин Г. Г. Путешествие русской княгини Ольги в Константинополь. Проблема источников // Византийский временник.— 1981. — Т. 42.
7. Литаврин Г. Г. К вопросу об обстоятельствах, месте и времени крещения Ольги // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1985 год.— М., 1986.— С. 49—57. С. 35—48.

Хрест-енколпiон iз зображенням святих Бориса i Глиба.

СВЯТІ БОРИС І ГЛІБ У ВИШГОРОДІ

Храм святих мучеників Бориса і Гліба був, є і буде головною пам'яткою духовної культури Вишгорода. Залишки мурованих підмурків і стін храму-мавзолею братів стастотерпців, які можна побачити біля сучасної церкви, налічують понад 900 років існування. З відомих внутрішньополітичних причин, за умов панування войовничого атеїзму, упродовж останніх десятиків років, особливо після закриття храму у 1929 році і його руйнації під час війни у 1943 році, храм перебував у небутті, краєзнавча література, присвячена Борису і Глібу, не видавалася.

Проте так було не завжди: і в наш час любителі вишгородської історії користуються путівниками по київських монастирях і церквах XIX століття, що наводять описи вишгородської святині, а також книжками М. Сікачинського, Ф. Маніковського, Л. Похилевича, М. Закревського, М. Петрова та інших. Ці видання містять багато цікавих свідчень про сучасний авторам описів стан вишгородського храму, ікон, давньої утварі, що зберігають цінність до нашого часу. Про-

те в книжках, написаних 100–150 років тому, і не фахівцями-істориками, містяться і помилкові твердження стосовно давньої історії міста, історії канонізації святих мучеників. Сучасні краєзнавці, обізнані з названими виданнями, як правило, не володіють більш новою інформацією, що міститься у десятках і сотнях розробок в наукових виданнях ХХ століття.

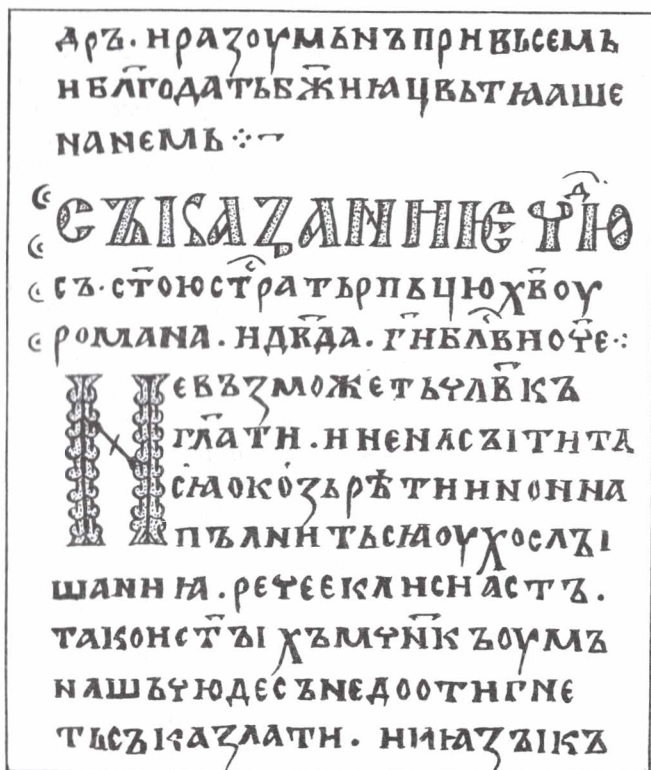
На превеликий жаль, широким колам вишгородської громадськості залишаються майже невідомі і агіографічні твори, тобто житія святих Бориса і Гліба, і навіть літописна повість про події 1015 року. Найбільш важлива пам'ятка з циклу творів, що розповідають про трагічні події 1015 року, — «Сказання і пристрасть, і похвала святым мученикам Борису і Глібу», — дійшла до нас у 170 списках¹. Найдавніший з них — Успенський збірник — написаний на пергаменті в Києві і Чернігові з 1168 по 1175 роки. Текст «Сказання», написаний у Києві, анонімний і розповідає про один епізод — мученицьку смерть братів, що доповнена при Святославі Ярославовичі чудесами (легендою про ніготь Гліба). Добропорядним князям протиставлений «окаяний» Святополк, убивця братів, покора яких піднята до рівня Божої заповіді. Вирізняються і окремі образи: скорботна атмосфера навколо Бориса, беззахисна юність Гліба — «акварельний» образ в давньоруській літературі, Святополк — «зłodій» за своєю природою, Ярослав — встановлювач порядку, знаряддя Божої кари.

Успенський збірник — це великий пергаментний рукопис, що складається з 304 аркушів розміром 45×34 см., написаний уставним письмом ХІІ ст.² Рукопис був знайдений в 1842 р. в зібранні Успенського собору в Москві. Збірник має колосальне значення для слов'янської писемності, бо він зберіг найдавніші списки, а саме: «Сказання про Бориса і Гліба», «Житіє Феодосія Печерського», «Житіє архієпископа моравського Мефодія», «Похвальне слово Кирилу і Мефодію». Склад Успенського збірника унікальний: 24 житійних сказань і 24 слів і повчань, серед яких (житій) більша частина припадає на травень. Через це збірник спочатку сприймався як травнева Мінея-четья, але єпископ Сергій в «Місяцеслові Сходу» уточнив, що рукопис є Святковим збірником особливого складу.

Унікальне походження Успенського збірника, до складу якого входять Житія мучеників Віта, Модеста, Кріскентія моравського походження. До цієї групи можна віднести і

«Пам'яті» Еразма — єпископа Формійського і мученика Христофора. Прискіпливий аналіз рукопису дозволив М. Щепкіній прийти до висновку про конкретного замовника — княжну моравського походження Марію Шварновну. Шварн або Шварно — це галицько-волинська вимова латинського імені Северин. Княжна Марія потрапила на Русь (разом із сестрою) як родичка моравської княжни — дружини володимиро-волинського князя Святослава Мстиславовича. Після його смерті, в 1154 р., з його родичами княжна опиняється в Києві.

З 1165 р. по 1175 р. Всеволод Юрійович разом із братом Михайлом були підручними у київського князя Гліба, потім

Успенський збірник 1168–1174 рр. Сторінка, з якої починається
 «Сказання про Бориса і Гліба».

перебували в Торчеську. Сімейні взаємостосунки між братами призвели до шлюбу Марії Шварновни і майбутнього володимирського великого князя Всеволода III Юрійовича. В 1174 р. до Марії Шварновни потрапив у Києві рукопис збірника (перші 46 аркушів), який складався як Мінея на травень місяць. Княгиня закінчила його на свій розсуд з літа 1174 р. до літа 1175 р. в Чернігові. Сам рукопис зберігся під час татарського нашествия тільки тому, що потрапив у Ростов, який татари обминули.

Таким чином текст «Сказання про Бориса і Гліба» разом із другою частиною під назвою «Сказання про чудеса Бориса і Гліба» був написаний в Києві у 1168–1169 рр. уставним письмом у дві колонки з кіноварними заголовками і прикрашеними рослинним орнаментом ініціалами.

Співвідношення між двома частинами «Сказання» (сказання про загибель Бориса і Гліба і сказання про чудеса) має вирішальне значення для розуміння не тільки часу створення літературної пам'ятки, а також для часу створення літературної пам'ятки, та для часу створення культу Бориса і Гліба. Ці питання розв'язували на Русі видатні дослідники літератури: О. Шахматов, Д. Ліхачов, С. Богуславський, М. Воронін, М. Ільїн, Л. Мюллер, А. Поппе та інші. Не всі питання вирішені і на сьогоднішній час (особливо співвідношення текстів «Сказання» і «Читання» з літописною статтею 1115 р. про початковість того чи іншого тексту або наявність загального переконливого джерела).

На сьогоднішній день можна вважати найбільш переконливою версію А. Поппе стосовно початкового періоду формування культу святих Бориса і Гліба, який він відніс до 50–60-тих рр. XI ст., а створення сказання про загибель Бориса і Гліба — до сказання про чудеса між 1069 і 1072 р. Сказання про чудеса написано двома авторами: один писав у 1073 р., другий — між 1115 і 1117 рр.

Багато в чому сучасні дослідники «Сказання» у своїх висновках наслідують працю Миколи Ільїна, написану в середині 50-х р. XX ст. На нашу думку, Ільїн досить переконливо довів, що «Сказання» було написане у зв'язку з святковими подіями 1072 р. і на замовлення князя Ізяслава Ярославовича. Політичне значення «Сказання» — шанування найстаршого князя, за ідеєю якого і зібрався князівський з'їзд, який прийняв нову редакцію «Руської Правди». Саме під час цього князівського з'їзду і відбулося перенесення мощей Бориса і Гліба до нової церкви з одночасною їхнею каноніза-

цією. Митрополит Георгій, який протидіяв канонізації, «пад ниць просяще прощення» у святих.

Важливі висновки Ільїна і стосовно участі князя Ярослава в шануванні братів. Згідно з дослідженнями текстів, Ярослав не будував нову п'ятиверху церкву на ім'я Бориса і Гліба. Лиш в редакції Нестора («Читання...») офіційне визнання перших святих з боку церкви, князя та народу приписується першому десятиріччю князювання Ярослава у Києві.³ Коли саме константинопільський патріарх санкціонував акт канонізації 1072 р. встановити неможливо, а літопис 24 липня 1093 р. згадує свято Бориса і Гліба, як нове руське свято. До підготовчих заходів руської церкви Ільїн відносив «Читання» Нестора, складеного в кінці XI або на початку XII ст. відповідно до традиційних агіографічних канонів.

І головне, на думку М. Ільїна, анонімне «Сказання» було першою літературною обробкою розрізнених уривків усних переказів про загибель Бориса і Гліба. Літературний вплив на автора «Сказання» мали слов'янські переклади латинського життя св. Вячеслава, написаного єпископом Гумпольдом 980 р. і життя св. Людмили. «Сказання» було джерелом літописної статті 1015 року.

«Сказання про Бориса і Гліба» як і «Читання» Нестора відносяться до житійного жанру — агіографічної літаратури Русі. Текстів «Сказання» збереглося набагато більше, ніж «Читань». Це пов'язано з більшою конкретністю розповіді, більшою її історичністю. Поіменно названо багато осіб: отрок Бориса угрин Георгій, Горясер, повар Торчин, городничий Миронег. В «Сказанні» Олег Святославович, який добував мурований храм, запрошує у Вишгород «з'їдатели», тобто будівельників, зодчих. Подобиці і емоційна характеристика персонажів викликали у читачів співчуття, що і забезпечило популярність «Сказання» на віки.

За твердженням С. Богуславського, за візантійським зразком між 1108 і 1115 роками Нестором було створене «Читання про житіє і про погублення блажених страсотерпців Бориса і Гліба». Розповідь має більш загальний характер, згідно з правилами агіографічної риторики «Читання» наводить факти з дитячих років героїв. Дев'ять невеликих новел оповідають про посмертні чудеса святих Бориса і Гліба.

Крім зазначених творів, про подвиг святих сповіщають «Великі Мінеї-Четї», проложні редакції «Житія», паремійні читання, похвальні слова, церковні служби, «Повість про перенесення ветхих гробниць Бориса і Гліба» тощо.

Через образи Бориса і Гліба населення давньої Русі сприймало події всесвітньої історії, для якої моделлю були біблійні тексти. З Біблією мешканець Вишгорода або будь-якого іншого міста Русі знайомився через церковну службу. Особливо це стосується текстів Старого заповіту, уривки з якого в церкві називалися пареміями. Старий заповіт, пристосований для служби, називався Паремийником (з грецької — «профітологія»).

Особливістю руських паремийних читань є небіблійні читання про Бориса і Гліба. Найбільш давній рукопис (так зва-

Актова свинцева печатка Святополка Окаянного (1015–1018 рр.).

З вишгородських розкопок Т. Мовчанівського 1936–1937 рр.

ний Зазар'їнський паремийник) датується 1271 р., а виникнення читання про Бориса і Гліба О. Шахматов датував другим перенесенням мощей святих Бориса і Гліба у Вишгороді в 1115 р. Навіть в наш час небіблійні читання на честь Бориса і Гліба потрапили в травневу Мінею (під 2 травня) з рукописної дуже давньої традиції*.

На погляд сучасного філолога Бориса Успенського, включення читань про Бориса і Гліба до змісту Паремийника мо-

* В деяких сучасних працях Борис і Гліб називаються не мучениками, а страстотерпцями з протиставленням різновидів святих на тій підставі, що князі не були мучениками за віру. Для нас важливо те, що Борис і Гліб вже після канонізації були визнані мучениками, а термін «страстотерпець» був синонімом «мученику».

же свідчити тільки про одне — співвіднесення або ототожнення подій з оповіддю книги Буття. Розповідь про Бориса і Гліба читалася під час богослужіння замість розповіді про Каїна і Авеля. В рукописній традиції на службі святим руським князям могли читатися і апостольські паремії і в найдавнішній асоціації Борис і Гліб сприймалися не тільки як мученики, але й як апостоли.

Богослужбова практика показує безпосереднє співвіднесення історії Бориса і Гліба з біблійною розповіддю про Каїна і Авеля. Це характерно і для інших творів борисоглібського циклу, особливо для «Читання» Нестора, в якому розповідь про Бориса і Гліба заміщає у викладі книги Буття розповідь про Каїна і Авеля. В «Сказанні» і «Читанні» Святополк називається «другим Каїном» і подібно Каїну несе на собі гріх батьків (Святополк був народжений від двох батьків, що було наслідком перелюбства Володимира).

Святополк, подібно Каїну, був вигнанцем, який не міг всидіти на одному місці, і, гонимий гнівом Божим, пробіг Лядську землю, знайшовши свій кінець на кордоні між «Чехи и Ляхи». Переданий «Сказанням» фольклорний мотив «заложного» мерця і язичницький обряд поховання Гліба має дуже глибокий зміст: доля праведника і окаянного грішника виявляються протилежними. Гліб, який був похований на «голому» місці, перебуває в церкві, а Святополк опиняється на місці вбивць — «заложним» мерцем*.

Паремійні читання від «Буття» передають уявлення про сакральну історію — первісний час. Історія Русі подається з біблійними (Авель, Каїн, Авраам, Лот та ін.) та руськими (Борис, Гліб, Святополк, Володимир, Ярослав) персонажами. Історія Бориса і Гліба переплітається з біблійними подіями, тобто історія Русі мислиться як історія християнської держави, а Борис і Гліб освячують її існування і сприймаються як апостоли. Перші святі руської землі визначають парадигму (модель або тип постановки проблеми) руської святості, а всі наступні святі прирівнюються до Бориса і Гліба. Руська історія — сакральна, народ є обраний, а земля — священною. Таке утотоження руської історії зі

* «Заложний» — за Д. Зеленіним, в українському фольклорі до «заложних» мерців належать померлі неприродною смертю, в т. ч. пропали без вісти.

священною історією євреїв помічаємо у Ілларіона в «Слові про закон і благодать», але акценти змінено — Русь і Ізраїль стають тотожними в усьому комплексі уявлень.

Фактична основа всього циклу літературних джерел про святих Бориса і Гліба порівняно невелика. Вихідний момент — раптова смерть Володимира, яка сталася 15 липня 1015 року, що змінила усю політичну ситуацію на Русі. Київський стіл зайняв Святополк, що за «Повістю временних літ», аби привернути киян на свій бік, почав роздавати їм подарунки: «...нача даяти им имѣнье» (в іншому місці літопису: «...нача даятия, овѣмь корзна, а другимь кунами, раздая множество»). Проте, згідно з офіційною версією подій, зафіксованою у літописі і «Сказанні», «Житії», Святополк вступив в міжусобну боротьбу з братами і був організатором (спільно з вишгородцями Путчем, Тальцем, Єловичем і Ляшком) вбивства Бориса на р. Альті 24 липня 1015 року і вбивства Гліба Горясером і кухарем Торчином на р. Смядині (під Смоленськом) 5 вересня 1015 року. Ця історія загально відома, тому розглянемо канонізацію братів, історія якої зовсім не проста.

Численна історіографія присвячена часу встановлення офіційної канонізації Бориса і Гліба.⁴ Відомий історик руської церкви митрополит Макарій (Булгаков) вважав, що церква на честь Бориса і Гліба, як канонізованих святих, була побудована у Вишгороді після 1021 року, коли і було встановлене свято — 24 липня. Інші дослідники пов'язували канонізацію Бориса і Гліба з перенесенням тіла Гліба з берегів Смедині у Вишгород. Поширена в літературі і думка про дату канонізації Бориса і Гліба у 1026 році — році освячення нового храму, побудованого Ярославом замість спаленої церкви св. Василя. Д. Лихачев вважав, що Ярославу вдалося отримати згоду на канонізацію братів незабаром після 1037 року — після заснування у Києві особливої митрополії Константинопільського патріархату.

Дата канонізації — 1026 рік знецінюється спостереженням О. Шахматова, що 24 липня — це день перемоги Ярослава над Святополком на «Летському полі», на честь чого і був побудований новий храм св. Василя замість ветхої церкви. М. Ільїн вважав, що 24 липня зберігалось у службі вишгородського храму як місцеве річне свято в пам'ять освячення храму. Відсутність прямих літописних свідчень про канонізацію Бориса і Гліба при Ярославі, відсутність будь-якої пропаганди культу перших руських святих в літературних

пам'ятках середини XI століття, відсутність енкалпціонів з зображеннями святих і, навпаки, панегірик Ярославу в «Сказанні», створеному при Святославі, свідчать на користь канонізації братів у 1072 році. Дуже важливий факт на користь цієї дати — перенесення мошей Бориса у кам'яну раку з дерев'яної тільки у 1072 році, що і було умовою канонізації святого — переміщення у новий саркофаг.

Учта з приводу освячення храму 1072 р.
Мініатюра Сільвестрівського збірника XIV ст.

В XI столітті у Вишгороді тричі змінювали одна одну дерев'яні церкви: перша, збудована ще князем Володимиром після впровадження християнства, друга, також св. Василя, п'ятиверха, споруджена Ярославом Мудрим у 1026 р., третя, побудована Ізяславом Ярославовичем, однобанна, куди були перенесені у 1072 році мощі святих, настановлений клір з попів, діаконів, старости і надане відповідне забезпечення у вигляді десятої частини від данини.

Перша мурована церква була закладена Святославом Ярославовичем незадовго до його смерті, у 1076 р., добудована Всеволодом Ярославовичем (помер 1093 році), але після закінчення будівельних робіт верх її завалився. Закінчено будівництво у 1112 році Олегом Святославовичем. За участю Володимира Мономаха ктитор храму Олег влаштував грандіозну учту 1 травня 1115 р., а 2 травня, згідно з жеребом, кинутим між Володимиром і Олегом, суперечка за місце гробниць була вирішена на користь Олега — раки святих були поставлені в комари по правий бік. В цей час шанування Гліба і Бориса ще зберігало більш ранню традицію окремого шанування за різними родинними лініями Ярославовичів. Гліб раніше був головним і вже згодом поступився Борису.

Дослідження 1936–1937, 1952 рр. виявили залишки підмурків, ровів, штукатурки, фресок, свинцю від покрівлі, встановили видовжені пропорції і дуже великі розміри храму — 42×24 м. Під час останніх досліджень також трапилися залишки фресок і штукатурки з графіті, блоки стін, два з яких залишені для огляду відвідувачами церкви (1995–1996 рр.). В 1936, 1952, 1996 рр. серед уламків мурів археологи відкрили простінки між вікнами, напівциркульні ніші, фасадні напівколонки, дуже глибокі — 2,5 м — підмурки стін і стовпів, керамічні плитки від підлоги, голосники. У своїй основі храм побудований з цегли (плінфи) розмірами 4×27×36 см.

В 1997 р. київські архітектори Д. Антонюк і О. Кругляк за консультаціями Ю. Асєєва і О. Алтайської виконали першу наукову реконструкцію храму XI століття, використавши для цього всю сукупність археологічних даних і методів геометричного пропорціонування К. Афанасьєва. Встановлено, що розмір підбанного квадрата становить 25 грецьких футів. Висота храму досягала 100 грецьких футів, або 30 метрів.

За сучасними поглядами, вишгородський храм можна віднести до чотирьохстовпних типу вписаного хреста з нартексом і розвинутою (складною подовженою) вівтарною части-

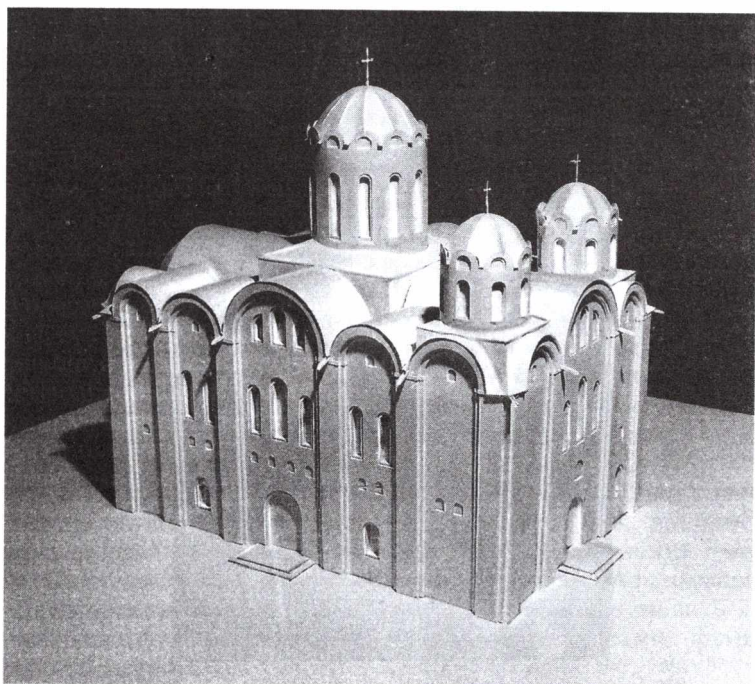
ною, пониженою, виділеною. Хори були розташовані тільки над нартексом і західними кутами основного простору. Храм був однобанним, стіни завершені були закомарами. Археологічні залишки свідчать про подібність загальної декорації стін будівлі іншим пам'яткам цього часу.

Розкопки свідчать і про пластику фасаду — він був розчленований вікнами, нішами, напівколонками, поребриком під закомарами, якими завершувався храм. Дослідники вважають, що вишгородський храм був подібний до чернігівського Спасо-Преображенського собору і Михайлівської церкви Видубецького монастиря. Розкопки виявили деякі подробиці — в інтер'єрах храму широко використовувався пірофіліт овруцького походження (лупак) для карнизів і парапетів хорів з вирізьбленим рельєфним орнаментом.

*Підмурки храму св. Бориса і Гліба XI ст.
Розкопки 1935 р.*

Серед унікальних знахідок останнього сезону робіт 1996 року можна згадати залишки дерев'яної огорожі церковного подвір'я з хвірткою шириною 2 м, що датована кінцем XI — початком XII ст. З культурного шару навколо церкви на місці недільної школи знайдено багато поховань з церковного цвинтаря першої половини XVII ст., але є поховання і іншого часу. До унікальних знахідок можна віднести візантійську амфору з датою в межах першої половини XII ст., а також пірофілітове пряслице з написом з 58 знаків, що складають 14 слів послання, написаного жінкою на ім'я Чепура. Дослідження напису, що за інформативністю дорівнює берестяній грамоті, триває.

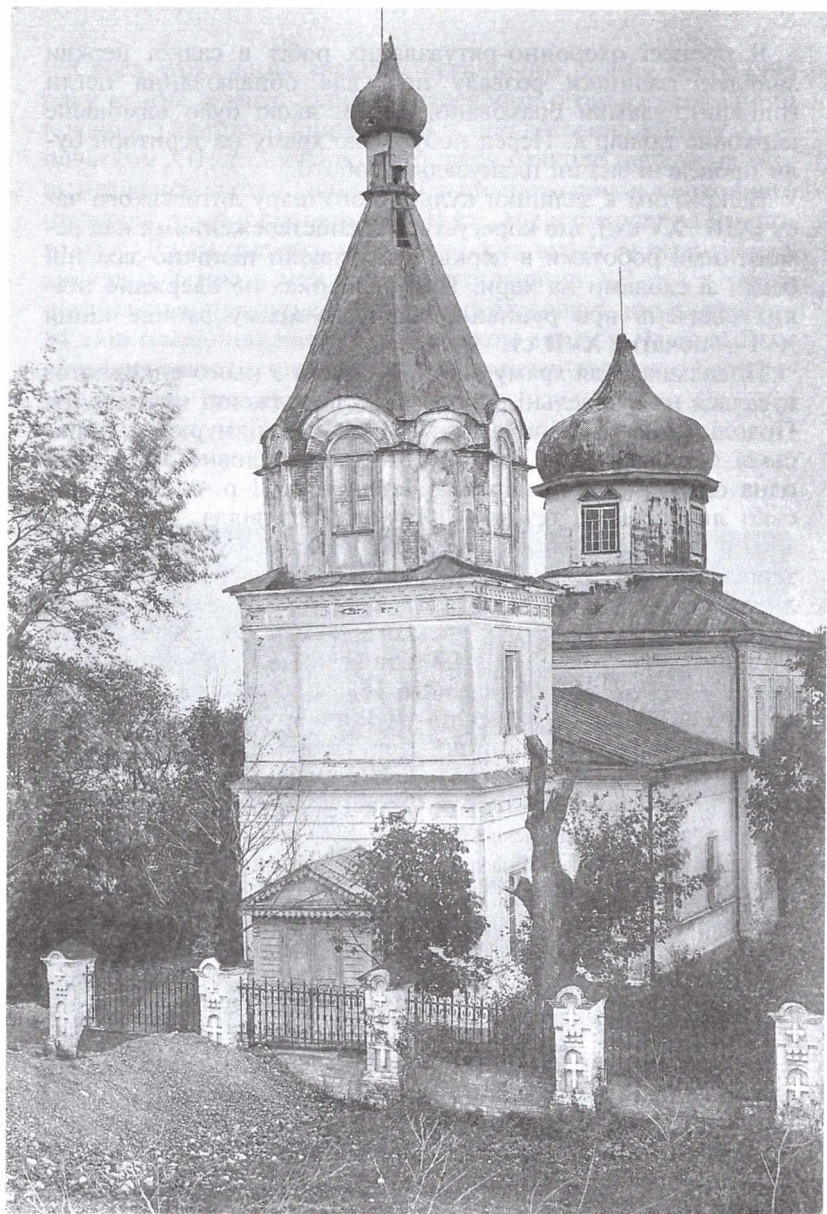
Реконструкція давньоруського храму святих Бориса і Гліба, побудованого в 1074–1112 рр. Архітектори Д. Антонюк, О. Кругляк, консультант Ю. Асєєв. 1997 р.

В процесі охоронно-рятувальних робіт в садибі церкви знайдені залишки розвалу печі для обпалювання цегли (плінфи), уламки бракованої цегли, якою було вимошене церковне подвір'я. Перед побудовою храму на території були проведені значні планувальні роботи.

Відкриттям є залишки культурного шару литовського часу (XIII–XV ст.), що корегується зі спостереженнями над ремонтними роботами в церкві в так званій північно-західній башті зі сходами на хори. При розкопках не одержано ніяких свідчень про руйнацію давнього храму раніше кінця XVI — початку XVII ст.

Подальша доля храму відома — цегла з нього використовувалася на будівельні роботи при спорудженні костельу на Подолі у Києві на початку XVII ст., на підмурки Андріївської церкви у 1744 році. З 1614 р. послідовно змінювали одна одну дерев'яні церкви. Першу в 1651 р. спалило військо литовського гетьмана Януша Радзивілла, друга — у 1662 р. була розібрана татарською ордою на будівельний матеріал для переправи, під час якої ікона Божої Матері припливла до Подолу і знаходилася в Братському монастирі. В 1690-х роках на кошти київського полковника Костянтина Мокієвського була збудована одноверха церква, зображення якої збереглося на плані Києва 1695 р. Ушакова. В 1744 р. місцевий священик Василій Лук'янович побудував нову трибанну церкву і дзвіницю. Церква зображена на малюнках П. Свиньїна, де ля Фліза, Т. Шевченка, але дзвіниця була замінена на нову у 1824 р. Сучасну церкву 1861 року, побудовану за спрощеним проектом К. Тона 1831 року за активної участі М. Сікачинського, і відновлює церковна громада з 1992 р.

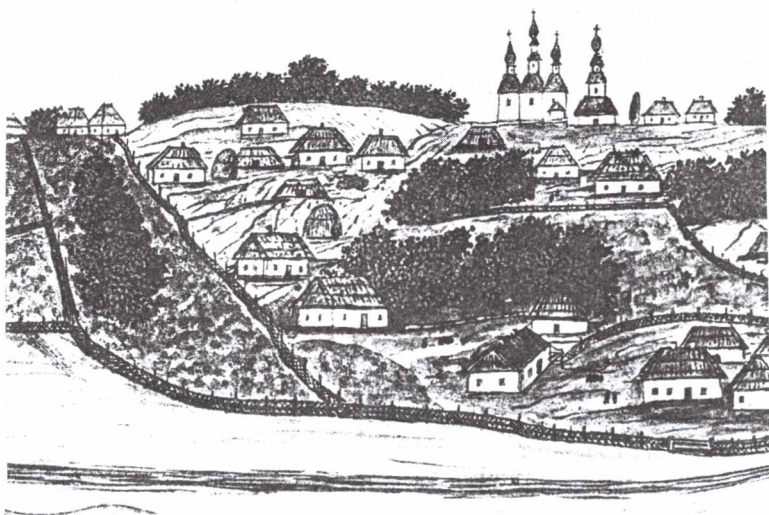
З першими святими України-Русі пов'язана певна іконографія святих, покладена в основу сучасного герба міста. За історичними джерелами відомо, що міські герби вперше виникли в Західній Європі у XIII ст., набули поширення в XV ст. Розвиток різних емблем у давній Русі мав свою специфіку, відмінну від західноєвропейської. Найбільш давні знаки Рюриковичів не перейшли в середньовічні емблеми, а принципи вже шляхетської геральдики переходять в міську в XVI–XVII ст., що часто було пов'язано з введенням самоврядування на основі Магдебурзького права. У Києві це відбулося між 1494 і 1497 рр.

Церква 1861 р. використовувалася для зберігання музейної колекції у 1935 р. В нижньому кутку — розкоп.

Заможні Гойські, що утримували з початку XVII ст. і до 1635 р. Вишгород, невеличке містечко з замком (близько 100 «димів», або осель), вели своє походження від лицаря Кірдея, який отримав від Людовика Угорського, представника Анжуйської династії, герб із зображенням трьох білих лілій на блакитному тлі. Але у нас нема свідчень, що Вишгород мав цей герб. Подальший розвиток перетворив Вишгород на звичайне село, тому під час гербоутворення в Російській імперії в XVIII–XIX ст. він свого герба не мав. У зв'язку із цим для розробки герба мною на прохання міськвиконкому були враховані всі наявні історичні джерела і з'ясовано, що в давній Русі були відомі медальйони з зображенням святих Бориса і Гліба на повний зріст з розташованим між ними восьмикінцевим хрестом, який кожен тримає однією рукою. Пристосована для герба композиція і була запозичена зі срібних медальйонів, що зараз зберігаються в Державному історичному музеї м. Москви. В композиції історичного символу і герба врахована українська іконографія, а саме композиція Воздвиження Чесного хреста з ікон XVII ст.

Треба відзначити, що деякі «краєзнавці» пропонували свій варіант — двоголового дракона над трьома баштами, помилково сприйнявши ювелірне клеймо XIX ст. і двоголового

Церква святих Бориса і Гліба 1744 р. Мал. де ля Фліза 1854 р.

1

2

3

*Розробки герба міста.
1,2 — іконографія,
запропонована
Р. Орловим у 1994 р.
3 — остаточний
варіант, розроблений
геральдичною комісією у
1996 р.*

орла Російської імперії за язичницького дракона. Навіть знайшлися «свідки», які в листах, тобто в письмовій формі, стверджували про знахідку саме цього герба біля церкви у 1985 р., який був чи то археологами, чи то студентами забраний невідомо куди. Але ця детективна історія не отримала розвитку. Групою науковців з Українського геральдичного товариства на чолі з М. Дмитрієнко на основі запропонова-

ної іконографії була розроблена композиція з врахуванням геральдичних принципів, з кольоровим рішенням герба міста, а також печатка і прапор з урахуванням історичної і національної символіки. (Див.: газета «Вишгород» від 22 червня 1996 р.).

Історична емблематика міста була затверджена міськвиконкомом. Новий герб прикрасив будинок районної адміністрації і міськради у день святкування 1050-річчя з часу першої літописної згадки про Вишгород — 28 вересня 1996 року. Святі Борис і Гліб по праву уособлюють місто, де знаходиться одна з найбільших вітчизняних християнських святинь.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им. (Подготовка к печати Д. И. Абрамовича).— Пгг., 1916.
2. Успенский сборник XII–XIII вв.— М., 1971.
3. Повесть временных лет / Подг. текста О. В. Творогова, пер. Д. С. Лихачева // Памятники литературы древней Руси. XI — нач. XII вв.— М., 1978.
4. *Хорошев А. С.* Политическая история русской канонизации (XI–XVI вв.).— М., 1986.

ДРУГИЙ ВИШГОРОД

Ідея створення другого Вишгорода належить князю Давиду Ростиславовичу — князю вишгородському 1169—1180 рр., потім — смоленському 1180—1197 рр. Давид Ростиславович, син Ростислава Мстиславовича, тобто онук Мстислава Великого, правнук Володимира Мономаха, не побудував нове місто або князівську резиденцію, а намагався підняти культовий потенціал Смоленська. Зробив він це шляхом вшанування пам'яті святих Бориса і Гліба в Борисоглібському монастирі на Смядині, під Смоленськом. Саме тут, біля гирла Смядині (при впадінні в Дніпро), насад князя Гліба, патрона Давида Ростиславовича, потрапив у засідку. Гліба зарізали вбивці, підіслані Святополком. Точна дата події невідома, а умовна — 5 вересня 1019 р. — була прийнята православною церквою. В 1019 р. останки князя перевезли у Вишгород, а невдовзі після канонізації в 1072 р. в гирлі Смядині був збудований монастир. В 1145 р. князь Ростислав Мстиславович закладає кам'яний храм на честь святих Бориса і Гліба, який будувався і розписувався до 1150 р. Будівництво величезного храму (18×26 м.) на місці загибелі Гліба пов'язано з пропагандою культу святих князів. Це підкреслювало значимість молоді смоленської єпархії, її першого єпископа Мануїла.

Смоленськ належить до найдавніших міст східного слов'янства і вперше згадується в літописі в 862/863 рр. у зв'язку з тим, що Аскольд і Дір, які пропливали вниз по Дніпру до Києва, не спроможні були захопити велике місто. Поблизу сучасного Смоленська знаходиться Гнездовський археологічний комплекс (можливо найдавніша частина міста) з некрополем, найбільшим у Східній Європі, що налічував біля 5000 курганів. На городищі і поселенні знайдені унікальні скарби монет і прикрас IX—X ст. В Смоленську знайдені берестяні грамоти, з ним пов'язані торгові грамоти XVI—XVII ст., знахідка найдавнішого напису-графіті на амфорі X ст. Населення Смоленської землі — кривичі були в залежності від київських князів, брали участь в торгових операціях русів з Візантією.

За кількістю пам'яток мурованої архітектури XII—XIII ст. домонгольської доби Смоленськ посідає третє місце після Києва і Новгороду. В останні десятиліття XII — першої третини XIII ст.ст. у Смоленську будували більше, ніж у будь-якому іншому місті Русі. На період розквіту монументальної архітектури, включаючи і фресковий живопис, припадає князювання Давида Ростиславовича.

Храм Борисоглібського монастиря на Смядині надавав місту значення великого релігійного центру, що і використав Давид Ростиславович.

Безумовно, Давид Ростиславович був однією з колоритних фігур політичного життя домонгольського Вишгорода. Серед археологічних знахідок є такі, які характеризують його діяльність. Так по вул. Межигірського Спасу, нижче кладовища, в 1989 р. було знайдено три поховання союзників князя — воїнів-степовиків, мабуть з Чорнобуцького союзу племен. Це сліди воєнних дій 1172 р. поблизу міста. 1980 р. на поверхні північно-східної частини городища була піднята була (або актова висла печатка) із зображенням двох святих — Давида і Гліба. Скоріше за все вона належить до новгородського князювання в 1154 року Давида Ростиславовича. Гліб, християнське ім'я якого було Давид, зображений в князівській шапці з підвідками-перпендіями, для яких зразком слугували стемі візантійського імператора.

Спочатку Гліб посідав перше місце у парі святих мучеників. Цей факт давно доведений істориками. Найбільш вдалим можна вважати дослідження М. Алешковського з історії глібоборисівських енколпіїв 1072—1150-х років. Відомо, що енколпіїв — це хрест-складень можливо для зберігання часток мощей святого. Хрести відливалися з мідних сплавів і мали лицевий і зворотний бік. На енколпіївах після 1072 р., тобто після канонізації, з'являються зображення Бориса і Гліба з мученицькими вінцями у вигляді передстоячих із давно загубленої давньої ікони.

М. Алешковський довів, що на лицевому боці енколпіїв завжди зображувався св. Гліб, тобто молодший князь був головною особою. Це не випадково. Свідчення про переважне шанування Гліба дає і текст «Сказання про Бориса і Гліба». В 1072 р. при перенесенні мощей в новий храм митрополит благословив князів рукою Гліба, а не Бориса. Разом з тим у хворого князя Святослава ніготь Гліба чудом опинився під шапкою. Найдавніші храми називали Глібоборисівськими, і князі називали синів-первістків християнським іменем Глі-

ба — Давидом. Чудеса довкола могил братів починаються після перевезення тіла Гліба з-під Смоленська.

Спочатку культ братів розвивався як цілительів, а день Бориса і Гліба приходився на 24 липня — день більш давньої святої — Христини-цілительки. В цей час шанування братів було роздільним, з чим і боролася церква з середини XII ст. з перетворенням глібоборисівського культу в культ святих Бориса і Гліба. Зображення на лицевому боці енкалпйонів почало сприйматися, як зображення Бориса. Важливу роль при цьому зіграв Володимир Мономах, щирий шанувальник Бориса. В мономаховій родині зберігався меч Бориса — важлива реліквія, якою боронився від вбивць Андрій Боголюбський. В 1115 р., при перенесенні мошей, за саркофагом Бориса йде Володимир Мономах, а більш старший за віком і генеалогією Давид Святославович супроводить саркофаг свого патрона — Гліба-Давида. Причина цього явища очевидна, а саме: і Борис, і Гліб були предтечами Мономаха і Святослава (а потім і його сина) і їх покровителями за місцями князювань.

Борисоглібський монастир на Смядині був храмом смоленської князівської династії, де похований Давид Ростиславович у 1197 р. Князівський храм (в літописах він названий «вотчий») було закладено як мавзолей Ростиславовичів. Цьому передували важливі події, серед яких джерела називають велике освячення храму Бориса і Гліба 21 серпня 1191 р. Таке могло статися тільки після його досконалої перестройки. Це підтверджують відкриття Д. Мілеєвим (до речі, успішним дослідником Десятинної церкви) в 1908 р. галерей навколо храму, що стало видатною подією в історії вивчення давньоруської архітектури. В 1972 і 1974 рр. собор досліджували видатні історики архітектури Микола Воронін і Павло Раппопорт, які відзначили значну будівельну діяльність Давида Ростиславовича. Навколо собору були зведені галереї, де підлогу прикрасив набір з мозаїчних полив'яних плиток.¹

Головною подією 1191 р. було перенесення Давидом з Вишгорода на Смядинь старих («ветхих») дерев'яних гробниць Бориса і Гліба, в яких спочатку вони були поховані в церкві св. Василя. Свідчення про це були отримані після публікації в 1909 р. смоленським істориком І. Орловським літописної повісті, яка зараз отримала назву «Повість про перенесення князем Давидом Ростиславовичем ветхих гробниць Бориса і Гліба з Вишгорода в Борисоглібський

монастир на Смядині в Смоленську». Якісна публікація «Повісті...» була зроблена М. Вороніним і Л. Жуковською тільки в 1976 р.² Унікальна пам'ятка смоленської писемності свідчить про наміри Давида підняти церковно-історичний авторитет Смоленська. В «Повісті...» стверджується, що «чесні гроби» цілювали хворих, а Смядинь названа «другим Вишгородом». Можливо, «Повість...» була написана єпис-

*Пам'ятний хрест на місці загибелі кн. Гліба на Смядині.
Фото Р. Терпиловського, 1998 р.*

копом Симеоном, колишнім духовним наставником князя Ростислава.

Близько 1191 р. на Смядині Давид побудував малу церкву, присвячену св. Василю, в пам'ять вишгородської малої церкви св. Василя. Історики вважають, що мурованій споруді передувала дерев'яна церква, збудована на місці вбивства Гліба. Це був трьохапсидний храм 16,5 м×13,5 м., від якого на початку XX ст. збереглися стіни висотою 6,5 м. Підлога церкви була цегляною, а стіни прикрашені фресками. Під час розкопок 1909 р. було знайдено нижній ярус фресок з поясом завіс білого кольору з орнаментальними мотивами і великий геометричний орнамент. Збереглися і залишки фігур святих, завдяки яким М. Воронін і П. Раппопорт роблять висновок, що храм був повністю розписаний.

Цікаво те, що Василівська церква за малюнком Іоанна Плейтнера, була повністю ціла в 1634 р., а вперше руїни двох церков на Смядині описав П. Сви́н'їн на початку XIX ст. («Отечеств, зап.» за 1826 р.).

З іменем Давида Ростиславовича пов'язане будівництво найбільш видатної пам'ятки смоленського зодчества — церкви архангела Михаїла (між 1180 і 1197 рр.). Зрозуміло, для вишгородців приємно відчувати, що в кінці XI ст. церковній славі Вишгорода в якійсь мірі відповідав Смоленск і Смядинь, що знаходилися на тому ж шляху по Дніпру «з варяг до греків».

ЛІТЕРАТУРА

1. Воронин Н. Н., П. А. Раппопорт. Зодчество Смоленска XI–XIII вв.— Л. 1979.— 416 с.
2. Воронин Н. Н., Жуковская Л. П. К истории смоленской литературы XII в. // Культурное наследие Древней Руси. (Истоки. Становление. Традиции.) — М., 1976.— С. 69–79.

ВИШГОРОДСЬКІ ГОНЧАРІ XI СТОЛІТТЯ

Середина травня 1995 р. Спека, але для археологів це краще, ніж дощ, і лопати поступово перевертають землю з культурного шару у відвал у дворі майже готового 72-квартирного будинку «Енергогідромеханізації» по вулиці Першотравневій, 11 (зараз — Межигірського Спасу). Раптом доктор історичних наук Ростислав Терпиловський привертає увагу присутніх до обпаленої глини червоного кольору, на краю розкопу, під корінням старої яблуні. Зачистка підтверджує — знайдено горно з уламками посуду XI ст. вже не перше за кілька останніх років досліджень у Вишгороді.

Майже в той самий час за кілька десятків метрів на території інституту «Укрелектронпроект» (колишній КФ МДПІ) на площі близько 600 кв. м. був знищений під ножем бульдозера культурний шар того ж гончарного центру XI–XII ст.

Рішення провести земляні роботи в охоронній зоні суперечило підписаному 1 липня 1992 р. дирекцією інституту охоронному зобов'язанню. Згідно з цим документом, земляні роботи на території Інституту повинні були обов'язково узгоджуватися з державними органами охорони пам'яток історії і культури.

Проте ця ситуація для Вишгорода досить типова — по один бік огорожі археологи ведуть охоронно-рятувальні розкопки, по другий — ведуться непідконтрольні земляні роботи, внаслідок чого гончарні горна руйнуються ножем бульдозера. Зазначимо, що залишки зруйнованого горна на території «Укрелектронпроекту» були досліджені у вересні 1995 р.

Археолог, який перед відкриттям вишгородського гончарного центру мав значний досвід, бо працював у великих експедиціях (Дніпрельстанівський, Ольвійський), а з 1929 р. розкопував великими площами Райковецьке городище, що на той час було новаторством в українській археології. Нові методичні прийоми Т. Мовчанівський широко використовував у Вишгороді, тому відкриття ним гончарного центру було закономірним. Репресії 1938 р. обірвали життя видатного археолога і розкопки у Вишгороді.

Археологічні дослідження 1934–1996 рр. дають підстави вважати давньоруський Вишгород значним ремісничим центром. Вченим добре відомі досліджені в 1934–1937 рр. ком-

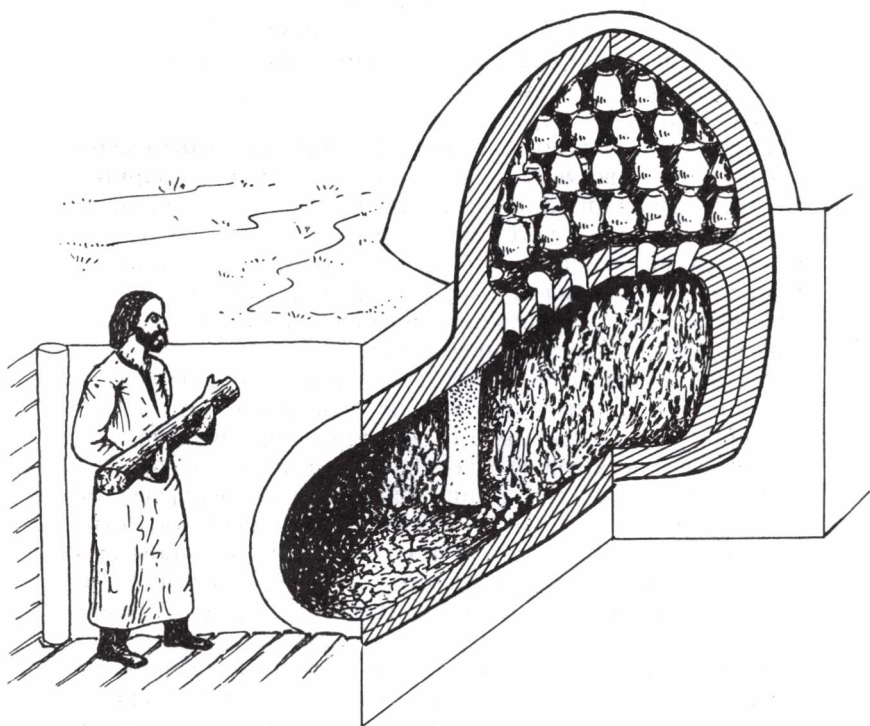
плекси жител і господарчих споруд у східній частині дитинця (так званий «квартал металургів») із залишками кузень, майстерень ливарників та ювелірів. Ремісники, що мешкали на дитинці, займалися ще й видобутком заліза, ковальством, слюсарством, деревообробкою.

До 1990 р. порівняно невеликі розкопки на території міського «посаду», на південь від дитинця, виявили залишки значного гончарного виробництва. В ярах, що розрізають плато, яке похило знижується на південь в бік струмка природного рубежу «посаду», ще в 30-ті роки було виявлено кілька місць з виходами на розорану поверхню обпаленої глини¹³ («печини»), керамічних шлаків і великої кількості уламків посуду переважно XI–XII ст.

Перше вишгородське горно було знайдено під час розвідки на південних схилах довгого яру, орієнтованого по лінії північний захід — південний схід, біля садиби Омелька Підлісного. Дослідник горна Тадей Мовчанівський датував його за керамікою XII ст. Друге вишгородське горно досліджено в 30 м на північний схід від першого горна на південному схилі яру, біля садиби Максима Підлісного. Таким чином відкриття вишгородського гончарного центру належить Т. Мовчанівському і зроблене 12–15 вересня 1936 р. Наступного, 1937 р. розвідувальні роботи були продовжені, і в 50 м від хати Йосипа Підлісного, на північному схилі його садиби і в кількох метрах від «дороги-вулички», виявлено третє горно.

В 30-ті рр. була вивчена і конструкція горен, яка нічим не відрізнялася від горен, відомих за етнографічними даними XIX ст. Як правило, горно було глинобитним, з дерев'яним каркасом, що одразу вигорав, складалося з двох камер діаметром від 0,8 до 2,5 м, які розміщувалися одна над одною, тобто було двоярусним. Нижня камера правила за топку й заповнювалася дровами, верхня — посудом. Між ними була черинь печі з отворами, тобто решітка, через яку довгі язики полум'я обпалювали сирі горшки. Топкова камера була грушоподібної форми з витягнутими щелепами, довжиною до 3,5 м, верхня камера — завжди кругла, куполоподібна (див. рис. реконструкції горна, дослідженого по вул. Межигірського Спасу, 11 в 1995 р.).

Четверте горно досліджувала експедиція В. Й. Довженка у 1947 р. на південному схилі яру, поруч з горнами, дослідженими у 1936–1937 рр. На схилі простежувалися плями, густо насичені печиною, і горно було виявлено в траншеях, закладених в місцях цих плям.

Реконструкція вигляду гончарного горна XII ст. (у розрізі), знайденого в м. Вишгороді по вул. Мегигірського Спасу, 9.

П'яте горно було знайдене під час розвідувальних робіт О. А. Бобринського за участю П. П. Толочка і В. Й. Довженка на початку 60-х років на південному схилі того ж яру. Тоді було виявлено 15 округлих плям обпаленої глини. Розкопи однієї з плям відкрили двоярусне горно.

Вишгородський гончарний центр привернув увагу дослідників масштабністю виробництва. В. Й. Довженок вважав, що кількість горен, їхні розміри свідчать про те, що керамічне виробництво у Вишгороді забезпечувало посудом потреби не лише міста, а й багатьох інших населених пунктів. Дослідник припускав, що вишгородські гончарі були об'єднані у ремісничу організацію на зразок пізнішого цеху. З висновком про забезпечення вишгородськими гончарями

потреб навколишніх поселень погодився П. П. Толочко. В іншій роботі дослідник схиляється до думки про корпоративний характер гончарного виробництва, подібного до вишгородського.

До 1990 р., тобто протягом 25 років, вишгородський гончарний центр не вивчався, хоча на його території в першій половині 80-х років велися значні будівельні роботи — споруджувався комплекс Київського філіалу Московського державного проектного інституту (зараз «Укрелектронпроект») і два житлових будинки по вул. Шолуденка. Поширення гончарного центру простежено на території інституту навесні 1995 р., коли був пошкоджений і зруйнований культурний шар площею близько 600 м і в котловані було виявлено горно.

В 1990 р. у зв'язку зі спорудженням 72-квартирного будинку по вул. Першотравневій 9, 9-а, 11 (зараз вул. Межигірського Спаса) трестом «Гідробудмеханізація» (зараз АП «Енергогідромеханізація»), Інститутом археології НАН України і НВК «Археолог» були проведені охоронно-рятувальні дослідження на площі 1732 кв. м. Досліджено шість гончарних горен. У тому ж 1990 р. Правобережною давньоруською експедицією Інституту археології НАН України в сусідній садибі № 13 виявлено ще одне горно, а в 2004 р. — друге.

Охоронно-рятувальні роботи навколо вищезгаданого будинку були продовжені у 1992 р., коли Правобережною давньоруською експедицією по вул. Межигірського Спаса, 9 у розкопах, що з'єднуються з розкопами 1990 р., досліджено три горна, два з яких були майже повністю зруйновані. В 1995 р. до розкопів 1992 р. були прирізані розкопи на садибі № 11, де було виявлено ще одне горно. В цьому ж році на території інституту «Укрелектронпроект» (через вулицю від розкопів 1992 р.) під час рятувальних робіт досліджено ще одне горно.

В 1990 р. на місці будівництва 72-квартирного будинку було знайдено одне з горен, яке завалилося ще в давнину під час обпалювання горшків. Так воно і зберігалося більше 900 років (з заваленим куполом верхньої камери, де було знайдено 13 недообпалених горшків).

Величезна колекція посуду, знайдена під час розкопок, допомогла вивчити продукцію ремісників. Вона складалася не лише з горщиків різної величини і форми, а й з глечиків, світильників, великих посудин типу візантійських «пифосів», писанок, розмальованих полив'яними фарбами, кера-

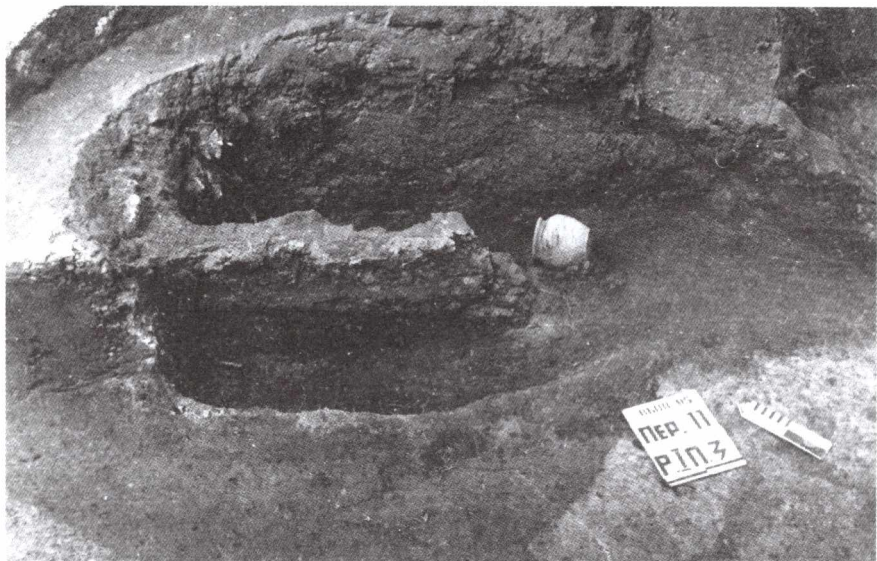
Прикраса кінської зброї XI ст. з території гончарного центру.

мічних плиток для підлоги. Останні вироблялися для храму святих Бориса і Гліба, що був добудований Олегом Святославовичем близько 1112 р. Серед продукції вишгородських гончарів є й унікальні вироби, наприклад, фігурки воїнів у шоломах, вкриті жовтою і зеленою поливою.

Унікальність розкопів 1990 р. полягає ще й в тому, що археологам пощастило дослідити 50 м вулиці, по обидва боки якої були розташовані садиби гончарів з житлами і горнами. Садиби були відгороджені частоколами. Крім цілих горен, знайдено ще кілька зруйнованих зі слідами ремонту і ямами, заваленими браком виробництва. В одному з жител збереглася зовсім ціла глинобитна піч. Кілька місяців ця піч чекала співробітників новопетрівського музею, що збиралися її вирізати з ґрунту і перевезти в експозицію, але ніхто так і не прийшов, і піч поступово під час дощів була зруйнована.

Таким чином, з 1990 р. по 2004 р. у Вишгороді під час археологічних розкопів виявлено і досліджено 12 горен і ще кілька частково зруйнованих. Підрахунки вказують на те, що

одночасно у Вишгороді на площі 5–6 га функціонувало 250–300 горен, тобто виготовлялася величезна кількість посуду, переважно XI ст. і кілька — першої половини XII ст.

Топкова камера горна XI ст. Розкопки 1995 р.

Культурний шар гончарного центру насичений різними знахідками. Кількість уламків давньоруського посуду вимірюється десятками тисяч; є й знахідки, звичайні для міст давньої Русі: залізні ножі, наконечники стріл, стремена, різні кільця, пряжки, замки, ключі, скляні браслети і посуд, сланцеві пряслиця, у т. ч. з написами, писала, або «стилоси» для письма по навошених дощечках або по бересту, прикраси з мідних сплавів тощо. Серед унікальних знахідок останнього часу заслуговують на увагу срібний поясний наконечник і висла свинцева печатка великого князя Ізяслава Ярославовича. На печатці бачимо зображення чотирьохпелюсткової розетки — характерного мотиву для печаток цього князя. Ізяслав Ярославович побудував у Вишгороді новий храм святих Бориса і Гліба (дерев'яний і однобанний), в який під час князівського з'їзду, 20 травня (за старим стилем) 1072 р., були перенесені гробниці з мощами святих.

Всі дослідники давнього Вишгорода підкреслювали, що масштаби гончарного виробництва XI–XII ст. значно перевищували місцеві потреби. П. Толочко вважав, що вишгородські гончарі-ремісники мали вихід на широкий ринок. Нам здається, що значна кількість посуду використовувалася як тара для натурального податку — данини. Згадаємо, що Вишгород із середини X ст. збирав податок зі всієї деревлянської землі. В такому випадку тари, яка відповідала б державній системі мір, було потрібно дуже багато.

На жаль, до останнього часу у Вишгороді не існувало музею, який зміг би законсервувати, реконструювати і показувати відвідувачам горна разом із їхньою продукцією. З передачею садиб №№11 і 13 історико-культурному заповіднику в 2004 р. почалося створення музею давньоруського гончарства. Такий музей, розміщений на території гончарного центру, став би однією з кращих пам'яток давньої культури Вишгорода.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Довженко В. Й.* Вишгород // Археологія Української РСР. Том третій. — К., 1975.— С. 229–236; Голубева А. А. «Квартал металлургов в Вышгороде» // Славяне и Русь.— М., 1968.— С. 25–33.

2. *Мовчанівський Ф.* Щоденник керівника Вишгородської археологічної експедиції ІІМК Академії Наук УРСР 1936 р. Мовчанівського Ф. // ІІМК АН УРСР / Вишгород. Археологічні роботи по дослідженню Вишгорода 1934–1937 рр.— Науковий архів Інституту археології НАН України.— ІІМК-В, Ф. 20.

3. *Толочко П. П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков.— К. 1980,— С. 134.

4. *Толочко П. П.* Древнерусский феодальный город.— К., 1989.— С. 117–118.

5. *Орлов Р. С.* Правда Руська і керамічне виробництво XI–XII ст. // Старожитності Русі-України.— К., 1994.— С. 167.

ШЛЯХ СЯТИНИ: КОНСТАНТИНОПІЛЬ—КИЇВ—ВИШГОРОД— БОГОЛЮБОВЕ—ВОЛОДИМИР—МОСКВА

Близько 1131 р. на одному кораблі по шляху «з Варяг до Греків», можливо, разом із митрополитом Михаїлом прибули дві ікони: Богородиці Одигітрії і Богородиці Милостивої — списки з ікон Влахернського монастиря в Константинополі. Ікона Одигітрії потрапила в церкву Богородиці Пирогощі на Подолі, яка отримала назву або від ікони, або від назви церкви на Подолі, побудованої у 1135 р., або від імені купця Пирогоща (Пірогост — ім'я відоме слов'янам вже з кінця VI ст.). Перед тим як з'ясувати питання, чому ікона Одигітрії залишилася в Києві, а Милостива через деякий час потрапила у Дівочий (Жіночий) монастир Вишгорода, треба в'яснити, чому високочтимі ікони приписували пензлю апостола Луки.

Справа в тому, що апокрифічну розповідь про Луку-іконописця сучасні невігласи сприймають буквально по відношенню до візантійських ікон, у тому числі до ікони Володимирської Богоматері. На відміну від них сучасні православні богослови не сприймають буквально легенду про Луку-іконописця. Так Л. О. Успенський, що викладав іконопис та іконоставство у Свято-Фотієвському Братському богословському Інституті св. Деонісія, а потім на курсах Екзархату в Парижі, у виданні 1980 р. «Богослов'я ікони православної церкви» підкреслював: «Звичайно, всі ці ікони приписуються Євангелісту не в тому розумінні, що вони написані його рукою, бо жодна з написаних ним ікон до нас не дійшла. Авторство святого Євангеліста потрібно розуміти в тому значенні, що ці ікони є списками (точніше, списками зі списків) з ікон, писаних у свій час Євангелістом. Апостольський Переказ слід розуміти тут так само, як у відношенні апостольських правил або апостольської літургії. Вони сягають апостолів не тому, що самі апостоли їх написали, а тому, що носять апостольський характер і мають апостольський авторитет. Так само і відносно ікон Богородиці, написаних Євангелістом Лукою»¹.

Сучасні богослови вважають, що Богородицька догматика ґрунтується на таємниці Боготвілення, а через образ Богоро-

диці розкривається глибина боголюдських відносин. Материнство Марії, яка наділила життям Бога в Його людській подобі, було надприродним. Таємниця Марії — Богоматері виходить з того, що через Її Непорочність і Материнство Вона з'являється новою тваррю. За св. Григорієм Паламою Непорочна Мати є кордоном між тварною і нетварною природою, з чим пов'язане Її шанування.

Найбільш ранні зразки зображень Богородиці належать живопису катакомб. Наприклад, катакомби Прісцілли (друга половина III століття). Богоматір годує грудьми дитину Христа, поруч — пророк Ісайя. За В. Н. Лазаревим, фреска має жанровий характер і всі ознаки античного (еліністичного) мистецтва без ознак ієратичності — жорсткої системи іконографії. Образ Богоматері-годувальниці мав джерело в єгипетському мистецтві, де були популярні зображення Ізиди, що годує Гора².

Античне мистецтво (зображення богинь, імператриць) було джерелом сидячої на троні Богоматері з дитиною на лівій чи на правій руці, тобто «Одигітрії» (або «Путівниці») в значенні помічниці на нелегкому шляху до спасіння, до Божого світла. Але самостійного іконографічного типу ще не існує: це частина історичної композиції «Покоління волхвів» з розпису катакомб (Санті Тразоне в Сатуріно, Сан Каллісто в Римі). Є розкопки катакомб (Санта Доніціла), що близькі до типу Одигітрії: дитина сидить на лівому коліні Богоматері, яка підтримує його лівою рукою, а правою вітає волхвів. Найбільш близькі прототипи Богоматері Одигітрії ми спостерігаємо в Єгипті серед коптів.

Перші ікони Богоматері, що виділилися в окремий іконографічний тип, з'являються, скоріше за все, після Єфеського собору 431 року. Суперечка між Кирилом Олександрійським (єгипетська церква) і Несторієм з Антіохії, фактично між монофізитами, православними і несторіанами стосовно кількості природ, іпостасей (осіб) в Ісусі Христі після возз'єднання, завершилася узгодженим віросповіданням, де св. Діва названа Богородицею (а не Христородницею). Христологічні розбіжності завершилися прийняттям на Холкідонському соборі 451 року «оросу».

Переказ про ікону Богородиці, написану євангелістом Лукою, вперше згадується у візантійського історика першої половини VI ст. Федора Читця. Федір розповідає про те, як ікона, написана Лукою, потрапила з Антіохії в Ієрусалим, а потім — в Константинопіль. Історія ікони євангеліста Луки

не є випадковою. Антіохійська громада мала апостольське походження і під своєю владою значну кількість християнських громад. В першій половині VI ст. імператором Візантії був Феодосій II (408–450 рр.), на якого великий вплив мала його сестра Пульхерія. Вона вирішувала питання про шлюб Феодосія, а саме: її вибір впав на доньку викладача філософії в Афінах неолатоніка Леонтія, який дав дочці чудову освіту і виховання. Афінаїда, в хрещенні Євдокія, займалася літературною діяльністю, написала твір, який в героїчних віршах прославляв перемогу греків над персами, і в гомеричному розмірі переклала місця з п'ятикнижжя Мойсея, книг Захарії і Даниїла, епізоди з Євангелія, склала поему про св. Кіпріана Антіохійського.

В 438 р. імператриця Євдокія побувала в Антіохії і цілий рік використала на благоустрій ієрусалимських церков. Місцеве духовенство у вдячність пожертвувало імператриці палестинські святині. В 442 році, після конфлікту з імператором, Євдокія направилася у Ієрусалим, де провела 18 років, брала участь в релігійній боротьбі на боці монофізитів. В 450 р. імператриця Євдокія надіслала Пульхерії ікону Богоматері в Константинопіль, де вона була поставлена у Влахернім храмі.

Церковна традиція вважає найдавнішим образом Богоматері з дитиною (Христом) на руках так звану Одигітрію. Про це згадують у VIII ст. св. Андрій Крітський і св. Герман, патріарх Константинопільський (715–730 рр.), Симеон Метафраст (X ст.), Феофан Карамевс (XII ст.), Никифор Каллист (XIV ст.). Найбільш давня мініатюра із зображенням євангеліста Луки-іконописця з Гомілій Григорія Назіанзіна третьої чверті XI ст. та архаїчні за іконографією новгородські мініатюри XV ст. свідчать, що Лука писав ікону Одигітрії.

Н. П. Кондаков і В. Н. Лазарєв висловлюють думку про поширення найбільш давнього типу Богоматері з Ісусом на лівому коліні в провінційному мистецтві Візантії, в той час як в Константинополі поширювалися інші типи: Богоматір на троні з дитиною посередині; Богоматір що стоїть на повний зріст з дитиною на лівій руці, яку вона підтримує правицею; поясного зображення Одигітрії та їхні численні варіанти.

Найбільш древнім зображенням Богоматері для Києва стає образ Оранти або Великої Панагії Всесвятої. Орантами називали зображення людських фігур в молитовній позі з піднятими руками. Їх багато знаходимо у розписах римських катакомб. Канонічний тип Оранти «Непорушна стіна», який ще називають

*Євангеліст Лука пише ікону Богоматері.
Мініатюра з Гомілій Назіанзіна. Третя чверть XI ст.*

«Богоматір Влахернітиса» від мозаїки в алтарній стіні Влахернського храму в Константинополі, зберігся в Софії Київській.

Є підстави вважати не менш древнім для Києва образ Одигітрії, зображення якої (в кам'яному рельєфі), можливо, походить з Десятинної (Богородиці) церкви. Найбільш численні в Києві і київській землі знахідки енкалпйонів саме із зображенням Одигітрії в повний зріст, яка тримає Богодитину на лівій руці. Немовля, звичайно, повернуте в три чверті і благословляє правою рукою, а в лівій — сувій. Професор Київської Духовної Академії М. Петров у 1893 р. на VIII Археологічному з'їзді у Вільно звернув увагу на те, що зразком для енкалпйонів (хрестів-мощовиків) ймовірноше була ікона Богородиці Пирогощої, тобто типу Одигітрії. Тип одного із таких енкалпйонів київського виробництва з образом Одигітрії відомий як Куп'ятницька ікона Богородиці.

Давній тип сидячої Богоматері, що тримає Богодитину прямо перед собою, походить з римських катакомб. Він був виконаний в іконі Успенської церкви Києво-Печерського монастиря (1083–1089 рр.). Варіант, коли Немовля благословляє обома руками, отримав назву «Богоматір Кіпрська»,

а в оточенні стоячих ангелів (святих) — «Печерська». Найбільш відома ікона Свенсько-Печерська, на якій по боках трону Богоматері зображені св. Феодосій Печерський і св. Антоній. За переказом, ця ікона написана Алімпієм-іконописцем.

В XI–XII ст. склався стійкий канон зображень Богоматері Знамення зі здійнятими руками і Христом-Еммануїлом (в перекладі з єврейської — «з нами Бог») в медальйоні. Найбільш відома ікона — «Оранта» з Ярославля (можливо, роботи Алімпія Печерського — кінець XI — початок XII століть). Ікону «Знамення» в XVII–XVIII ст. київські гравери зображують в якості храмової ікони Успенської церкви Києво-Печерського монастиря.

Навіть наш поверховий огляд доводить, що найбільш шанованими в Києві і київській землі в XI–XII ст.ст. були іконні типи Одигітрії, Оранти, Кіпрської або Печерської Богоматері. Основною рисою типу Богоматері Єлеуса, тобто Милостива, є поза — Богородиця притискає немовля Христа до своєї щок. Він розвинувся, за В. Н. Лазаревим, з типу Одигітрії і поширився з XI–XII ст. Цей факт розвитку іконографії Богоматері і пояснює, чому в Києві, при церкві Богородиці Пирогощі, була залишена Одигітрія як більш звична і традиційна, яка нагадувала київським князям про перемогу греків над арабами, а нова модифікація образу потрапила у Вишгород.

Київський археолог Гліб Івакін звернув увагу на те, що в Середньому Подніпров'ї набули поширення образки-медальйони та енкалпії з Одигітрії, а у Володимиро-Суздальській Русі — з Милостивою, що логічно пов'язується з переважним шануванням образів Богоматері. До цього ще зазначимо: в Подніпров'ї в XII–XIII ст.ст. на хрестах-енкалпіях відтворюється композиція храмової ікони Успенської церкви Печерського монастиря у вигляді Богородиці з Немовлям на колінах і стоячими поруч архангелами, а на інших — Оранта. Тип Милостива відомий у Києві, але особливої популярності цей образ набув у XVI–XVII ст.ст.

В. Н. Лазарєв підкреслював, що лінія еволюції іконографічного типу Єлеуса свідчить про його формування як у Константинополі, так і в східно-християнському мистецтві задовго до XI ст., але в Західній Європі і на Русі Милостива з'являється у XII ст.³ Сучасні богослови вважають, що це найбільш ліричний і водночас один із найбільш містичних типів ікон Богородиці. В композиції втілена глибина ідей:

Богородиця явлена нам не тільки як Мати, що пестить Сина, але й як символ душі, яка близько єднається з Богом.

Історія ікони Єлеуса того ж типу, що і Володимирська Богоматір, в порівнянні з іншими шанованими іконами відома досить добре, але, як вже було зазначено, без відповідного коментаря сприймається багатьма прямолінійно. Головне джерело наших свідчень про події в київській землі другої половини XII ст.— загальноруський звод південної редакції початку XIV ст., який отримав назву «Літопис руський» за Іпатіївським списком. Він поєднує три основних компоненти: перший — третя редакція «Повісті временних лет», другий — Київське літописне зведення 1200 р., третій — Галицько-Волинський літопис. В тексті Київського літопису, як відзначав О. Шахматов, є запозичення з ростово-суздальських літописів, а М. Присьолков зауважив, що це взято з Великокнязівського зведення Ярослава Всеволодовича 1239 р., написаного в Ростові.

Андрій Боголюбський в останні роки свого життя вирішив скласти літописний звід (біля 1174 р.). Смерть князя і боротьба за його спадщину дозволили закінчити роботу над першим Володимирським зводом тільки у 1177 р. князем Всеволодом. Але деякі вставки, пов'язані з епізодами життя Андрія Боголюбського, потрапили через послідовно укладені тексти зводів 1193, 1212, 1239 рр. На думку дослідників, літописна стаття 1155 р. за Іпатіївським списком про ікону Володимирської Богоматері складається з основного тексту і приписки володимирського укладача: *«У тім же році пішов Андрій від отця свого із Вишгорода в Суздаль без отчої волі. (Далі приписка:) І взяв він із Вишгорода ікону святої Богородиці, що її допровадили з (іконою) Пирогощею із Цесарограда в одному кораблі, і накував на неї більше тридцяти гривень золота, опріч срібла і опріч каменя дорогого, і великих перлин. Прикрасивши, він поставив її в церкві своїй святої Богородиці у Володимирі (Суздальському)»* (переклад Л. Махновця).

Вище наведений уривок про ікону є більш пізньою вставкою, за Ю. Лимоновим, так званого «літописця Андрія», що увійшла до зводу 1177 р. володимирського князя Всеволода. Уривки, що прославляють Андрія Боголюбського, виразно проступають в Іпатіївському і Лаврентіївському списках під 1149, 1150, 1151, 1152 рр. Тенденція яскраво виявлена: князь Андрій — скромний і мужній лицар, рішучий полководець. Всіляко підкреслюється самостійність політичних поглядів князя, які вступають в протиріччя з позицією свого батька

на півдні. У нього виникають чвари від бажання кинути Вишгород у Київському князівстві і піти в Суздаль Володимирської волості. М. Воронін вважав, що сам князь взяв участь в редагуванні літопису і має безпосереднє відношення до включення в текст творів Володимира Мономаха.

Наведені факти ігноруються тими, хто малює негативний портрет князя фразами «таємно вивіз», «вкрав» найбільшу київську християнську святиню тощо.

Сучасні дослідники художньої культури Володимиро-Суздальської Русі вважають, що перші акції князя Андрія Боголюбського стосовно художньої політики мали програмний характер. Він переніс в Боголюбове, під Володимиром, а потім в Успенський собор, у Володимирі, ікону «Милостива», що отримала назву «Володимирської», з вишгородського «Дівочого» монастиря, керуючись високими естетичними якостями роботи візантійського художника.

Звісно, що святість іконі, згідно з версією Іоанна Дамаскіна, надає вже лише ім'я святого. Завдяки «подібності» іконі першообразу, вона знаходиться в спілкуванні з ним, вона — поклонний образ. Після VII Вселенського собору в Нікеї (787 р.) Федір Студит розвинув поняття миметичного (наслідувального) образу: в зображенні зовнішнього вигляду «вбачаємого» першообразу утверджується і сакральнo-містичне значення ікони, конкретна онтологічна подоба святого, а за патріархом Никифором — подоба образа архетипу.

Проте Андрій Боголюбський для своїх цілей не використав давню київську святиню, а взяв ікону не древню і нічим ще не уславлену. Тобто іконографічний тип нової ікони не був подібний до поширених в Києві Оранти, Одигітрії, Печерської, Знамення. Чим не прояв самостійності по відношенню до київських церковних святинь?

Вже І. Забелін у 1885 р. відзначив, що «нема свідчень, що в місті (Вишгороді) вона користувалася таким же авторитетом, якого згодом набула вже у Володимирі». Після перевезення ікони Богоматері Андрій Боголюбський багато зробив для поширення її авторитету — він став ініціатором створення «Сказання про чудеса Володимирської ікони Божої Матері»⁴. Близько 1156 р. ікона з Вишгорода знаходилася в Боголюбіві, а після 1167 р. — в Успенському соборі у Володимирі, на Клязмі. В період перебування ікони Володимирської Богоматері в князівському палаці був створений новий за іконографією, але залежний від константинопільських прийомів живопису (моделюванням обличчя, глибоким ко-

лоритом, м'якою кольоровою гамою тощо), образ «Богоматері Боголюбської». За основу був взятий іконографічний тип Богоматері-Заступниці, що стоїть у молитовній позі, звернений до небесного сегменту. Права рука спрямована до Бога, а в лівій вона тримає сувій з текстом молитви.

Поява нової ікони пов'язана з так званим «Чудом в Боголюбіві», коли Богоматір веліла Андрію Боголюбському поставити ікону, вивезену з Вишгорода, у Володимирі, а на місці явлення закласти церкву. В церкві Різдва Богородиці, складової частини палацового ансамблю в Боголюбіві (1158–1165 рр.), і перебувала нова ікона, пов'язана з образом Богоматері Халкопратійської. До нашого часу збереглася башта з переходами від собору до князівського палацу. Підлога собору була з мідних плит, на хорах — з керамічних. Він був прикрашений фресками, а стовпи — розписані під мармур. Майдан перед собором був вимощений кам'яними плитами з жолобами-водозливами.

Згідно зі «Сказанням про чудеса Володимирської ікони Божої Матері» вона явила нове чудо — заступилася за Андрія і його воїнів проти волзьких болгар. Це трапилося в один день з вдалим походом візантійського імператора Мануїла Комніна проти сарацинів — 1 серпня 1164 року. Два правителі домовилися про святкування дня Всемилоstitивішого Спасу і Пресвятої Богородиці.

Найбільш яскраве явище в культурі Володимира часів Андрія Боголюбського — муроване будівництво храмів. Вже за часів Юрія Долгорукого, близько 1148 року, галицький князь Володимирко віддав своєму постійному союзнику артіль романських майстрів з Малополющі, які з 20-х років будували в Галичі. Але масивні, майже квадратні, будівлі з великих прямокутних блоків вапняку не відповідали смаку Андрія Боголюбського. Князь запрошує нову артіль романських майстрів, які дуже професійно збудували (разом з місцевими майстрами) шедеври зодчества: Успенський собор (1158–1161 рр.), церкву Покрова Богородиці на Нерлі (1165 р.). Нові споруди прикрасили небачені ще на Русі рельєфи з зображеннями Олександра Македонського, царя Давида, святих мучеників, левів, птахів, жіночих масок тощо.

Архітектори і археологи прийшли до висновку, що перший за часом комплекс палацу в Боголюбіві близький до німецьких замків епохи Штауфенів, а майстри і головний зодчий прийшли від Фрідріха Барбаросси. В новий Успенський собор і була поставлена візантійська ікона Богоматері у 1167 році.

29 червня 1175 р. від рук групи бояр, на чолі з Кучковичами, князь загинув. Православна церква його, як мученика, зарахувала до рангу святих. У «Повісті про вбивство Андрія Боголюбського» князь уподіблений царю Соломону за будівничу діяльність (церква «Різдва Богородиці», «Золоті ворота», «Успенський собор»).

Особа князя Андрія Боголюбського, онука Володимира Мономаха, завжди привертала увагу істориків. Найбільшого зацікавлення у дослідників викликає причина, через яку Андрій Юрійович відмовився від великокнязівського престолу в Києві, всупереч батьковому бажанню. («Неділя 20 березня 1155 р.)... Тоді ж, сівши, він (Юрій Долгорукий — Р. О.) роздав волості дітям: Андрія посадив у Вишгороді...»

Андрій зламав плани батька, чим визвав його гнів. Вже в середньовічних джерелах існувало кілька версій причини від'їзду Андрія з Вишгорода в Суздаль. Це і принадні пропозиції бояр Кучковичів, і неприйняття міжусобиць південних князівств, і непорядок (за Татишевим) в Білій Русі, тобто Володимиро-Суздальській землі. За Карамзіним і Соловйовим, порядку на півночі було більше, а рідні місця притягували більше, ніж південь — «театр жадібного владнолюбства». За Костомаровим, Андрій був владнолюбцем, який не міг допустити залежності від інших князів, дружин, міст. Таким чином особистий настрій князя, риси його вдачі, на думку дослідників XIX ст., визначили вихід Андрія з Вишгорода.

В XX ст. історики намагаються більш об'єктивно оцінити дії Андрія. Та М. Воронін вважав, що Андрій порушив «ряд» (договір) з Юрієм за радою суздальського боярства, яке було зацікавлене в посиленні самостійності. А. Насонов, на нашу думку, слушно звернув увагу на те, що міські громади Ростова і Суздаля були не зацікавлені в молодших братах Андрія — Михальці і Всеволоді, оскільки це призвело б до втрати незалежності. Ю. Лімонов у діях Андрія вбачає «велику політичну гру» і в дусі вульгарного марксизма пише про вибори феодалами князя, про створення осередка «руської нації» тощо. М. Присьолков. А. Петров, І. Фроянов зауважують про екстериторіальність князя з резиденцією в Боголюбово по відношенню до «старих» Ростова і Суздаля і «молодшого» Володимира, змагання між ними через створення культу місцевих святих.

Проволодимирський настрій Андрія виявився в небажанні будувати в Ростові (після пожежі у 1160 р.) церкву Бого-

родиці більшу, ніж у Володимирі. В числі чудес ікони Єлеуса з Вишгорода є і відома зупинка коней на шляху в Ростов, після чого уві сні Андрію явилася Богоматір з хартією в руці і вимогою встановлення ікони у Володимирі.

В контексті місцевих інтересів слід розглядати і спроби Андрія встановити другу, незалежну від Києва, митрополію. Патріарх Лука Хрісоверг відмовив Андрію у проханні не тому, що єпископ Феодор поплатився за недостатньо проволонимирську політику, яка стримувала релігійний сепаратизм володимирської громади. Він був вигнаний із «землі Ростовської». Це було одним із чудес Володимирської Богоматері у відповідь на арешт володимирських святинь: «У тім же році чудо нове сотворив Бог і свята Богородиця у Володимирі-городі (Суздальському): вигнав Бог і Свята Богородиця облудного владика Феодорця з Володимира зі святої Богородиці церкви Золотоверхої, з усієї землі Ростовської» (переклад Л. Махновця).

Історики другої половини ХХ ст. М. Тихомиров, М. Воронін, Ю. Лімонов, І. Фроянов та інші підкреслюють, що Андрій Боголюбський не був антиподом іншим давньоруським князям, і вважати його «Самовладним», на зразок королів Західної Європи, нема підстав. Трагічний фінал Андрійового князювання не пов'язаний з його особою в якості одного героя. Яскрава індивідуальність не завадила розправі над ним володимирців. Крім соціальних, були і зовнішньополітичні причини, пов'язані з іконою Богоматері — втрата престижу чудотворної ікони внаслідок «змагання» її з іконою Богородиці Знамення під стінами Новгороду у 1170 році, а також невдалий похід Андрія Боголюбського на Київську землю у 1174 році.

На думку більшості мистецтвознавців і істориків культури, ікона Володимирської Богоматері була написана в Константинополі в кінці XI — на початку XII ст.ст. В усіх працях, написаних про ікону, до перших досліджень А. Анісімова (1920, 1928 рр.)⁵, М. Алпатова і В. Лазарєва (1925 р. німецькою мовою), вона розглядалася в записаному вигляді. 20 грудня 1918 року Комісією по відновленню древнього живопису була реставрована ікона, що збегалася в Успенському соборі Московського Кремля. Реставратором був один із найдосвідченіших на той час Г. Чіріков. Після закінчення реставрації з'ясувалося, що від ікони, як пам'ятника візантійського живопису, збереглися, за винятком незначних фрагментів лики Богоматері і Дитини. Все інше записано в

процесі поновлень, а старий живопис знищений разом із ґрунтом.

На початку 60-х років В. Антонова присвятила спеціальне дослідження первісній композиції ікони Володимирської Богоматері, що спрощувало завдання авторам наступних видань як самої ікони, так і списків з неї. Ікона Богоматері Єлеуса була записана або реставрована, як це розуміли в Середньовіччі, послідовно 3 рази. Крім того, були чинки XVI, XVII і XIX ст.ст. і запис 1896 р.

Від древнього живопису початку XII ст. збереглися лики Богоматері і Дитини тільки тому, що вони були записані без нового шару левкасу (ґрунта) поверх старої олії. В. Лазарєв у праці 1925 р., перевиданій у 1978 р., підкреслював, що від ікони віє суворим молитовним настроєм. Богоматір притискає до щоки ласкаву Дитину, але її тонке аристократичне обличчя не виявляє ніякої радості. Темні глибокі очі наповнені скорботою і смутком. Обличчя Христа також дуже серйозне. Тональність ликів різна: тепло-оливковий тон обличчя Марії поступово переходить в рожевий і потім — червоний на щоках, завдяки тонким переходам. Обличчя Дитини виконано в іншій манері — живописній, з яскравими білими скалками і глибокими тінями, контрастним співставленням окремих фарб.

До живопису XII ст. належать такі фрагменти: темно-червона кайма мафорія з золотим асістом; залишки темно-вишневого мафорія між правим оком Богоматері і волоссям Дитини, з-під мафорія — фрагмент яскраво-синього платя (очіпка); на правому плечі Христа — вохристий хітон; кисть лівої і частина правої руки Дитини — залишки золотого тла з кіноварним написом «МР ..У». Початковий колорит характеризувався відтінками вишневого, червоного, синього, вохристого і зелено-оливкового кольорів із золотом.

Невідповідність сучасного стану ікони давньому зразку була очевидною, що дозволило В. Лазарєву ще у 1925 р. прийти до висновку: «Строго кажучи, при оцінці Володимирської ікони, як пам'ятки візантійського мистецтва, одні тільки лики мають бути прийнятими до уваги».

Перша «реставрація», точніше ремонт ікони, належить до часів після нашестя Батия, під час якого монголо-татари «чудну ікону обдерли, прикрашену золотом і сріблом і камінням дорогоцінним». Одразу після 1238 р. були переписані хітон Немовляти і кінці пальців лівої руки Богоматері.

В 1410 р. ікона в Успенському соборі Володимира була знову пограбована татарами царевича Талича, які зруйнували місто і викрали дорогоцінний оклад. Можливо під час цієї навали, а може й під час перебування ікони (після нашестя Тамерлана у 1395 р.) у Москві, живопис, золоте тло і основа ікони були пошкоджені. Митрополит Фотій, що прибув до Москви з майстрами різних спеціальностей, замовив для ікони два дорогоцінних золотих оклади (сканий і басмений) для оригінала і копії ікони Володимирської Богоматері. Сканий золотий оклад вважається видатною пам'яткою прикладного мистецтва, яка, безумовно, виконана грецькими майстрами. Крім геометрично чітких фігур кринів, лілій, плетінок, хрестів, що об'єднані спіралеподібними завитками, в клеймах-кіотцях зображено дванадцять «свят». Для копії так званої «Володимирської запасної» був виготовлений золотий басмений оклад з дорогоцінним камінням і змонтований з чеканим «Деїсусом» XIII ст., що зберігся від древнього окладу.

Цікаво і те, що до часу виготовлення окладів, ікона-оригінал була практично переписана заново, а шар поновлення перекрив оригінал і ремонт XIII ст. Реставратори прийшли до висновку, що на початку XV ст. візантійський живопис майже не проглядався з-під шару темної оліфи. Зміни були значні — давня ікона мала вигляд написаної у той час. Переписані деталі одягу Богоматері, руки і ступні Немовляти, його шия, волосся, права рука, чепець, вухо, золота кайма мафорія Богоматері тощо. Але головне — змінилися пропорції фігур: Немовля мало прямий торс і коротку туніку, яка не закривала оголені ноги, торс Богоматері не мав акцентованого повороту ліворуч, ліва рука була вище. Зміщення всієї композиції ліворуч виникло внаслідок S — подібного положення важкого, обгорнутого важкою золоченою тканиною тіла Немовляти.

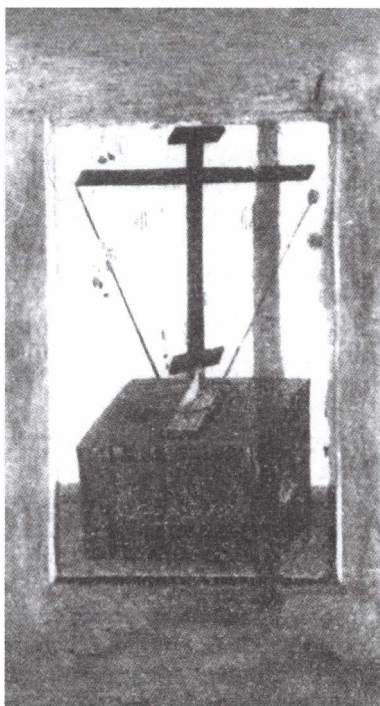
Зміни в живописі у 1410 р. надали іконі константинопільського походження вигляд російських ікон Богородиці з Немовлям, одягненим в апостольський хітон і гіматій, більш характерний для ікон типу Одігітрії. В цей час грецький напис «Мати Божія» був перероблений на «Богородицю».

Дошка ікони збільшена з 78х55 до 104х69 см, а на зворотньому боці написаний престол з голгофським переможним хрестом і знаряддям страстей — гвіздками, книгою, білим голубом з золотим німбом, списом і тростиною. Престол накритий червоною тканиною з золотим візерунком.

Загальний стиль, тональність і колорит з характерним тепло-оливковим відтінком, моделювання тугих локонів зачісок, висока шия Немовляти, асистний одяг — все це відповідає живопису Андрія Рубльова або майстрів його кола. На особливу увагу заслуговують два списки з ікони, написані також біля 1410 р. для володимирського Успенського собору і для московського Успенського собору. На копіях спостерігається нове композиційне рішення, пірамідальний силует, розташування рук Богоматері на одному рівні, що свідчить про інший задум і значення творів. По-новому трактований жест рук Богоматері (що пов'язані з літургичною практикою) акцентує увагу на молитовному звертанні Богоматері до Христа, між якими виникає діалог, що спричиняє емоційну активність людини-спостерігача. Авторство володимирського списку має не тільки стилістичні докази, на мініатюрі Ли-

Лицевий бік ікони.

Зворотний бік ікони.

цевого Зведення XVI ст. зображені Андрій Рубльов і Даниїл Чорний за написанням ікони «Володимирської Богоматері» у володимирському Успенському соборі.

Повне поновлення ікони «Володимирської Богоматері» 1514 р. велося в палатах митрополита Варлаама у зв'язку з завершенням розпису московського Успенського собору. Так звана варлаамівська реставрація охопила всю площу ікони: був накладений новий левкас, написані торс, голова і ліва рука Богоматері, фігура Немовляти, золотий одяг. Проте це поновлення зберегло всі виправлення епохи Андрія Рубльова. Після реставрації 1918 р. від ремонту 1514 р. залишився мафорій Богоматері, її ліва рука, більша частина одягу Немовляти, кисть його правої руки, охра на тлі замість золота тощо.

Ремонт ікони відбувався в 1566 р., в XVIII і XIX ст. Сучасний пам'ятник, за висновками всіх дослідників, фактично як матеріальний об'єкт, відповідає не стільки давньому візантійському типу Єлеуси, скільки московському «Замилуванню» XV ст. Але ікона, як матеріальний об'єкт, що має своє місце походження, більш-менш точні дати поновлень, ремонтів, і, за вдалим висловом М. Плюханової, належить до профанної сфери, а святина має свою символічно значиму долю. Володимирська Богоматір (ікона) — це символ, що увійшов в давньоруську книжність в основному завдяки «Сказанню про ікону Володимирської Богоматері» XVI ст., якому передували повісті XII–XV ст. Обійти проблему ікони Володимирської Богоматері, як великого християнського символу, ми не маємо права і тому коротко розглянемо етапи створення, засвоєння і трансформації цього символу за пам'ятками давньої писемності.

Вище було зазначено, що у літописній статті 1155 р. Київського Зведення 1200 р. згадка про привезення ікони з Царгороду потрапила з Володимирського Зведення 1177 р. На думку М. Присьолкова, це Зведення укладалося під керівництвом ігумена володимирського Успенського собору Феодула, іконі Володимирської Богоматері була надана особлива увага. Актуальність теми була зумовлена необхідністю укріплення політичної позиції Володимира перед більш давнішими градами — Ростовом і Суздалем. При перших ростовських єпископах (Іларіоні або Феодорі), одразу після хрещення (992 р.), була побудована перша дубова церква св. Богородиці, а у 1158 р. князь Андрій заклав у Володимирі муровану церкву св. Богородиці, освячену у 1160 р.,

де і потім перебувала вивезена з Вишгорода ікона. У повній відповідності до статті зі статуту князя Володимира Святославовича, церква у Володимирі, як і Десятинна св. Богородиці в Києві, отримувала десятину від данини, торгів. При Успенському соборі ведеться напружена робота над літературними творами: «Сказання про чудеса Володимирської ікони Богоматері», «Сказання про перемогу над волзькими болгарами 1164 р.», «Повісті про вбивство князя Андрія», «Житієм св. Леонтія, єпископа Ростовського», службами свята Покрова Богородиці тощо.

Вшановування ікони Володимирської Богоматері тісно пов'язане з встановленням свята Спаса 1 серпня, що стало можливим після перемоги Андрія Боголюбського над волзькими болгарами у 1164 р. Всі, без винятку, дослідники давньоруської літератури пов'язують створення «Сказання про чудеса» з періодом князювання Андрія, за М. Вороніним — навіть до 1165 р. Згідно з підрахунками 20 списків «Сказання», найбільш давній — датований 60–70 роками XV ст. В коротких списках міститься текст тільки «Сказання про перемогу над волзькими болгарами», в більш повних списках після тексту «перемоги» вміщено розповідь про чудеса Володимирської Богоматері, потім — коротка літописна стаття про «перемогу» і в кінці — дві статті про чудеса візантійських святинь: ікони Одигітрії і ризи Богоматері. Більш повний текст має складне упорядкування, що утворилося в XV ст.. Але оповідь про чудеса і «перемогу», без сумніву, належить до XII ст.

Звернімося до найдавнішого тексту про десять чудес, які почалися в церкві Пречистої Богородиці у Вишгородському жіночому монастирі в 1155 р. Текст XII ст. дуже просто повідомляє про наміри князя: «Князю же Андрею хотящу княжити на Ростовську землю. И нача беседовати о иконахъ. Поведоша ему икону въ Вышгородѣ въ женскомъ монатыри, пресвятыя владычицы нашея Богородицы...»

Далі в «Сказанні» йдеться про те, що князь Андрій зайшов у церкву і «сия же икона яко прешла бе всехъ образовъ». Вираз автора «Сказання» треба розуміти через головне сакральне-художнє явище візантійської культури — **ікони**, її численних функцій перш за все, через особливу **символіку**. Ця **символіка** не лише **означає**, але й **дійсно подібна архетипу**. Звідси існують поклонна і чудотворна функції ікони⁶.

На відміну від іконоборців, у православній традиції підкреслюється не суб'єктивно-асоціативна значимість ікон, а

онтологічний зв'язок з першообразом. В іконоборчих єресьях ікона — безпосередній архетип, а в православії — ікона скоріше нагадує про деякий першообраз, тобто будить у свідомості духовне видіння. Богослов і мислитель Павло Флоренський підкреслював в «Іконостасі», що для подвижників ікони неодноразово були не тільки вікном, крізь яке бачилися зображувальні на них лики, але й дверима, через які ці лики входили до чуттєвого світу⁷. На цьому і ґрунтується практика виготовлення списків з так званих чудотворних ікон. Цей містичний зв'язок ікони з першообразом добре розуміли і відчували володимирці XII ст., але зовсім не відчувають ті, хто вірить, що апостол Лука писав ікону Володимирської Богоматері «з натури».

Чудеса ікони у Вишгороді свідчили про її намагання покинути Вишгород. Вона тричі сходила зі свого місця і опинялася то серед церкви, то лицем до алтаря, то серед трапези, хоча її кожен раз ставили на відведене їй місце. В цей час назви ікона не мала, і, очевидно, називалася «Пресвятою (Святою) Богородицею». Після виїзду з Вишгорода князя Андрія разом з попом Микулою і діаконом Нестором в 1155 р. з іконою трапилося перше чудо: внаслідок звертання до ікони під час переправи через річку Вазузу був врятований провідник. Ще в дорозі була врятована вагітна жінка Микули, потім були зцілення хворих, чудо з кіньми, які зупинялися при спробі перевезення ікони в Ростов. Всього чудес в «Сказанні» XII ст. було десять.

Саме створення «Сказання» XII ст., як і культу Володимирської ікони, а також можливість її співвіднесення з константинопільською Одігітрією, відбулося між 1164 і 1169 рр. Саме в ці роки встановлюється найбільш важливе для шанування ікони місцеве православне свято 1 серпня, присвячене Всемилощивому Спасу і Пресвятій Богородиці.

До нашого часу дійшло в трьох редакціях і 30 списках «Сказання про перемогу над волзькими болгарами 1164 року і свято 1 серпня». Поступово, на кінець XIV ст., у зв'язку з введенням у Північно-Східній Русі Ієрусалимського статуту під впливом Константинополя, свято поєднує ще і Походження Древа Хреста Господня. На думку сучасних дослідників і церковного авторитета архієпископа Сергія, автора Повного місяцеслова Сходу, свято Спаса 1 серпня було встановлене за часів патріарха Луки Хризотверга (помер в середині 1169 р.) і в зв'язку з перемогою візантійського імператора Мануїла Коміна над сарацинами. Проложне «Сказання про перемогу»

конкретно приписує ідею свята Андрію Боголюбському, імператору Мануїлу Комніну, патріарху Луці, київському митрополиту Костянтину і ростовському єпископу Нестору.

1 серпня у Візантії і на Русі однаково звершувалося мале Водохреща. В Константинополі це свято було найурочистішим хресним ходом з животворним Древом Хреста до Спасового джерела. Константинопільська Одигітрія була і непереможною воеводою, і міцною заступницею міста, і цілительницею хворих і недужих. Поблизу монастиря Одигітрії знаходилося чудотворне Спасове джерело, в хресному ході до якого брала участь ікона Одигітрії.

Після перемоги Мануїла над сарацинами в Константинополі увійшла тріумфальна процесія. Попереду імператора в срібній золоченій колісниці везли ікону Богоматері Одигітрії, яку імператор брав з собою в похід. Цей звичай шанування Одигітрії мав значну традицію — святкування імператорських святинь у Великій церкві святої Софії.

Шанування ікони Володимирської Богоматері почалося за часів Андрія Боголюбського, але не як святині, тотожній константинопільській Одигітрії, а однакового з нею змісту (семантики) в церковному і політичному житті володимирського князівства. Проте ікона не називалася Одигітрією, її культ (як і свято Спаса) не вийшов за кордони володимирської землі.

Згідно з літописом, після перемоги 1164 р. князь Андрій поставив ікону в церкві святої Богородиці у Володимирі. Під час святкувань вулиці, на зразок Константинополя, прикрашалися дорогоцінними тканинами, а за деякими свідченнями, зібраними Л. Щенніковою, Володимирська ікона брала участь в дійстві водохрещів вже в XII ст.⁸ В той же час в «Сказанні про чудеса» відсутні статті про візантійські святині — ікону Одигітрії і ризи Богородиці: становлення ідеї Покрови (від омофора, головного плата з Влахернського храму) ще тільки відбувається.

Таким чином акцентування вивезення ікони константинопільського походження з Вишгорода на Північний Схід в пам'ятках XII ст. не спостерігається, ікона мислиться в XII ст. як головна святина тільки Володимира. Надання іконі особливого значення відбулося разом із уявленнями про Андрія Боголюбського, як про засновника північно-східної християнської державності, тільки у XVI–XVII ст.ст. Завершилося створення концепції ототожнення Русі і Москви тільки у XVII ст., коли Андрій Боголюбський став головною

фігурою московського міфа. Проте ікона живе своїм життям і на початку XV ст.. Семіотичне сприйняття Володимирської ікони, як константинопільської Одігтрії, писаної євангелістом Лукою, призвело до сприйняття її в якості заступниці Великого князівства Московського.

В 1385 р. на Москву посунув свої війська могутній Тамерлан (Темір-Аксак). Загально відоме чудесне спасіння Москви від «агарян» сталося завдяки іконі Володимирської Богоматері. «Повість про Темір-Аксака», що розповідає про нечуване врятування Московської Русі від нашествия Тамерлана, дійшла в 200-их списках XV–XIX ст. В «Повісті» князь Васильй Дмитрович звертається з метою заступництва до ікони Володимирської Богоматері, а не до списка з ікони константинопільської Одігтрії.

Князь ототожнює Володимирську ікону з константинопільською святиною. В «Повісті» московський князь діє як візантійські імператори. Час створення «Повісті» — кінець XIV — середина XV ст. В пам'ять події 26 серпня встановлюється свято Стрітіння ікони Володимирської Богоматері.

Звичайно, виникає питання: чому ікону згадали в 1395 р., а не в 1382 р., коли Москву захопив Тохтамиш? Крім того, що у 1395 р. ікона врятувала місто, давня Володимирська ікона, не без участі митрополита Кіпріана і його оточення, в 1390-роках знову почала сприйматися як константинопільська Одігтрія. Згідно з «Повістю», князь Васильй Дмитрієвич згадує чудесне врятування Константинополя від нашествия царя Хоздроя, але посилає не за списком Одігтрії, а за місцевою святиною — «Володичицею Богородицею» до Володимира 15 серпня, у свято Успення Богородиці. В кінці «Повісті» Володимирська ікона вперше пов'язується з євангелістом Лукою: «Сия же чюдная икона святых Богородица написана бысть от руки святого апостола и евангелиста Луки».

У другій половині XV ст. «Сказання про чудеса» XII ст. було доповнене двома уривками про константинопільську Одігтрію і ризу Богоматері у Влахернах, яких не було у Зведенні 1423 року митрополита Фотія. В цей час створюється «Слово о чудеси», в якому Володимирська ікона виконує ту ж саму роль, що й риза і візантійська Одігтрія — градозахисну. Свято на честь ікони також нагадувало константинопільську Одігтрію: звершувалися літії (тобто частина всенощної зі спогадом про лихі часи) з хрестним ходом і молебним співом.

Важливий етап життя ікони пов'язаний з відомим стоянням на Угрі в 1480 р. військ хана Ахмата і князя Івана III, після чого ікона остаточно була перенесена у Москву в новий собор, збудований за зразком Успенського собору у Володимирі. Було встановлено ще одне свято — 23 червня.

Якщо «Слово о чудеси пресвятыя Богородица» наповнене молитвами служби на Покрови і Володимирська ікона стає символом моління про град і людей (особливо в окремому тексті служби), то сама ікона за змістом ідентифікується з автентичною константинопільською Одигітрією. З цього часу у всіх літописних записах і повістях ікона виступає як Одигітрія євангеліста Луки. Тому апокрифічна розповідь про Луку є невід'ємною частиною її найменування в історії.

Найбільш значні події в історії ікони відзначаються встановленням нових свят. Так в літописі під 1514 р. в повісті «Про ікону Пречиста Володимирська» розповідається про поновлення і оздоблення (кіютом) за наказом великого князя Василя Івановича в палатах митрополита Варлаама. В тексті підкреслено, що образ Богородиці написаний святим апостолом Лукою. В пам'ять про поновлення призначається свято 21 травня. Була поновлена і древня ікона Спаса, і копія початку XV ст. з «Володимирської». День проводів ікон у Володимир 15 вересня став новим святом. В 1520-х роках для Никонівського літопису створюється нова редакція повісті про Темір Аксака (Тамерлана), в якій вперше представлено видіння Богородиці над градом, що було поширене в західноєвропейських легендах. Ці легенди походять від візантійської про спасіння Константинополя від аварів і персів. Володимирська ікона за символічним призначенням тут найближча до значення ризи і Одигітрії як оборонної зброї, що свідчить про державно-політичний зміст образу.

В XVI ст. московський національно-державний ідеал Царства-Града-Церкви втілювався через царгородську ризу Богоматері — Володимирську ікону, а ідеї та образи Покрова — через образи Володимирської ікони і Покровського собору (Василя Блаженого). Новий Успенський собор московського Кремля наслідує славу Риму, Константинополя, Києва і Володимира, Володимирська ікона усвідомлюється як символ богообраного Московського царства. Концепція знаходила своє втілення у творах, що вийшли з кола митрополита Макарія. Спеціально для Лицевого Зведення між 1553—1554 і 1560 рр. створено «Сказання про ікону Володимирської Бого-

матері». Тут є нові редакції чудес, повісті про Темір-Аксака з реаліями, запозиченими з Никонівського літопису.

Особливості московського національно-державного ідеалу XVI ст. — есхатологічний настрій в умовах історичної і релігійної самотності з причин загибелі Візантії та інших православних держав. Особлива увага царгородським святиням повністю реалізувалася в 50–60-х роках.⁹ В оточенні митрополита Макарія була складена «Книга Ступінна царського родоводу». «Ступінна книга» об'єднала всі легенди про походження православних святинь Русі в єдині оповідання, згідно з якими святині переміщуються з Палестини в Царгород, потім — у Київ, Вишгород, Володимир і Москву. Вперше Володимирська ікона з'являється в П'ятому ступені, в якому принесена з Царгорода Юрію Долгорукому «Пирогошею купцем», а написаний образ — «богогласним Лукою».

В тринадцятому ступені в повісті на Стрітіння чудотворного образу міститься розповідь про написання ікони євангелістом Лукою за життя Богоматері, тобто на Русь Богоматір явлена в своєму першообразі. Серед нових чудес є заступництво Москви від татарського війська Махмет Гірея у 1521 р., а дата нового свята співпала з датою поновлення ікони митрополитом Варлаамом — 21 травня.

До 1519–1520 рр. належить встановлення дійства великого хрестного ходу, де ікона «Володимирська» — святиня із святинь православного світу, яку несуть безпосередньо перед патріархом. Сказання про Луку-іконописця стає частиною назви ікони.

Як бачимо з нашої історії формування символіки ікони Володимирської Богоматері в духовному і державному житті Москви, зростання її ролі і ототожнення з константинопільською Одігітрією відбувалося протягом кількох століть в Північно-Східній Русі. В Київській землі шанувалися інші типи ікон: Оранта, Одігітрія, Печерська (Свенська), Оранта-Знамення (Влахернитиса), а нова за типом ікона Милостива була привезена митрополитом-греком Михайлом київському князю Мстиславу. Про перебування її в Києві і Вишгороді історичних свідчень не існує, але відомо, що восени 1155 р. князь Андрій, згідно з літописним текстом: «А се князи Русьстии вняв ікону і поять съ собою крилошаны вышгородскыя: псла Микулу и зятя его Нестера диакона, и съ ихъ попадьями; и многа чюдеса быша, идешемъ имъ до Володимеря, от чюдные иконы матере божи».

*Андрій Рубльов і Даніїл Чорний
за написанням образу Володимирської Богоматері
в 1408 р. З мініатюри «Життя Сергія» XVI ст.*

Вишгородська традиція, що походить в данному випадку з жіночого монастиря і церкви Пречистої Богородиці, проявила себе не в іконі Милостивої, а в створенні при Успенському соборі у Володимирі за участю освідченого кліру з Вишгорода перших творів володимирської літератури. Вперше до цього висновку прийшов А. Насонов після відкриття у 1962 р. найдавнішого списку (Єгоріївського) «Сказання про чудеса Володимирської ікони», який датований 60—70-роками XV ст. Сучасний аналіз тексту «Сказання» дозволяє визначити авторів, причетників Володимирського собору Лазаря і Нестора. Головну роль виконував колишній вишгородський диякон Нестор, а Лазар був просто інформатором.

Таким чином витoki нової володимирської агіографічної літератури походять з Вишгорода, що не можна вважати винятком: записи при Вишгородській церкві св. Василія, а потім св. Бориса і Гліба, на думку С. Бугославського і М. Вороніна, слугували одним із джерел «Сказання про Бориса і Гліба».

Останнім часом Володимирську ікону в деяких публіцистичних працях, переважно в статтях ЗМІ, іноді називають Вишгородською. Але історія святині, її символики не дають підстав для таких «перейменувань». В даному випадку певна частина і чиновників від культури, і навіть інтелігенції, перебуваючи в стані культурно-історичної невизначеності (що раніше вважалося добрим, раптом стало негарним), вважають, що з сакральним найменуванням ікон можна поводитися так, як з назвою вулиці. При цьому повністю або некритично сприймається міф про Андрія Боголюбського, створений московськими книжниками в XV—XVI ст. з поправкою, як вони вважають, на сучасну політичну кон'юнктуру. Так само безпідставне «перейменування» і відомих Ченстохівської ікони Богоматері на Белзьку, візантійської, типу Одигітрії, що за легендою була перенесена з Белзу в Честохов Владиславом Опольським.

Володимирська ікона Богоматері є видатною пам'яткою візантійсько-руського мистецтва, а живописний образ передає не стільки онтологічну сутність першообразу, скільки висловлює його духовну сутність. Ікона є традиційною середньовічною іконографією і орієнтацією на канон ще до кризи другої половини XVI ст., що прискорилося після Собору 1554 р. За Павлом Флоренським, з кінця XVI ст. в руський іконопис проникає дух алегоризму як зворотний бік онтологічного подрібнення. Живопис, за В. Бичковим, пішов

по шляху буквального розуміння і втілення ранньовізантійської теорії символізму, в результаті чого цілісні образи почали гинути в карколомних алегоріях. Але Володимирська ікона сприймається як літургичний образ, що через систему символів для сучасників реально являв архетип.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Успенский Л. А.* Богословие иконы Православной Церкви.— К., 1992. 5. *Языкова И. К.* Богословие иконы.— М., 1995.
2. *Лазарев В. Н.* Этюды по иконографии Богоматери // Византийская живопись.— М., 1971.
3. *Лазарев В. Н.* Византийская икона комниновской эпохи//Византийское и древнерусское искусство.— М., 1978.
4. *Ключевский В. Н.* Сказание о чудесах Владимирской иконы Божьей Матери.— СПб., 1878.
5. *Анисимов А. И.* Владимирская икона Божьей Матери. — Praha, 1928.
6. *Бычков В. В.* Малая история византийской эстетики.— К., 1991. *Бычков В. В.* Духовно-эстетические основы русской иконы.— М., 1995.
7. *Флоренский П. А.* Иконостас.— М., 1995.
8. *Шенникова Л. А.* Чудотворная икона «Богоматерь Владимирская» как «Одигитрия евангелиста Луки» // Чудотворная икона в Византии и Древней Руси.— М., 1996. *Гусева. Э. К.* Иконы «Донская» и «Владимирская» в копиях конца XIV — начала XV в. // Древнерусское искусство XIV—XV вв.— М., 1984.
9. *Плюханова М.* Сюжеты и символы Московского Царства.— СПб., 1995.

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ ВИШГОРОД

Наші охоронно-рятивні археологічні дослідження 1990–1996 рр. на Вишгородському городищі, в межах садиби святих Бориса і Гліба, переконливо свідчать про існування осель на цьому місці у XIII–XV ст. Тут зберігся культурний шар зі спорудами і характерним посудом, нема і свідчень про руйнацію в цей час величного храму перших руських святих. Унікальні матеріали так званого «литовського часу» вперше експонуються на виставці «Давній Вишгород», відкритій 28 січня 1999 р.

Збереглися і специфічні письмові джерела — вказівки на Вишгородську митну прикоморну.¹ Так, 5 травня 1486 р. у Вільно був складений дозвільний лист Казимира IV на оренду Вишгородських митних зборів «жидове киевское и троцкои». 1 січня 1488 р. в статейному списку посольства великого князя Івана Васильовича згадується про збільшення мита на «друге тридцятє» при воєводі Івану Ходкевичу, що становило 3 гроша від возу. Цікаво, що в цей час Іван Ходкевич вже перебував у полоні в Криму після нашестя Менглі-Гірея на Київ у 1482 р.

У 1489 р. татари сотисячним військом спустошують київщину, а 26 травня 1494 р. у Вільно Магдебурзьким привілеєм Олександра київським міщанам з регламентацією митних зборів вказано: «А Вышегородского и Чернобыльского и Белогородского и Глеватского мыте им не платити...»

Нашестя на Київ 1493 р. татарської орди зупинила велика дніпровська повінь, але незалежно від того, вважав М. Грушевський, дрібніші татарські загони пустошили київські землі. Весною 1500 р. на київщину в похід вирушили сини Менглі-Гірея. Татарські напади спустошили і Брацлавщину, і Волинь, були спалені навіть Львів і Белз. В 1497 р. поблизу Мозиря був вбитий митрополит Макарій, хрест якого зберігся в Києво-Печерському монастирі до нашого часу. З кінця літа 1502 р. дрібні загони татарських мурз безперервно, аж до весни, воювали околиці Києва.

Сучасний київський історик Г. Івакін довів, що саме в цей період Київ та його численні монументальні споруди давньоруського часу внаслідок нашестя Менглі-Гірея набули

того сумного вигляду, який подають у своїх записах мандрівники кінця XVI—XVII ст.²

Ситуація Києва і Київщини після татарських нашеств була мабуть загальною, культурний шар XVI ст. у Вишгороді відсутній. Можливо життя на давньому городищі припинилося між 1489 і 1493 роками, тобто закінчилися і золотоординський і литовський періоди історії міста.

В «Люстрації» київського замку 1552 р. Вишгородське городище назване безлюдним, хоча і було віднесене до реєстру збору осідлого війська села Петрівці. Життя поступово повертається. Перша звістка — воевода Київського замку в 1552 р. збирає вишгородське мито з купців, які ходять на Вишгород землею або водою, «від копи (60 грошів) по 4 гроша». В цій же ревізії зазначено, що з двох винниць київського замку одна — на горі Шекавиці, а друга — на горі Вишгород. Утримує у Вишгороді винницю виноградар з с. Петрівці Левон Мілан, але вино не давить, хоча ягоди бувають. А мешканець с. Петрівці Ходор на монастир святих Бориса і Гліба дає кадь меду. Але це не вишгородська церква. Саме в цей час, не раніше кінця XV ст., на Подолі, на місці колишньої (XIV ст.) церкви св. Петра, згідно з давнім синодиком, що був відновлений у 1673 р., стояла церква святих Бориса і Гліба. За С. Голубевим, в середині XVI ст. згадується і дім священика Борисоглібської церкви на Подолі. В люстрації староств київського воеводства («Податковий тариф») медові збори для київського замку дають в 1570 р.: Демидов — чотири кадї меду, Петрівці — півтори, а Вишгород поки що не згадується.³

Перше серйозне зацікавлення давнім городищем виявив королівський писар Євтихій Висоцький, на що йому і була видана дарча грамота королем Сигізмундом II Августом. Відомо дві редакції з майже ідентичним текстом, але різними датами — 1 вересня 1571 р. і 10 травня 1572 р. Уривок з редакції 1572 р. підкреслює деякі деталі: «Ижъ што который монастирокъ, назвискомъ Межигорье, церковь Рускую закону Греческого, лежачій над рѣкою Днѣлпромъ, отъ Кіева у двухъ миляхъ, а особливе городище названое Вышегородъ и землю Вышегородкую, неподалеку того жъ монастырка, пустую, людми неосѣлюю, дали есѣмо писарови нашому канцлярій коронное Евтихови Высоцкому до живота его...» (Див.: додаток I).

Заселення було поступове, про що і свідчить «Реєстр збору людей на війському службу з королівських володінь...

1579 р.». Згідно з цим унікальним документом, з постійно осілих мешканців сіл повинні були прибути на збори з Демидова вісімнадцять осіб, з Петрівців — дванадцять, з Вишгорода — дві.

Така незначна залюдненість колишньої «пустої» землі Вишгородського городища не відповідала стратегічному значенню місцевості з урахуванням традиційної переправи у напрямку Чернігова. В тому, що це так, переконують події XVII ст. В жовтні 1604 р. Лжедмитрій I став табором під Вишгородом і видав привілей київським міщанам на звільнення від мита на території Російської держави, потім переправився на той берег. Коли в Жукині дізналися про це, то визнали його за справжнього Дмитрія. В 1651 р. литовське військо Радзивіла (за деякими даними) при переправі через Дніпро спалило дерев'яну церкву святих Бориса і Гліба. В 1662 р. вже Юрій Хмельницький з татарами, переправляючись через Дніпро, використовує дошки від ікон і церкви для переправи, з чим і пов'язане знамените чудо ікони Братської Божої матері.

В 90-х роках XVI ст. на стратегічне значення Вишгорода звернув увагу видатний громадський, релігійний і політичний діяч, київський католицький єпископ, сенатор і письменник Йосип Верещинський. Проект укріплень був ним тісно пов'язаний зі створеними найбільш важливими державотворчими проектами, а саме: з утворенням в Подніпров'ї рицарської школи на зразок Мальтійського ордена хрестоносців — козацької держави, тобто буферної військово-адміністративної держави. Фактично ці ідеї при їх реалізації створювали державу на зразок Литовської, тільки під назвою Великого князівства Руського.

Історики звертали увагу на проекти Йосипа Верещинського, але їхня оцінка дещо різнилася. Так Верещинського високо цінував один із перших польських істориків Олександр Зданевич, а потім — Едвард Руліковський. Українські історики, як нам здається, недостатньо цінували неабияку постать Верещинського, хоча виявляли інтерес до його публіцистичних творів і проектів. Інтерес науковців базувався на спробах створення козацької держави під час повстань Наливайка.

Так у першому томі «Історії українського козацтва» Д. І. Яворницького, яка має надзвичайно широку джерельну базу архівних документів (листи, щоденники, мемуари тощо), наводяться рядки Верещинського стосовно діяльності

на Україні євреєв-орендарів. Тут йдеться про утиски матеріальних і духовних потреб місцевого населення (Яворницький, том I, С. 369–370).

Більше уваги особі Верещинського надає М. С. Грушевський в VII томі «Історії України-Руси». Історик вважав, що католицький біскуп був добре обізнаний з українськими справами (С. 281). На час написання VII тому була видана цікава книга А. В. Стороженка «Стефан Баторий и днепровские козаки», (Київ, 1904), що містила листи Верещинського до коронного канцлера і великого коронного гетьмана Яна Замойського. Деякі з листів пов'язані з колонізацією Фастівської волості (де, до речі, Верещинський мав свої інтереси — у Фастові була кафедра католицьких біскупів) і свідчать про напружені стосунки між Вишневецьким і козаками під час повстання Косинського. Верещинський виступав проти репресій «своєвільних козаків, які порушили угоду, укладену зі Стефаном Баторієм».

Проект створення козацької держави, поданий Верещинським королю Сигізмунду III у 1596 р., спостереження чужинців щодо «республіки» на чолі з Семерієм (Северином) Наливайком, що кружляли на сході Європи, міцно увійшли в українську і польську історіографію ХХ ст. завдяки працям М. Антоновича, Л. Винара, К. Гуслицкого, Е. Вінклера, Н. Полонської-Василенко, П. Саса, С. Леп'явка, В. Шевчука. Навіть у виданій в 1979 р. «Історії Української РСР» (том I, С. 218) в певному контексті використаний лист єпископа до Замойського. На думку М. Антоновича, навіть поява чуток про козацьку республіку і князя (або царя) Наливайка пов'язана з проектами Верещинського.

Неповторність особи київського єпископа, сенатора і літератора, сучасною мовою «політолога», «публіциста» перехідної епохи від Відродження до Бароко зацікавила історика А. В. Стороженка і в 1911 р. в Києві було видане дослідження «Йосиф Верещинский — Бискуп киевский»⁴. Вивчення архівних джерел переконливо доводить, що рід Верещинських з православної шляхти Холмської землі простежується з 1456 р. Серед предків були: земський підсудок (Масько), найближчий родич православний владики (Іван), католицький капелан (Георгій).

Батько, Андрій Федорович Верещинський, мав герб Корчак, одружився в 1531 р. з дочкою шляхтича Ярославського, що мала герб Равич. Один із молодших синів і був Йосип Верещинський, який народився на початку 1540 р. Кар'єра біс-

купа почалася зі школи в м. Красноставі, де він навчався (у тому числі і кільком мовам) під керівництвом бакалавра Михайла Радрузіана. Вплив на юнака мав польський поет Микола Рей, який часто приїздив до його батька на полювання. В 1581 р. Верещинський стає абатом Сецевського бенедиктинського монастиря, з 1589 — нареченим, а з 1593 — посвяченим київським біскупом.

Йосип Верещинський осів не в Києві, а заснував новий замок у Фастові — Новий Верешин, активно займався залюдненням пустих земель, утримував за рахунок церкви військовий загін для боротьби з нашествиями татар. В складних обставинах повстання Косинського він в листах Замоїському вважав поступки Вишневецького перед козаками правильними, виходячи з потреб для оборони від татар. Він засуджував будь-які необережні дії проти козаків з боку шляхти і був у складі делегації (разом з Кириком Ружинським), направленої для переговорів з низовими козаками біля гирла р. Либідь. Його люди при цьому грали церковну музику.

Відомий інший факт з біографії біскупа: за заступництво перед Сигізмундом III за козаків і Наливайка православний шляхтич Кирик Ружинський у 1596 р. в Новому Верещині пограбував костел і будинок біскупа. Помер Верещинський у своєму маєтку 11 лютого 1598 р.

У фундаментальному дослідженні з історії українського друкованого слова І. Огієнка (митрополита Іларіона) можна знайти і свідчення про причину заснування біскупом в Фастівському замку власної друкарні через нелегкі стосунки з Краковим, де публікувалися майже всі твори (перше видання: *Votum. Drukowano w Nowym Wereszczynie 1597*).

Після смерті Верещинського провінційна друкарня деякий час видавала книжки, серед яких особливе значення для нас (з огляду на історизм) має поема Івана Домбровського «Дніпрові камені», присвячена київському біскупу Богуславу Радошовському-Бокші.

В поемі згадуються козаки — «лицарі слави», Новгород, Кий, Аскольд і Дір (їхня військова експедиція в 880 р. під Константинопіль), Олег, Ольга, Святослав, Ярополк, Володимир, Святополк, Борис і Гліб та інші видатні люди України-Руси.

Завершує твір розповідь про обставини повстання козаків на чолі з Наливайком, названим «Росціаном-сміливцем», якого взяв у полон польний гетьман Жолкевський — «Мар-

са-любимець». Останні рядки оспівують подвиги Жолкевського в Московській державі, але нічого не сказано про його загибель в битві з турками під Цецорою у 1620 р. На цій підставі видання датують 1618 або 1619 роком.

Унікальна латиномовна поема, виклад історії України, відповідає найвищим вимогам творчості українських гуманістів епохи Відродження. Академічне видання поеми здійснено Інститутом філософії у 1995 р. в перекладі В. Литвинова, текст якого з деякими скороченнями і подаємо нижче:

Іван Домбровський

ДНІПРОВІ КАМЕНІ

або

З нагоди щасливого сходження на
Київську єпископську кафедру
найяснішого і превелебного пана,
пана БОГУСЛАВА РАДОШОВСЬКОГО-
БОКШІ (роду СЕМИКОВИЧІВ), з ласки
Бога й апостольського престолу,
єпископові Київському, абатові Святого
Хреста, Лисої Гори і т. д. і т. д.
привітання

*«Пастирі й окличники Євангелія — губи Христові»
(з «Шестиднева» Василя (Великого))*

* * *

Кий заснував оце місто. Він муром високим просторе
Обране місце обвів, ще і вал довжелезний навколо
Прагнув насипати, щоб не спромігся здолати ці стіни
Жоден таран, або інша розбити воєнна машина,—
От яким способом він і себе захистив, і нащадків.
Та найславетніші подвиги прадідів наших сховала
Темінь безмовна; і в чорному мороці безвісти зникла
Предків умілість, бо що на папір не покладено — гине.
Тож і про Кия вже майже забуто, а те, що відомо,
Ніч мовчазна поглинає. Ми прадідів власних забули!..
Сплинуло часу відтоді чимало. Над русами владу
Спершу Аскольд захопив, потім Дір, невгамовний войовник.
Шарпали збройно вони християн і пелазгів бороли.

Раз вони флотом великим засніжений Понт були вкрили;
Вже й до мети наближались, як буря зненацька знялася
І по просторому морю усі кораблі розметала.
Трапилось це, певно, з Божої волі, що грекам сприяла.
В русів північних тим часом три брати всю владу забрали
Роду варязького: Трувор, Синеус та Рюрик хоробрий.
Ровом з водою зміцнили мужі ті укріплення міста
Й там панували, хоч доти ці землі вважались вільні.
Правити першим Синеус почав, а умер — кермо влади
Трувор узяв, та й цього скоро братова доля спіткала.
Рюрик незламний останній у цих князував володіннях
Й людом тамтешнім у згоді з законами Півночі правив.
Та незабаром і він мусив пити вже Летину воду —
Щойно звільнити устиг для наступника Ігоря крісло.
Цей же, останній, убив за намовою князя Олега,
Діра й Аскольда і в Києві сів на високім престолі.
Так уся русів держава коритися Ігорю стала.
І не було тоді краю, який би йому не належав,
Будь то південні простори країни чи Північ далека.
Силою гордий сваволив той князь по чужинських країнах:
Військо на безліч човнів посадивши, до цесаря в гості
У Арголіду ходив і розбив там у сутичці греків.
Вдома ж за те, що віддав воєводі жорстокому Північ
І деревлян переслідував, мстивим убитий мечем був.
Влада дідівська по ньому дісталась у спадок дружині
(Щойно з якою він шлюбом з'єднався) і сину-дитині.
Так-от нащадка Цецери, який там повівся зухвало,
Мстиві васали у злості ганебною смертю скарали.
Губить нерідко царів можновладних надмірна жорстокість,
Й гинуть зазнайці од тих, кого щойно впокорили страхом!
Ольга-вдовиця невдовзі за смерть чоловіка помстилась:
Марсову лютю затаївши, до хитрощів тут же вдалася
І насміялась жорстоко над їхнім тріумфом зухвалим.
Доки-бо ті нешляхетні древляни втішались мужнім
Вчинком і згоди на шлюб з їхнім князем у Ольги просили,
Мстила їм: перших послів за зухвальство у землю зарила;
Других, що згодом прийшли, запросила помитись до лазні
Й там усіх разом спалила. А далі, на шлюб ніби згодна,
Причепурившись, сама із дружиною йде до них в гості
І в деревлянській землі найзнатніших до табору кличе,
Маючи намір убити, але зустрічає ласкаво;
Каже, що перш на могилі убитого Ігоря хоче
Справити тризну, а потім вже з їхнім пошлюбитись князем,—

Й тут своїм слугам велить подавати вино і наїдки.
А як послули знесилені Вакхом древліани, то сонних,
Всіх, невгамовна, мечем осоружним убила безжально.
Коростень їй не піддався, хоч був у тривалій облозі —
Стіни високі-бо мав навкруг себе і вал неприступний,
Саме тому втікачам став притулком і захистом певним.
Тільки ж уроджена Ольжина хитрість і те подолала,
Бо незабаром пустила у дію металні машини.
Голодом зморений та боротьбою оружною ворог
Ладен був здатись на певних умовах. І Ольга звеліла
Щоб заплатили за мир голубами вони й горобцями.
Мешканці швидко дали, що просила, та хитра княгиня
Каже ганчір'я птахам до хвостів прив'язати вогнисте
І відпустити. А ті, повернувшись до гнізд своїх звичних,
Неупокорене зброєю місто спалили дощенту.
Ось яким робом фортецю було переможецю взято.
А як мечем і вогнем древліан вгамувала безжально,
Передала в руки синові владу, окроплена кров'ю.
Згодом до арголідського ж цесаря рушила Ольга
Гостею на кораблях і в священній ріці охрестилась.
Та небуденний свій розум жіночий і там проявила,
Бо, коли цар захотів одружитися з нею негайно,
Спершу просила її охрестити, а потім сказала:
Хресниця батьку хрещеному жінкою бути не може!
Грекам страшна була Ольжина мудрість, і світ це
Згодом пізнав. Христа ж шанувала княгиня до скону.

* * *

Князь Святослав натомість тримався поганської віри,
Знати Христа не хотів, але дуже любив воювати;
Диких язигів розбив, пестуном був незламного Марса.
Жоден із лицарів, навіть до битв найзапекліших звиклий,
Не нападав під той час на державу хороброго князя,
Що у бою сам меча звик багрити ворожою кров'ю;
Пік його сором, якщо здобував перемогу без січі.
Так він багато племен попідкорював силою зброї
Й цілі народи жахав слабосилі мечем невгамовним.

* * *

Так Святослав, що зі здобиччю вже повертався додому
Після щасливого вельми походу на греків, потрапив
В засідку диких язигів і як не змагався відважно,

Був переможений ними, узятий в полон і убитий.
Втяв переможець зухвалий мечем йому голову. Й череп
Князя відважного став йому правити Вакхову службу.
Так-от язиги побіля порогів помстились за кривду.
Дбали вони не про славу,— пекла їх образа недавня.

Троє дітей величезну дістали у спадок державу:
До деревлянів прийшов князювати Олег незабаром;
Брат Володимир, найменший, поїхав на північ холодну;
Берло найвищої влади прибрав Ярополк, як найстарший.
Дорого платять державці за підступи і нерозважність;
І заживає хай слави, хто наміри злі їхні нищить.
Кажуть Свадолът, щоб за вбитого сина помститись,

намовив

Стольного князя відняти в Олега країну древлянську,
Радив при цьому напасти зненацька із військом північним.
Певен був: кривдника так необачного легше згубити.
Проти свого ж таки брата пішов Ярополк легковірний
З військом. Олег, утікаючи, згинув у рові міському.
По володіннях Борея ходив переможець зухвало,
Надто коли захопив Володимира мужнього землі.
Та Володимир напаміч покликав варягів і з ними
Землю не тільки свою повернув, але й владу відняти
В старшого брата надумав. Тож кличе його нібито в гості.
Буцім на раду. Та, шойно прийшов, його вбили підступно.
Так володіння й життя Ярополк необачний утратив.
Часто мерзенна жадоба призводить людину до згуби.
Так було з Крезом, і Кіром Молодшим, також

з Мітрідатом —

Все вони втратили, бо захотіли чуже захопити.
Так Владислав, який мав у Сілезії вотчинні землі,
Доки братів грабував, володінь своїх власних позбувся.
Доля монархом проте Володимира настановила
В русів прадавніх; і був він правителем мудрим, обачним.

* * *

А як, зламавши угоду, з війною прийшли печеніги,
Рус ворогів тих здолав у запеклім бою й поневолив.
З того часу печеніги розбиті скорилися русам
І переможців веління з готовністю стали сприймати.
Потім із військом могутнім тіснити почав візантієць
І незабаром від них взяв жону собі й віру Христову,—
З нею народи північні осяяв він саявом спасіння.

Берло по батьковій смерті придбав Святополк Окаянний,
 Вбивши підступно братів своїх рідних — Бориса і Гліба.
 Рідко вдається, проте, лиходію уникнути кари
 І невідомщено вмерти. Далеко частіше відплата
 Врешті знаходить злочинця, куди б не ховався душогубець.
 Так і оцей нечестивець, обагрений кров'ю, невдовзі
 Був Ярославом розбитий і вигнаний геть із держави.
 Та Ярослава скидає Хоробрий і стольний град Київ
 Знов поверта Святополку,— а цей туди вводить поляків,
 Місто яким удалось захопити лиш тільки обманом.
 Зрештою, князь Ярослав повернув собі владу в державі.
 Згодом побив печенігів, Софіївську церкву розкішну
 Побудував. Біля Сану в'юнкого на заході спершу
 Місто поставив, а друге на сході, за пінявим Доном.
 А як полюбив сестру з королем чужинецьким, сусідом,
 Став після цього з ним жити нарешті у злагоді й мирі.
 Після його упокоєння став Ізяслав князювати
 В Києві. Двічі на поміч він звав короля Болеслава,
 Й саме тоді, як скарав диких половців в січі кривавій
 І гамував міські чвари, його безневинно убито.
 (Князь цей, обагрений кров'ю єпископа, був охоронцем
 Лицаря славного і повертав йому втрачене крісло.)
 А Святополка, що теж був заюшений кров'ю набожних,
 Славний король цей достойним вважав старовинного столу.
 Всеволод владу у місті і замку, проте, прибирає.
 Та, як настав згубний рік, коли смерть на Русі лютувала
 Й навіть повітря усюди було смертоносне, помер він.
 Київський стіл на нараді брати віддали Святополку.
 Та, коли він закував посланців половецьких в кайдани,
 Русам усім, необачний, накоїв великого лиха.
 Злочин тяжкий учиня, хто угоди й закони,
 Хто ображає послів, які миру приходять просити.
 Згодом шаленець себе осквернив, покалічивши брата.
 А як прийшла його смертна година, впокоївся тихо.
 З тої причини князівство велике посів Володимир.
 Він припиняє на батьківських землях скорботне безладдя,
 Чвари постійні та розбрат і дбає про мир у державі;
 Русів єднає до гурту і половців перемагає.
 Сам лігурієць із Кафи боявся незламного князя,
 Марсову долю з яким він був змушений випробувати.
 Війни і сутички часто з сусідами мав Володимир

І розшматоване тіло Русі позбирав він докупі.
Бо небожителі часто (якщо це не проти природи)
Зміцнюють владу верховну за поміччю вдатного мужа.
Син благородний Мстислав його місце займає (він правив
Доти на Півночі); та його люта смерть не минула.
Так часто-густо раптово вмирають найкращі владики,
Ті, яких люди шанують за вчинки відважні і смілі.

* * *

Чвари по ньому тривали і всяк грабував стольний Київ,
Хто лише військо мав сильне, аж доки взяв Гліб в руки берло.
Скоро вмирає і цей, і Роман бере віжки правління;
Князем він був знаменитим відвагою й силою війська;
Русам утрачену славу і честь захотів повернути;
І, якщо той блискавиці і грім на своїх більше кидав,
Цей подолав і приборкав язигів у січі кривавій,
Ще й у ярмо підневільних запряг, як волів або коней,
Щоб вони землі орали на скиби, неначе худоба.
Доля, проте, має звичку помщатись на людях пихатих
І проганяти чваньків із престолу високого вельми.
Так Ярослав прибирає небіжчиком зборене місто,
Та незабаром був скинутий теж і пішов у вигнання,
Владу по ньому бере Святослав: розграбовує місто
І, як звितяжець, дітей втікача і дружину полонить.
Вигнаний, знов поверта і захоплює мури безлюдні;
Щоб із полону звільнити родину, йому довелося
Вдатись до хитрощів і обдурити найближчих боярів.
Люди в знекровленім місті любили, проте, Святослава.
А по його упокоєнню владу одержує Рюрик.
Вигнаний був; повернув з допомогою половців знову;
Разом спустошили місто і кров'ю його обагрили.
Саме за це силоміць був пострижений галицьким князем
І, в монастир запроторений, став там молільником Божим.
Допомагає, бува, і в'язниця добути спокути
І на Гіарі, заради спасіння, коритись зухвалим,
Владу верховну узяв Ростислав незабаром по тому
(Після ув'язнення батька), опершись на військо Романа.
Згодом втішався престолом і містом уже Володимир,
Що з допомогою братнього війська впокорив литовців.
Потім Мстислав, шанувальник дідівської доблесті й слави,
Парость Романова, мав під своєю кормигою город.
А позаяк Коломан тоді влади кермом утішався,

Це роздразнило Мстислава (обурившись, що берло
в чужинця)

І невблаганним мечем відігнав славний муж супостата
Геть, поза гори Карпатські і навіть засніжені Альпи,—
Випер подалі од галицьких нив і від руського поля.

Вперше тоді у північних країнах з'явились татари.
Вийшли вони з межигір'їв кавказьких; мандруючи далі,
Знурили в битвах численні народи північні без ліку.
Дон підкорили, і половців теж, від поразок ослаблих.
В першій же сутичці русів здолали. Мстислав тут загинув;
Решта, які уцілили, втекли од мечів осоружних.
(Деякі свідчать, проте, що й Мстислав утікав з поля бою).
З часом татарин жорстокий спалив навіть Київ дощенту.
Так проникають татари до Скітії і Меотіди —
Краю, який був политий тих мешканців кров'ю так рясно,
Краю, що звідав поразку і лемент його оборонців.
Русь ще не бачила досі такої великої сили
І ще ніколи не знала такої стрімкої навали.

* * *

Згодом, по цій різанині татарській, піднявся Володимир,
Київ зайняв і безпечно у землях дідівських владичив.
Братові віжки правління внаслідував потім Данило;
Непереможне мав військо і був славолюбством відомий.
Римського папи фламін (для цієї покликаний справи)
Коронував його, й став він тоді королем усіх русів
(Хоч християнином був цей обранець сміливий і доти).
Правив у краї, який простягався далеко на південь;
Воїн, багатий на землі, він згодом розширив державу
До узбережжя Борея: і військо побільшив хоробре.
Потім з'явились Острозькі — правдиві нащадки Данила,
Поруч — Заславські князі, що пишаться родом так само,—
В замках своїх вони правлять за звичаєм предків і досі.
Силу народу свого унаслідував плеканець Марса —
Князь Костянтин невгамовний, якого тривалі набіги
Кримських татарів і війни із мосхами не засмутили
(Хоч короля потрясали шляхетного битви ті часто).
Доки ж ворожим когортам наносить нищівну поразку,
З Марсом сумнівним приходить в його володіння тим часом
Скіт, або дак, котрих він розбиває ударом напевним!
Вже не кажу про змагання із мосхом; дивуюсь лиш сили
Віри міцної, якою цей князь підпирає чужинця;

А водночас він кепкує із чванства й перунів царевих.
Так незвичайна відвага і дбалість в походах воєнних
Непереможного лицаря стала повсюдно відома.

Ось іде син батьківщини, шляхетності втілення й сили.
Тож з його волі був знищений скіт і убитий так само
Волох, байдужий до смерті, якому лиш Марс до вподоби.
Як не згадати ще мосха, за ким має сутички збройні
Майже постійно; він першим здобув там і мир,
і могутність.

Велич була на сумирнім обличчі у нього такою,
Що дивували героєві тому свої і чужинці.

Вік проживає тим часом вже Януш, який презавзято
Прагне зажити собі вікопомного князя імення,—
Став він найпершим магнатом держави й сенатором дужим.
Рано наповнився музами був при дворі королівським,
Вивчив військове мистецтво і Марса пізнав небезпеки.
Справді, юнак скіфську напасть і силу жохливу приборкав
Саме тоді, як під Дубном ворожі загони стояли.
Схизма у отчому краї руйнує пелазгів обряди;
Та королівська турбота, любов до вітчизни й наука
Батькова краєві учня шляхетного вельми дарують.
Згодом, як Марсом Стефановим цар-московит гамувався,
Звідав і сам почуття небезпеки в воєнних походах,
Доказ хоробрості там показавши і розуму жвависть.
А особливо тоді, як відважний Косинський руїну
Русам приніс і гуляв із вогнем і залізом усюди.

Князь проти нього рішуче свої висилає загони.
Януша скіф не страшив, не страшила й запекла лютя турків;
Всіх гамувати умів і примушував геть утікати.
А як держава страждала від розбрату й сварок жорстоких,
Стримував мудрою радою два ворогуючі стани.
Був не байдужим до всіх потрясінь неспокійного краю;
І не було тоді сили, якої би він побоявся.
Досить сказати про сильні загони, що їх на підмогу
Вислав паннонцю, як той ледве стримував турків навалу.
Мав неабиякий глузд: про минулі заслуги не думав,
А міркував своїм розумом віщим лише про майбутнє.
Вмів направляти серця невгамовні і душі спесиві;
І говорив вельми стилем високим,— як Тулій славетний!

А Костянтин? Коли б він не був забраний смертю

лихою,

Міг би прадавніх князів собі слави зажити напевне;
Участь разом із Стефаном приймав у походах на мосхів.

Мужністю й силою теж Олександр виділявся відважний;
Вельми розсудливим був; захищав од зухвалого Марса
Люд свій, якщо який-небудь шаленець з війною приходив.
Він шанував справедливість, зважав на потреби сіроми,
Вбитої горем,— як совість того і закон вимагали.
Лицар найперший, палав до воєнних походів бажанням;
Розкошей Вакха, проте, уникав, ніби пса чи гадюки.
Та на порозі поважного віку, коли утішався
Саме нажитою славою, смерть його люта спіткала.
Віком цей муж перевищив пілоського Нестора навіть
І переконливі докази дав своїх подвигів ширих.
Ними він міг би, здається, в нащадків повагу здобути.
Всі його діти й онуки шляхетністю теж відзначались.
Старший за віком в роду, Костянтин, канчуком був і жахом
Для ворогів — блискавицею в битві і громом разливим.
Музами удосконалив свій розум і Фебову працю
Зміцнював пристрасно Марса невтримного в січах жорстоких.
Схожим на Марса він був і на лева могутньої сили,
Тож і не дивно, що цвяхи міцні міг руками ламати.
Та, коли був, наче лук, що до бою зготований, згаснув,
Край всім надіям поклавши затьмарив ти доблесть предків.
Справді, навіщо могутність така й гідна подиву сила
Блиска, якщо все залежить від нитки тоненької парок?
Задуми сміливі смерть вгамувала й позбавила сили;
Так ось дочасно і гроно спада винограду незріле.

Януш великий натомість спокійно прожив свої роки;
Дбав він про скроні держави й надією був королівству.
Мав невгамовну жагу до військової служби і скіфів
Геть одганяти умів, запальних, війни смолоскипом.

* * *

Князь Заславський звитяги дідівської був шанувальник
І доброчесності,— їх він одержав у спадок від предків
Ніби найбільший для хлопця і щонайширіший дарунок:
Все це він з Божої ласки в душі зберігає постійно,—
А невгамовність свою доброчесністю м'яко тамує.
Потяг до зброї і велич душі не послабили ані
Справи освітні удома, ні гойні поля і маєтки.
Благочестивий він; послуги Лисій Горі виявляє;
І таким чином, як хроніки свідчать, небавом підвищив
Хрест, на якому Син Божий за наші гріхи мав спокуту,
А донедавна був нищений із-за ворожого шалу.

* * *

(В Галичині) після смерті Данила став Лев князювати,
Той, що в краю збудував на честь власного імені місто.
Князь цей зростав серед воєн; мав зброєю військо могутнє;
Був красномовний, як батько, і доблестю батька прославив;
Внук це Романа, й відвагу не раз виявляв він дідівську.
Ще слід згадати, що замки любив він і січі жорстокі.
Заплямував же заслуги преславні учинком ганебним,
Дуже пишавсь-бо, коли князь Литовський підступно
був вбитий.

Лицарі з цього гнізда упродовж майже років із сорок
Правили Києвом і на просторах, де Нот владарює.
Родом відтіль Станіславчик, що владу забрав прадідівську
Й тішився тронем високим безпечно у Києві давнім.
Титули давні прибрав він до себе і ймення монарха
(Мосхи ним перші царів-самодержавців свої стали звати).
І вже несила змагатись було йому з Марсом ворожим,
Берло покинув, й утік, і щасливо уник небезпеки
Зборений, врешті, прибав до рязанських кордонів на сході —
І немов звивиста стежка схиляється в бік од Європи.
Досі йшлося про тих, які вирости з руської крові
Й давні права поновляли в сплюндрованім Києві часом.

* * *

Духом міцні і запалені Марсом литовці нарешті
Запанували над краєм просторим знесилених русів,—
Орди татарські яких ще до цього ослабили дуже.
Князь Гедимін нездоланний, щасливий в своїх починаннях
(Ворогу він не показував спину ніколи, а груди).
Воїнів, доблестю знаних, зібрав і повів їх на південь.
Згодом, коли підійшов вже до Києва близько, на відстань
Так, що й дахи було видно найвищих будівель, небавом
Став готуватись, щоб давню фортецю в облогу узяти.
Сміло штурмує по тому: обложені опір на мурах
Чинять недовго, бо смертним із Марсом змагатися важко.
Так було вперше дитинець покороно й люд цей суворий
Шиї незвично схилив до ярма переможця чужого.

* * *

Землі ті Ольгерд усі, що належали Києву здавна,
У повелінні своєму зберіг ніби спадок від батька.
Потім всю владу над ними віддав Володимирю, сину;

Цей і надав привілеї підвладному Києву перший.
Та, коли хлопець відмовився слухатись Вітовта, втратив
Згідно з угодою владу велику у Києві хутко,
А замість неї одержав фортецю спустошену Копил,
Київська ж давня дісталася брату його Свидригайлу.
Віжки правління над містом король повертає Олельку,—
Владу князівську так само нащадок якого тримає.
Щедрий цей князь величезні простори й народ войовничий
В спадок одержав; він Києву, що залишився в руїнах,
Копил-фортецю додав і ґрунти дарував превеликі.
В Слуцьку, не близьким також, він отримав князівство
чимале.

Саме тому, доки князь Симеон жив на білому світі,
Слуцьким князям підкорялися мешканці й на Київщині.
А коли вмер він, князівство усе королеві дісталось.

Київ великий, що був на будівлі лідійські багатий
(Мури могутні тоді захищали їх), нині порожній.
Досі великі вали збереглися і храмів три сотні.
Блискала злотом на стелі давно там шумиха розкішна,
Сяяли виїмки й борозни та білосніжні колони.
Нині із давньої тої краси небагато лишилось,—
Храми-бо й мури зубчасті лежать у руїнах повсюди.
Це розповів я, щоб знали усі, як багато слідів ще
Давньої сили у місті лишилось, куди ти простуєш —
Перший у ньому сенатор і жрець в римській церкві великий.
А подивись-но, як шириться блиск королівської влади:
Це все тому, що король має спільника й друга в сенаті
Томаша — мужа, на боці якого Замойська фортеця.
(Твій же до Києва вступ, певно, доля затримує нині,
Бо пропасниця нищівна нутро все украй спопелила!).
Мову і розум цьому юнакові гострила Мінерва,
А до військових походів спрямовує Марс войовничий.
Саме тому і тепер добуває він більшої слави,—
Та чи не кращі є Фебові почесті й славлення миру?!
Звідси і шана велика, яку од народження має,
І, як того й сподівались, найвище звання і посада.
Блиску покоям до того ж і шлюб знаменитий додав ще:
Лицар такий-бо узяв не звичайну дружину з Острога,
А видатну, що прибрала клейноди князівства, велику.
Шлюб цей ослаблomu збитки воєнні поповнив щасливо;
Так воскресаючий птах — продовжує вмерлого птаха.
Князь вельми сильне мав військо, могутність якого незламну
Згубний татарин спізнав, що не раз мав запеклі з ним січі;

Звідує нині і турок. Опорою став він держави
Саме тоді, коли військо чужинське плюндрує країну.
Батько з його допомогою збройною геть від кордонів
Лютих паннонців, і даків страшних відганяє, і свеків;
І людоловів зі Скитії хижих, що чинять розбої.
Перемагав він і мосхів; та Київські землі найпаче
Від небезпечного ворога обороняє постійно.
Лицар Замоїський — це Фенікс нечуваний в землях Борея;
Виростав край його рідний, а нині все людство шанує.
Ниток сестер трьох він може не боятися вбивчих,—
Доки до моря скелястого річка моя ще тектиме.
В тих-бо камени закохані палко, хто нехтує парок
Владою: їх увільняють од смерті і вічність дарують.
Німфи, наяди, мене, який прагне притулку, штовхають,
А чарівної кіфари творець надиха злотокудрій.
Що ж заважа? Хіба лицарів славних у нас вже забракло,
Рівних Енею з Ахатом? А Марса любимець Жолкевський?..
Слави сягнув від до неба й тепер ще при добрім здоров'ї.
Пам'яті гідне нащадків ім'я його в нас знакомите.
(Я не кажу вже про подвиги предків, та їхню звитягу,
І до палкої вітчизни любов, коли, нехить до січі
Кинувши, на допомогу приходить в нещасті охоче).
Славу він їхню примножує і до зірок піднімає.
Всім тепер знані гетьмана великого запал і січа
В Бучині, що почалася з-за дечийх примхів. Бував тут
Шарпаний військом ворожим, що волю свою боронило.
Він полонив Наливайка і схильну до шкоди ватагу,
Знурену у безпощаднім бою, незабаром розсіяв.
Потім скарав Росціана-сміливця (який домагався
Влади у даків) жердиною, що поперечно поклали.
Всюди, де тільки стрічався із ордами скітів жорстоких,
Перемагав їх, охоче міняючи спокій на січу.
Є мазуном короля превеликим з тих пір, як завзято
Від багатьох небезпек різнорідних державу боронить.
Мосхів приборкав зухвалих, їх війську поразки завдавши;
Зваживсь монарха цього опівнічного краю, сміливець,
Утихомирити і королеві примусив коритись.
Орди татарські, які чинять напади збройні щороку,
Й турків погрози він стримує страхом жорстокої помсти.

Еріх Лясота (р. нар. 1550 — вмер 1616 р.), посол австрійського цісаря Рудольфа II, був одним із перших чужинців, що побував на Запорізькій Січі. Ця відома подорож залиши-

ла не тільки мемуари у вигляді щоденника, в якому дається опис Січі, її устрою, відносин між самозваним гетьманом Хлопицьким і імператором Замойським і козаками, але й опис шляху, що проходив через Новий Верешин:

«30 квітня (1594)... Звідти через річку Каменицю у Хвастів або Новий Верешин, новий город на р. Унаві, що належить київському біскупу Йосипу Верешинському, якого ми знайшли тут і три рази були у нього в гостях».

Вважається, що за 8 років перебування в Київській єпархії, Верешинський писав, крім листів і меморіалів, 6 великих послань-проектів королю і сейму. Їхній зміст донедавна був відомий тільки фахівцям: історикам, політологам, філософам, зраз для потреби діячів культури і працівників освіти, студентів і учнівської молоді у 27–28 випусках культурологічного альманаха «Хроніка — 2000» (1998 рік) містяться унікальні публікації Верешинського. З передмовою Р. Радишевського, в його перекладі з польських стародруків і післямовою В. Шевчука, ми можемо ознайомитися з фрагментами двох послань-проектів (з трьох найцікавіших, пов'язаних з обороною і заселенням України). Це: «Зголошення... на сеймики листом роз'яснено, як заснувати рицарську школу на Україні» (1594 р.), «Спосіб осаджень нового Києва» (1595 р.), згадано «Війську Запорізькому пресвітлий виказ як щодо виховання, так і щодо вічного забезпечення на Задніпров'ї» (1596 р.).

На те, що це не просто були міркування, вказують мемуари поляка Папроцького (1544–1614 рр.). В книзі, виданій у 1599 р., він підкреслює особливості військової справи в Запорозькій Січі: «Багато бездоганих, але небагатих молодиків, з панят на Русі, Поділлі й Польщі, їздять туди, щоби привчатися до рицарського діла, бо між ними можна добре вишколитися в рицарському (військовому) порядку й чуйності» (переклад В. Січинського).

В «Зголошенні... на сеймики» пропонуються реальні шляхи створення на Україні рицарської школи на зразок мальтійських хрестоносців, а з нею — й козацької держави у формі князівства з підлеглистю королю, і, як вважає В. Шевчук, ця ідея в XVII ст. стала основоположною для козацького державотворення.

Йосип Верешинський розробив також і ідею територіальних полків, чисельність яких з полковниками, містами та округою складає Велике князівство Руське. Козацька держава у формі князівства, де князь був би правителем краю і командував територіальним полком, повинна була мати

свою столицю у Переяславі. На чолі війська стояв гетьман, що володів Лубнами з округою. Безумовно, ідея мала реальний зміст, територіальні полки почав створювати П. Сагайдачний, а довершив П. Дорошенко. І в більш пізні часи українські гетьмани, у тому числі й І. Мазепа, сприймали ідею князівства, як рушійну у своїй державотворчості.

Одним із головних напрямків роботи в процесі державотворення Української козацької держави Верещинський вважав оборону і будівництво нових укріплень Києва, а з округи,— в першу чергу Вишгорода. Наведемо для прикладу унікальні фрагменти проекту «Спосіб осадження нового Києва», надрукованого в Кракові у 1595 р. в сучасному перекладі Р. Радишевського:

Спосіб осадження нового Києва і оборони колишньої столиці Київського князівства від усякої загрози без затрат для Його Королівської Милості і коштів коронних: Їхнім милостивим панам послам [депутатам] на майбутній краківський сейм подано*

Милостиві панове-браття!

Вашій Милості від усього щирого серця бажаю ласки й безпечного миру по новому літі від Бога Отця і Господа нашого Ісуса Христа, котрий віддав себе за гріхи наші, щоб звільнити нас із теперішнього злого світу, згідно з волею Богою і Отця нашого.

Озираючись, милостиві панове-браття, на свою присягу, в якій присягнув своєму пану *consultere et me opponere* (дораджувати і протиставляти) на кожен занепад Речі Посполитої, і, щоб не стати кривоприсяжцем, я вважив за гідне і потрібне, виходячи з сенаторських обов'язків, повідомити про велику небезпеку, яка діється зі сторони для колись славної столиці князівства Київського від прикордонного ворога, і

* Фрагмент початку твору подається за стародруком: «Sposob osady nowego Kiyowa i ochrony neigdy stolice ksiestwa Kijowskiego od nebezpieczenstwa wszelkiego bez nakladu J. M. i kosztu koronnego; Ich M. panom poslany na sejmie krakowskim przyslym podany. Przez ks. Wereszczynskiego z Wereszczyna z bozej laski biskupa kijowskiego a opata sieciechowskiego. W Krakowie, w drukarni Andrzeja Piotrkowczyka. Roku Panskiego 1595».

разом з оспалістю і недбалістю нашою доведемо її рано чи пізно до немалого розпачу. Через це справою необхідною і своєчасною є, милостиві панове-браття, щоб Ваша Милість, від плеча свого депутатського (адже зараз для здорових роздумів Вашої Милості є час і місце подумати про це і учинити принаймні з нашого боку сталу оборону) повідомити зволіли Його Королівську Милість про те, щоб звелів охороняти і ту столицю колишнього князівства Київського на тому сеймі за одним завозом від усілякої пограничної небезпеки; про те, щоб два великі старосвітські замки, які давніші за Київське столичне князівство, а зараз опустіли, були б для осади двох міст ужиті. Це буде спосіб, по-моєму, легкий і такий, при якому Його Королівська Милість і Річ Посполита не витратять жодного гроша, а разом з тим річна кварта в Раву від Київського староства приходитиме більше, ніж на 1.000 злотих. З Божою допомогою все це влаштується не тільки без порушень публічного права, а й [без] витрат для Корони.

Київ — місто здавна славне, і до того ж старожитнє (але ніколи не був, як думають люди, Троєю), місцерозташування маючи над славною рікою Дніпром, що впадає в Pont Euxynski (Чорне море), раніше це місто, як хроніки свідчать, займало шість миль, чого й руїни сьогоднішні є доказом, воно мало, не враховуючи великим коштом змурованих п'ятсот церков, сліди яких, як самого міста, ледве позначені, однак вище всіх цих церков Київ у столичному замку мав особливу грецьку церкву, що називали з грецької «Софія» — тобто присвячену премудрості Божій. Храм цей збудовано за допомогою дуже великих коштів, так і не підрахованих.

Треба брати під увагу цілковиту потребу, на мою думку, забезпечити виключним правом і вольностями над інші міста Його Королівської Милості, з Милостивої ласки Його Королівської Милості, ті нові осади зі старим Києвом, хоч би в такий спосіб.

* * *

Передусім, це те, що Київ не тільки неволею, а й ґрунтами стиснутий, зокрема від земель митрополитських, архимандритських, чернечих, ігуменських та інших попів руських, ото ж, щоб ті двоє нових міст могли бути осаджені, як і сам старий Київ, спільно з підданими київського єпископа як новими, так і старими, повинні мати для свого розміщення належний простір — потрібно їх наділити з Божої ласки

*Сигізмунд III і гетьман Жолкевський
(київський воєвода 1608–1618 рр.) під Смоленськом.
Краків. Вавельський собор. Саркофаг 1632 р.*

Його Королівською Милостю, від сходу сонця землею на дві милі, від півдня також на дві милі, від заходу сонця на дві милі, від півночі також на дві милі, а в цьому розширенні земель щоб кожен міг мати свій хутір, а по-нашому — фільварок: як для худоби своєї, так і для зберігання сіна та інших припасів, для належної годівлі потрібних, а також для випасу худоби, для чого потрібно їм чимало простору, адже на таку осаду, яка може мати вся близько чотирьох тисяч домів, люди ледве тоді могли б мати своє обійстя. Тому, Бога ради, їхню худобу і коні у цій мірі є потреба охороняти, щоб вони мали свої просторі пасовища. Адже, як Дніпро своєю водою оболоні замулить, тоді не матимуть, окрім цього, пристойних пасовиськ, а якщо з мулом трави тієї наїдяться коні або їхня худоба, тоді щороку і по тисячі різноманітної худоби, а найбільше коней їм пропадає, з немалою шкодою і утяжненням, жалісним людським ремствуванням. По-друге, конче потрібно, щоб ті нові два поселення за прикладом теперішнього старого Києва було забезпечено таким же магдебурзьким правом. По-третє, щоб вони були вільні на вічні часи (як теперішній Київ) од усяких податків і мита на кожному місці. По-четверте, щоби їм вільно було не тільки скласти свої мати для всіляких напоїв, але щоб усім можна було вільно шинкувати — мускатом, мальвазією, вином, медом, пивом, горілкою та іншими шинками і торгівлею займатись на кожному місці згідно зі своїм уподобанням [...]; таку прерогативу вживає й теперішній Київ за своїми правами і вольностями. По-п'яте, щоб вільними були до 30-и років, послітьки міста будуть щитом усій Україні — від чопового і всілякого побору. По-шосте, щоб у Дніпрі всі міщани київські мали право ловити рибу, в різний спосіб і в різних місцях, з чого піддані Його Королівської Милості повинні давати на вічні часи, які тепер дають щотретью рибину на королівський замок, а піддані єпископа — на єпископський замок. По-сьоме, щоб вільні були тримати свої броварні, винниці, соловівні, воскобійні, возіння, ваги, стригальні, м'ясні ятки, лої, шкіри, свічі,клади солі, лазні, різноманітні цехи. По-восьме, бажаючи тим славним містам Київським, щоб ще кращим достатком збагатитись, треба їм, з милостивої ласки Його Королівської Милості, дозволити два вільні ярмарки і мати їх щороку по шести тижнях у такий спосіб: у долішньому місті Києві (на Подолі) Його Королівської Величності — два тижні; у другому, на горі, новому Києві — місті також Його Королівської Милості — других два тижні. Перший яр-

марок має бути на св. Войцеха, а другий — на Успіння Діви Марії. Для того, щоб ті три призначені міста кожного тижня відбували свою торгівлю, треба їм дозволити щотижня мати вільні торги по одному дню, тобто: старий Київ, долішній, Його Королівської Милості щоб мав свій торг вільний кожного вівторка. Горішній Київ, новий, Його Королівської Милості — в четвер, а третє місто нове, Київ єпископський — у суботу. По-дев'яте, щоб тим обом названим містам дозволено було мати для ведення міських справ свій власний міський уряд, згідно з магдебурзьким правом, а від цього уряду повинні йти апеляції, як зараз чиниться від Його Королівської Милості, міст до Його Королівської Милості, а з єпископських міст має йти до єпископа свого київського *tamquam ad ultimae instantiae iudicem* (як до судді найвищої інстанції). По-десяте, щоб тим двом горішнім містам було вільно на зразок старого Києва, який ті вольності має, війта з-поміж себе також свого обирати. По-одинадцятье, щоб кожний київський староста, від Його Королівської Милості призначений, в супереч звичаєвого права і свого уряду старостинського жодного безправ'я над ними не чинив, щоб кожному дозволено було на нього Його Королівській Милості оскаржувати.

* * *

По-тринадцяте, і останнє, щоб вольності були тим двом містам у двох замках старосвітських, на новоосаджених, від усіляких чиншів звільнено було на 13 років. [...] А коли б для осадження міста Києва виявилися зайві люди, тоді Його Королівської Милості піддані мають посилатися на осаду інших порожніх місць королівських, яких є, ах жаль, немало на Україні. Не менш важливою справою було б, коли б у тому ж воєводстві осадити раніше славний замок Вишегород, зруйнований із містом, а того ж Вишегорода справді цінне городище є тільки в трьох польських милях від Києва і розташоване над Дніпром своїм особливим покладенням, коли б замком те городище було забудоване і містом осадженим підкріпилося, тоді б Дніпро немало захистив від Москви у випадку небезпеки. Адже під саме городище замку вишегородського Дніпро з Москви пливе і не могли б жодною мірою до Києва московський [цар] із військом своїм прибути без того, щоб раніше з Вишегородом за перепуск розводитись, або контроверсувати. Тому Вашим Милостям потрібно вести Його Королівську Милість до того, щоб зараз

на осадження вишегородського міста і на збудову його зруйнованого замку був призначений на сьогоднішньому сеймі вишегородський староста: тоді легко не тільки можна осадити, але і через те осадження замок забудувати, який буде з коштів Його Королівської Милості зі всієї Польської Корони на осадження київське зібраний. Потім теж із того Вишегородського староства кварта до Рави немала сума з часом може прибувати. У такий же спосіб піддані з числа їхньої милості духовних, якщо хтось був би зайвим для заселення київського, могли б посилатися на інші осади порожніх місць Київського єпископства.

* * *

Милостями освідчуюся, аби Ваші Милості, якщо теж почувате себе правдивими ревнильниками Речі Посполитої тієї перестороги і подання моє Речі Посполитій здорового зволили б не злегковажити, але певне за тим приводом моїм сенаторським, зволили б бути, оскільки носите, Ваші Милості, на собі депутатську особу від усієї Речі Посполитої, щирими будьте покровителями в Його Королівської Милості і в їхніх милостей духовних, аби це подання моє, корисне для Речі Посполитої, дійшло до свого завершення, не бажаючи вже більше, щоб через нас усіх недбалість колись столиця славного князівства Київського і тамтешніх обивателів (якщо для них захочете бути їхньою широю братією або правдивими їхніми членами) знову якоїсь грізної небезпеки зазнала, за що Його Королівська Милість разом із їхніми милостями стану духовного і Ваші Милості самі, як зичливі браття і покровителі, від нас, тамтешнього краю мешканців, не тільки вічне богомольство дістанете, а й також од Господа Бога доступитеся благословенства вічного. Цими щирими моїми службами, за звичаєм милостивими ласками, Ваших милостей, як моїх милостивих панів і братів, пильно відзначаю.

*Йосип Верещинський,
з ласки Божої єпископ київський
і абат сецеховський*

Ідея Верещинського посилити оборону Києва за рахунок відбудови Вишгорода за його життя реалізована не була. В. Б. Антонович вважав, що київський магістрат просто ухилився від витрат на поновлення укріплень київського замку.

Польща також побоювалася поразок Великого князівства Литовського у боротьбі з Москвою, яка вже захопила була Подесення по Остер. Зберігся лист Сигізмунда-Августа від 29 квітня 1552 р. канцлеру Миколаю Радзивілу про намір «великого князя Московського» побудувати у Вишгороді замок. Ці чутки поширювалися київським городничим Іваном Служкою і королівським посланцем у Москві Павлом Островицьким. Королівський писар Євтихій Висоцький відновив укріплення, про що згадує Олександр Гваньїні в 1581 р.: «Вишгород — замок над Бористеном в трьох милях від Києва — в мстиславському палантинаті». Реєстровий побор 1579 р. свідчить про незначний обсяг робіт (з оселених димів дві людини).

На початку XVII ст., в 1602 р., навмисно чи ненавмисно, домініканці прийняли вишгородську церкву за залишки першої київської місії Яцека Ондровонжа 1228–1233 рр. і добилися дозволу на використання її залишків для побудови костюлу на Києво-Подолі, а потім і на мурований конвент.

Подальше формування козащини, війни і шляхетське повстання «рокош», в яких опинилася Річ Посполита на початку XVII ст., сприяло відновленню Вишгорода, як міста і фортеці — складової частини укріплень навколо київського замку, тобто за проектом Й. Верещинського.

Уряд Київського воєводства з 1559 по 1608 роки очолював князь Костянтин-Василь Острозький. Воєводський замок київський на кінець XVI ст. являв собою гнилу руїну. Таке становище пов'язане було з особливим прикордонним розташуванням воєводства, яке складалося з великих латифундій. Перший український магнат розглядав королівщини-староства як просте джерело доходів. Пасивне ставлення до суспільно-політичних процесів, відсутність публічної влади і юрисдикції, управління Київським повітом (сучасна Київщина і Переяславщина) приватними заступниками (фактично не на основі державного права), малочисельна залюдненість території призвели до індіферентного ставлення до потреб Києва, а також і Вишгорода.

У 1601 році Польща встряла в Лівонську війну і на сеймі цього ж року королівський уряд пішов на деякі поступки православним (підтверджені на сеймах 1603 і 1607 рр.), серед яких була роздача православних земель «людям правдивої грецької віри». Головна умова — участь козаків у Лівонській війні. В процесі воєнних дій між козаками і розквар-

тированими на Україні польськими жовнірами постійно виникали конфлікти.

В 1604 році почалася, за виразом М. Грушевського, «московська авантюра», в якій активну участь взяли козаки і українські магнати: Вишневецький, Ружинський, Струсь, староста остерський Ратомський, а з 1606 року — Сапега, Тишкевич, Лісовський⁵. В облозі Смоленська брало участь до 40 тис. козаків, а в 1611 році на Московщині, за листом Ходкевича, було 30 тис. козаків. У зв'язку із цим Вишгород опинився на дуже важливому для польської експансії сіверському напрямку до Москви.

В цей же час постійно велися воєнні дії з татарами і Турецькою державою: 1601 рік — Білгород, 1603 — Молдова, 1606 — Кілія, Білгород, Варна. Татари також здійснювали звичні напади на українські землі. В 1606 році зі з'їзду шляхти в Сендомірі почалося збройне повстання шляхти — «рокош Зебжидовського», в якій взяла участь і православна шляхта Київського воєводства, а онук Острозького — Януш Радзивіл був маршалком «рокошу». Таким чином воєнне протистояння вимагало відбудови київського воєводського замку, збудованого у 1542 році.

18 липня 1605 року в результаті удару блискавки замок згорів повністю. На сеймі 1607 року була прийнята конституція*, а також ще кілька конституцій з метою приведення в порядок «міст і старост українських», у тому числі конституція про замкову службу міщан і шляхти Київського воєводства. В § 5 «Про устрій замків» так і проголошено: «...ми почнемо будувати в нинішньому році згорівший Київський замок, який нам дуже потрібний...»

Але вже 1 січня 1607 року, за поданням Острозького, Вишгород і Петрівці рішенням уряду гродського київського в присутності підвоєводи Вацлава Вільгорського і возного Михайла Мирановського разом зі всіма людьми і підданими, з ґрунтами, селищами і урочищами, лісами, річками тощо були передані київському хорунжому (з 1604 року) Гаврилу Гойському.

В протоколі межевої комісії по вирішенню спорів між кордонами землеволодінь Межигірського монастиря і київських міщан (за книгою Київського магістрату, оригінал, якої був складений у Вишгороді 31 липня 1607 р. (Див. додаток 3)). Разом із тим збереглися матеріали судової спра-

* Конституція — законодавча постанова уряду.

ви між паном Войцехом Соколовським та ігуменом Кирилівського монастиря Василем Красовським про володіння «грунту» в урочищі Пунища біля озера Косора. Ці позови трибуналу старостинського уряду, який в Києві був поєднаний з урядом воєводи, датуються 20 січня 1608 р., 28 грудня 1608 р., 11 червня 1609 р., 22 червня 1609 р. та 20 січня 1612 р. У кожному з них згадується «двір його милості Гаврила Гоского, хорунжого землі Киевское» в містечку Вишгород з його челяддю, що мешкає у нього в дворі.

Очевидно, що Вишгород був наданий (1 січня 1607 р.) зі значною територією (від Почайни на Оболоні на кордоні з київською землею, Горенки, Ірпенем, потім до Дніпра на лівий берег, могили Ветової і через Дніпро знову на Почайну) Гаврилі Гойському не тільки через його посаду хорунжого. Гаврило Гойський і його син Роман були, за винятком Острозького, одними з найбагатших волинських магнатів⁶. За подимним тарифом 1629 року їм належало 2567 димів*. Гойські могли власним коштом (а Вишгород був наданий в пожиттєве володіння) відбудувати замок і містечко, забезпечити його сторожею. Не менш важливим було і те, що Гаврило Гойський був маршалком двору Острозьких, і його з воєводою пов'язувало однакове ставлення до долі православної церкви на Україні, згодом однаково критичне.

Гойські, що до початку XVII ст. були православними магнатами, ведуть своє походження від татарських (перекопських) Кірдеїв, вже в середині XVI ст. посідаючих чільне місце серед галицького боярства. За легендою, лицар Кірдей у 1377 році отримав від Людвіка Угорського, представника Анжуйської династії, герб «Кірдей» із зображенням трьох білих лілій на блакитному полі. На початку XV ст. рід Кірдеїв розгалужується, і волинсько-холмська лінія отримує ім'я Гойських (Гостських) від Сенька Гойського, згадуваного у 1436 році. Епітафію надгробка одного з фундаторів Печерського монастиря в Києві — Богдана наводить Кальнофойський в «Тератургимі» (видання 1638 р.). Анна Гойська фундує в Почаєві монастир, який отримує від неї знамениту ікону Божої Матері.

Ситуація змінюється з середини XVI ст.: і православна, і католицька церкви на коронних і князівських землях зазнають кризи, пов'язаної з низьким освітнім рівнем ду-

* Дим — одиниця оподаткування, в основі якої було господарство окремої сім'ї.

ховенства, порушенням моралі і церковних канонів, здобуванням церковних посад за гроші тощо. Але криза православної церкви була глибшою через свій другорядний статус. В таких умовах численні магнатські роди звертаються до ідей Реформації. Цьому сприяли такі обставини: польсько-литовська держава після Трідентського собору стала зоною еміграції протестантів із Західної Європи.⁷

Польський король Сигізмунд Август (1548–1572) листувався з Кальвіном і Лютером, а в Литву протестантизм проникав через канцлерів і великих гетьманів Радзивілів. Історики церкви на Україні вважають, що протестантська ідея одночасно розкладала і очищала ортодоксальні (католицьку і православну) церкви. Після 60-х років XVI ст. розвиток отримують і радикальні ліві течії протестантизму: антитринітаризм і соцініанізм (вони не визнавали св. Трійці.) Наукова та літературна діяльність антитринітаріїв (або унітаріїв-аріан) на Україні, в першу чергу на волинських землях,— це відкриття численних шкіл і друкарень, з яких школу у Ракові сучасники вважали «сарматськими Афінами».

Православний князь Костянтин-Василь Острозький дуже прихильно ставився до реформаційного руху через освітницьку діяльність, а явні і тайні аріани оточували князя. Надрукований в острозькій друкарні «Апокризис» був написаний аріанином Христофором Бронським. Очевидно після 1600 р. Гаврило Гойський, маршалок* двору Острозького, вже був аріанином і тримав у Гощі аріанську школу. Цікаво і те, що Гаврило Гойський стає київським хорунжим (1604 р.) за часів київського каштеляна** соцініанина Івана Чаплича-Шпановського, завдяки підтримці київського воєводи князя Острозького.

Пізніше, за часів Гаврила Гойського, в 1619–1630 роках київським підкоморним і овруцьким старостою стає покровитель соцініанів Степан Андрійович Немирич. Таким чином відновлення Вишгорода саме Гойським не виглядає як випадковий збіг обставин: це була справа українських магнатів одного кола і поглядів.

* Маршалок — розпорядник сеймика; управитель двірських служб.

** Каштелян — заступник воєводи, що здійснює нагляд за станом укріплень і постачання державних замків.

*Князь Костянтин-Василь Острозький
(київський воєвода 1559–1608 рр.).
Копія з оригіналу кінця XVI ст.*

Вишгород відбудовувався вже при київському воєводі Станіславі Жолкевському (1608–1618 рр.), видатному польському державному і військовому діячеві. Жолкевський підтримував дружні стосунки з магнатами православного віросповідання, які були виховані на західних культурних традиціях. Так він був опікуном Петра Могили після смерті його батька. Цікаво те, що програма для Києво-Могилянської колегії була взята з ієзуїтських шкіл, а залежна від неї Вінницька колегія була перенесена в Гойський (Гошанський) монастир після ліквідації соцініанської школи. Сестра Романа Гойського, Регіна Соломирецька, відкрила при церкві св. Архістратиґа Михаїла в 1639 р. колегію, а одним із перших ректорів в ній був Інокентій Гизель, якому за традицією приписують авторство або редакцію Синописа.

Видатний вчений Іван Огієнко вважав, що Реформація реалізувала в Україні вживання народної мови в церкві. Джерела українських перекладів Св. Письма цього часу в якійсь мірі походять від польських протестантських перекладів, а архимандрит Григорій використовував для Пересопницького Євангелія 1556–1561 рр. Євангеліє Лютеранське. Проте є і така думка — полонізація української шляхти відбувалася через протестантські конфесії, тобто під тиском переслідувань шляхта залишала протестантизм і переходила до католицизму. Правда, згадка про Гойських у «Треносі» Смотрицького (1610 р.) ще не свідчить про конкретну етноконфесійну належність київського хорунжого: саме у 1614 р. у Вишгороді на давніх підмурках центрального нефу храму святих Бориса і Гліба була протопопом Прокофієм побудована нова дерев'яна церква.

У 1621–1632 рр. Гаврило Гойський був київським каштеляном, але з 1618 р. Вишгородом володів його син Роман, володимирський підкоморний, потім староста, а з 1632 по 1635 роки — київський каштелян. В різних джерелах його називають також прихильником чи послідовним соцініаніном. В 1604–1605 роках він перебував у товаристві аріанської шляхти в Альтдорфі і Базелі. Його дружина, Олександра Немиричівна, також належала до аріан. Петро Кисіль, що успадкував Вишгород після смерті останнього з Гойських (у 1635 р.), а його брат Адам Кисіль, який у 1645–1648 рр. був київським каштеляном, потім став (до 1651 р.) київським воєводою. Він успадкував Гошу після дочки Романа — Регіни Соломирецької, також співчутливо ставився до аріан. Загально відомо, що і Юрій Немирич, дорадник гетьмана Ви-

говського, кодифікатор тексту Гадячської угоди, серед учених праць з теології мав і молитви, гімни для аріан і брав участь в заснуванні аріанської академії в Киселині на Волині.

Таким чином на прикладі відбудови київського замку і його складової частини — Вишгорода у вигляді замка і містечка, ми спостерігаємо, як ідеї католицького єпископа Йосипа Верещинського втілювало в життя найбільш блискуче і талановите оточення київських воевод і каштелянів з української за походженням шляхти. Ця шляхта мала високу, а іноді блискучу європейську освіту, цікавилася Реформацією, відкривала школи і друкарні, які розвивали літературну українську мову. На прикладі Вишгорода ми спостерігаємо і відбудовчу діяльність, участь в залюдненні напівпорожніх земель Подніпров'я.

Католицька реакція почала в Литві і в Україні швидко поширюватися після Люблінської унії 1569 р. і особливо за підтримкою єзуїтів призвела до розгрому протестантів. Після цього, за допомогою дуже добрих шкіл, вони фактично денационалізували більшість вищої шляхти, або, як пише І. Огієнко, «більшість православної інтелігенції». В католицькій церкві народна мова знову поступилася латині. Наслідки такої культурної політики загальновідомі: це призвело до розвалу Польсько-Литовсько-Руської держави після численних війн з українським козацтвом, Московією, Швецією розподілів між сусідніми імперіями. Видатний історик ХХ ст. Арнольд Дж. Тойнбі вважав, що саме вірус націоналізму, «згубна ворожнеча цих трьох народів протягом наступних літ наповнена злим духом лінгвістичного націоналізму» підготували падіння Польщі у 1939 році. До речі, пекучу тугу з приводу способів боротьби «трьох чужих одна одній груп» населення і наслідки сумної картини стосунків відчував і поет Т. Шевченко, і історик В. Антонович.

На початку XVII ст., після сеймів, де королівська влада різними конституціями «заспокоювала грецьку релігію», особливо характерними були статті так званої православної конституції. Сейм 1607 р. постановляє, що посади і маєтності будуть роздаватися владою відповідно до давніх звичаїв наших предків «людям шляхетського стану, руської народності, справжньої грецької віри». Далі сказано про свободу відправлення «служби божої», а також підтверджуються права церковних братств. Судові акти над духовними особами з боку судів Корони і Вел. князь Литовського було скасовано.

Здавалося, що встановлюється міжконфесійний мир — тобто в тих умовах і етно-лінгвістичний. Через кілька років

вияснилася нещирість польського уряду, але, хоч ряди союзників православних серед протестантів і рідшали, Радзивіли деякий час підтримували православну шляхту.

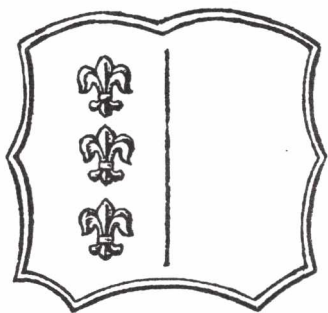
Як ми вже зазначали, цей короткий період дозволив Вишгороду піднятися з небуття. Люстрація 1616 р. (за Руліковським) свідчить: «Вишгород містечко і Петровці село. Тут мешкає арендатор землі його милість пан Гаврило Гойський, хорунжий київський, довічний правитель, до якого відмовитися з тих же причин, як до Демідова (задля жорстоких татар) не змогли, від опису доходів, що надійдуть в майбутньому. Однак його милість пан хорунжий київський кварту та інші податки, доки люстрація інша не надійшла, сплачувати до Рави повинен» (перек. з польської автора). Люстраторами були Войцех Гуменецький, каштелян каменецький і Станіслав Коссовський, писар скарбовий.

Згадаємо проект Йосипа Верещинського: «Потім теж із того Вишегородського староства кварта до Рави немала сума з часом може прибувати». В цей час кварта — поодиноким постійний доход з усіх королівських маєтностей, промислів, доходів «державців»*, встановлений за часів Сигізмунда-Августа у 1569 р. і упорядкований Стефаном Баторієм. Кварта становила четверту частину доходів, але в реальності доходила до половини, оскільки «державці» платили до королівського «скарбу» четверту частину доходів, а багато з них взагалі не платили нічого. Постійне військо, на утримання якого надавалася четверта частина прибутків, називалося «кварцяним», а каса для доходів знаходилася в місті Раві.

Найбільш цікавий опис Вишгорода знаходимо в люстрації 1622 р., яку згадує Руліковський у виданні «Słownik Geograficzny». Унікальний опис середньовічного Вишгорода наводимо в нашому перекладі з польської:

«Оренда за Київський Вишгород. Той державний орендар (маєтності — *Р. О.*) добродій пан Роман Гойський, підкоморний володимирський. Той замок стоїть над Дніпром, на пагорбі, оточений частоколом; до нього вхідна дерев'яна брама, башти дві; дім з двома світлицями і коморами, комірчина і сіни, палата велика пагана, кухня і пекарня.

* Держава — орендований маєток великих розмірів; за часів Литовсько-Руського князівства — держання, одержане від держави; державець в Україні — утримувач маєтку «до волі господарської», або «до живота».

Герби державців Київського воєводства і Вишгорода:

верхній ряд — герб Кірдея осадчих Вишгорода Гойських,
герб Кисіль київського воєводи Адама Киселя
і вишгородського старости Петра Киселя;

посередині — герб Костянтина-Василя Острозького;

нижній ряд — герб Любіч київського воєводи Станіслава
Жолкевського, герб Гоздава Дідовичів-Трипільських.

У цьому містечку 100 житлових будинків; 14 із них віддають податки, чинш (оброк — *Р. О.*) річний дають, який збирають за мірками 3, і восьма доля; кожна мірка по зл. 3, фактично зл. 28 гр. 22 ден. 9* Сіна дають возів 14, віз по гр. 3; фактично 1 (злотий) гр. 12; курей дають 28; кожна по гр. 1 ден. 9; фактично зл. 1 гр. 12.

Данина медова дається белков 18; кожний белек по злотому одному гр. 7, ден. 9; фактично зл. 22, гр. 15. Оренда і перевіз, мито з 4 озер приносять на рік 300. Млинів є 4 (по одному працюючому каменю), чинш на рік, вилучається 3-тя міра млинова, зл. 150.

Село Старі Петрівці і нове поселення («osada»). До тих землеволодінь і сіл належить осілих 25; чинш річний сплачують; дають їх дванадцять по 2 зл. 15 гр., по мірці овса, по чверті жита, по возу сіна, по курці; дають їх шість по грошу 25, по півмірці вівса, по восьмій жита, по возу сіна, по курці. Два дають по злотому одному гр. 7 з половиною; жита 1/8, овса половину мірки, по возу сіна, по курці. Троє дає по гр. 7, ден. 9; фактично зл. 94 гр. 21.

Данину медову дають кадї 4, без трьох відер, які до монастиря Межигірського відповідно до листа «S. P.» (найяснішого пана — *Р. О.*) короля Стефана, з озером Косор віддавати наказано. Млин надається під керівництво урядникові. Сума доходу 622 зл.

Больності на осадну слободу у Вишгороді. Ставши перед нами міщани вишгородські показували лист добродія пана Гаврила Гойського, хорунжого київського, яким на осадну слободу вольностей до років 20 надано, зі всіма пожитками і приналежностями, порівнюючи з іншими містами короля Його Милості, яких пожитків, аби безпечніше приймали, їхнім гарантія (від влади урядників), котрі ще мають служити до років 15-ти, які той лист авторитетний наш підтверджує.

Розповідь ченців Межигірських. При відправленні люстрації Вишгорода і Петрівців, прибулі до нас ченці, іменем найсвятішого отця ігумена Гедєона і всієї братії своєї ченців монастиря Межигірського св. Спаса, звернули увагу на право тієї церкви Божої на озеро Косор і 4 кадї меду з Вишго-

* В люстрації 1622 р. зл. — злотий (золотий), гр. — грош, ден. — денарій. В цей час злотий дорівнював 30 грошам, один грош — 18 денарям або 3 солідам. В тексті люстрації помилка, замість «кожна мірка по зл. 3» потрібно по «гр. 3», (*Прим. перекладача*).

рода і Петрівців, що їм належало, на підтвердження чого показали нам листи найяснішого пана короля Стефана (один — з датою Львова року 1578, а другий — з датою м. Вільно, року 1580), якими той монастир Межигірський, відповідно до старих достатків при тому ж озері Косорі і 4 кадах меду* і державців тих власність на майбутній час дотримувати наказує. Показували при тому листа кн. Острозького, воєводи київського, і інших державців, які його дотримують.

Ці речі ми бачимо слухними при їхньому давньому праві і вживані застаються, і в правах до кварти належних, того озера і меду не оподатковуються».

В люстрації королівських земель Руських — Волині, Поділля і України, 1622 року, виданої О. Яблоновським, Вишгород і Петрівці віднесені до Остерського старостатства Київського воєводства. В дуже стислому описі вказана така ж сума оподаткування у флоринах, які дорівнювали злотому, прийнятому для розрахунків. Вказані і витрати на представника державної системи — вйтівського уряду** який так і називається урядником. Дідичний вйт в малих містечках як правило був осадчим. У Вишгороді — Гаврило Гойський. Він одержував 40 злотих на рік з доходів не Вишгорода, а Петрівців. Але це звичайно не всі доходи вйта, який отримував «шостий гріш» з чиншів, третій — із судових справ міщан, спеціальні доходи з млинів, озер тощо.

Вишгородський вйт був дідичем, а не іменованим державцем міста, подібним до державців-намісників, але люстрація 1616 року називає Гойського орендатором. Вйтівство у Вишгороді було спадковим. Хоч воно і становило реєстрацію німецького права про самоврядування, та не було інкорпороване міській громаді. Це було лише для містечок, де не склалися умови для Магдебургського права. Цікаво те, що з 1339 р. осадники нових міст мали 15 років вольностей від юрисдикції і влади урядників, а з огляду на стратегічне положення Вишгорода його осадники отримали 20 років вольностей.

* За даними середньовічної метрології кадь дорівнювала 14 пудам або 229, 32 кг. Відро мало об'єм від 10 до 12 літрів.

** Вйт — особа, яка очолювала місцеве (сільське) самоврядування на німецькому праві; вйтіїство — уряд вйта з наданими до нього правами, привілеями і землею, резиденція вйта.

Портрет Богдана Хмельницького (з гравюри Гондіуса).

В тексті, написанім Яблоновським, кварта становить 116 флоринів або злотих, 12 грошей і 5 1/2 мілкої грошової одиниці, тобто 1/5 від доходів. Так воно і мало бути, тому що за квартою король ухвалив підвищення на 1/4 оренди державцям королівських доходів. Загальна сума доходів від Петрівців становила в 1622 р. 622 злотих, 2 гроша і 9 дрібних монет, очевидно денаріїв, тобто 1/2 гроша.

Зберігся ще один цікавий документ доби Романа Гойського, який довгі роки помилково називався тарифою подимного податку Київського воєводства, але, як встановила Наталія Яковенко, насправді є поборовим реєстром 1628-1629 років. В авторському перекладі з польської наводимо уривок про Вишгород: «Його милість пан Роман Гойський, староста Володимирський з маєтку свого, села Петрівців, згідно зі старими розшуками, з димів двадцяти по злотих три, сума за шість поборів — шістдесят (саме так! — *Р. О.*). Також його милість пан Гойський з містечка Вишгорода: з димів ринкових восьми — по злотих три, з димів вуличних дванадцяти — по півтора; — сума за шість поборів злотих — сорок два».

Ми вже згадували, що після 1635 року Вишгород перейшов до Киселів. Вже в добу визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького Ян Сосницький, урядник київського воєводи Адама Киселя (лист датований 28 вересня 1649 р.), повідомляє: «Їхали ми через Вишгород, і тут в шопах бачили багато поташу, який вантажився в байдаки і відправлявся в Київ: міщани київські закупили 400 бочок. Через те, що більше купців не знаходилося, решта поташу за рішенням козаків повинна була бути направлена на Низ по Дніпру».

Цей рапорт київському воєводі має два цікавих моменти — політичний і економічний. Події відбувалися одразу після Зборівського договору 18 серпня 1649 р. З початку року сеймову комісію для підписання мирної угоди очолював воєвода Кисіль — офіційний посередник у відносинах між Польщею і козацьким військом на чолі з Богданом Хмельницьким. До жовтня стосунки з козаками у Киселя настільки погіршилися, що його не пускали ні в Київ для проведення сеймика, ні у власні, численні на київщині, маєтки, серед яких називалося і вишгородське старостатство. Звичайно, це було старостатство в значенні простого володіння коронною маєтністю, але зближене з так званими «правдивими» або судовими і гродовими старостатствами. З воєводських маєтків за розпорядженням гетьманського уряду почали збирати данину і всілякі доходи до військового скарбу, в даному випадку навіть для Війська Запорізького. Про це і повідомляє Киселя його урядник (або службеник).

Економічний аспект стосовно Вишгорода вбачаємо в тому, що в ньому накопичувався один із основних експортних

товарів — поташ (тобто отриманий внаслідок вирубування і випалювання київських лісів вуглекислий калій — K_2CO_3). Поташ, що випалювався в численних будах в основному з берези, використовувався для скловиробництва і миловарництва. Попит на нього був величезний не стільки в Україні, скільки в Гданську — основними торговими воротами між Польшею і Західною Європою. Гданськ поставляв через комунікації басейну Вісли (через Західний Буг і басейн Прип'яті) на ком'ягах (тип річкового судна) і сухопутними шляхами не тільки збіжжя, але й велику кількість лісових продуктів.

Зі згадуваної люстрації Київського воєводства 1622 р. дізнаємося про виготовлення поташу за контрактною основою для потреб експорту в такій кількості, що в Білоцерківському старостатві лісу не вистачило і на десять років експлуатації: на лашт поташу (біля 12 центнерів) було потрібно 30 лаштів сортового лісового попелу (фальби), а окремі контракти досягали виготовлення 100 лаштів поташу на суму 108 тис. злотих і навіть до 82 тисяч талерів.

Жорстка підлеглисть Гданська голандському ринку Амстердама призвела до фактичної експлуатації Польщі на користь голандського торгового капіталу, а на Україні — до розвитку панського фільваркового господарства і значного зростання панщини, яка доходила до 4–5 днів на тиждень в першій половині XVII ст. в маєтках того ж Киселя. Цікаво, що коли в 1594 р. до маєтку Гаврила Гойського в Гощі втікають селяни з інших маєтків, то в 1631 р. з маєтків Адама Киселя в с. Низкиничі втікають піддані до містечка Межиріч. Ці свідчення пояснюють вороже ставлення до Киселів з боку козаків у 1649 р.

В XVI–XVII ст. не тільки в степовій Україні, але й по всій Київській землі для виробництва селітри (складової частини пороху) використовувався перегній з давніх валів, городищ і могил (курганів). Селітрові майдани, або бурти, були предметом суперечок між шляхтою за право володіння в ділчих маєтностях, а в королівщинах виробництво селітри відбувалося на підставі королівських постанов і привілеїв. Відомо, що в першій половині XVII ст. на Київщині селітра роз-

* З сучасних авторів рекомендуємо екскурси гданської торгівлі в творі Фернана Броделя «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст.» — 1995–1998,— Т. 1–3.

роблялася Яном Чернишевським і Обалковським. Давні кургани на річці Самарі, де були селітрені заводи-варниці, не могли між собою поділити запорозькі козаки, з одного боку, і підприємці з робітниками і представниками гетьмана Мазепи — з другого.

Християнське відправлення поховальних обрядів серед запорожців, вже не кажучи про інше реєстрове козацтво, господарче використання давніх курганів — всього цього не знають деякі діячі ЗМІ, що сприймають урочища «Козацькі Могили», «Шведські Могили», «Турецькі Могили» за етнокультурну визначеність цих давніх некрополів. Слов'янські племена на Україні останні язичницькі кургани насипали в першій половині XII ст., а степові кургани належать культурам доби енеоліту — раннього залізного віку (тобто до IV–I тисячоліття до н. е.), в середні віки — до різних груп іраномовного, балтомовного, тюркомовного населення, аж до поширення ісламу. Деякі з цих курганів у XIX ст. («Воронова», «Хрещата», «Батишева» могили) були відомі в околицях Вишгорода.

Середньовічний промисел селітри може пояснити погану збереженість деяких давніх валів і курганів Вишгорода — тільки в межах укріплень початку XVII ст. Вали X–XI ст., точніше гумус із них, могли просто вимочувати і випаровувати на нітрати — солі азотної кислоти NH_4NO_3 і KNO_3 .

Важливі події відбувалися навколо Вишгорода у липні 1651 р. Під час наступу польного гетьмана литовського Радзивіла на Київ, 16 липня, відбулась битва над Ірпенем, під Димером, в якій литовський стольник Гонсевський примусив відступити київського полковника Ждановича і поліського (з Овруча) полковника Горкушу. В околицях Вишгорода, біля Межигірського монастиря, головне литовське військо об'єдналося з частиною Гонсевського. Яків Смирнов, найбільш серйозний дослідник відомих малюнків Києва А. Ван-Вестерфелда, довів, що гетьман Януш Радзивіл прибув у Вишгород 3 серпня (н. с.). Подробиці перебування невідомі, за виключенням факту руйнації церкви святих Бориса і Гліба. У відомій чолобитній вишгородського священника Василича (Василя) Прокоф'єва від квітня 1652 р. на ім'я царя Олексія Михайловича дізнаємося, що лядське військо церкву спалило, батька і брата «Німці» розстріляли, майно розорили, а інша рідня священника перебуває в Путивлі. «Німцями» могли бути названі або німецькі найманці, або угорська піхота, або

литовці на тій підставі, що сам Радзивіл належав до запальних кальвіністів.

Про розорення Вишгорода повідомляли львівські вісті від 31 липня. В листі галицького стольника Андрія М'ясківського до короля від 1 серпня говорилося, що подекують про те, що Вишгород в трьох милях від Києва був вирубаний. З 4 серпня те ж саме почалося у Києві: половину міста було спалено, церкви і монастирі пограбовано, вивезено скарби, ікони, дзвони, Євангелії, ризи. Сам Радзивіл, любитель старовини і мистецтва, прихопив з Михайлівського монастиря частку мощів св. Варвари. Чи не розшукував Радзивіл мощі святих Бориса і Гліба у Вишгороді? На самому початку 1650-х років Вишгород стає ненадовго сотенним центром, де сотником в 1654 р. згадується Яків Полулях.

До 1-ої половини XVII ст. належить гончарне горно, досліджене в 2002 р. на садибі між вул. Межигірського Спасу і вул. Шолуденка. Горно законсервоване для створення музейної експозиції.

Повного розорення Вишгорода не відбулося. В 1654 р. у Вишгород був надісланий стольник Василь Кикін для приведення мешканців до присяги на вірність московському царю. Вишгород залишається містечком з селами Петрівці і Мошани, як єдине володіння. Про це ясно сказано в універсалі Богдана Хмельницького від 21 березня (ст. с.) 1656 р., згідно з яким Вишгород із селами, «пожитками» і «приходами» передається в «послушество» і «повинність» ігумену Межигірського монастиря отцю Варнаві Лебедевичу. В жовтні 1657 р. гетьман Виговський підтвердив універсал 1656 р.

Колишній маєток Гойських-Киселів і в 1659 р. називався «грунт воеводський Вишгородський». Наприклад, у грамоті київського полковника Василя Дворецького про кордони володінь Києво-Братського монастиря підтверджено жалованою грамотою царів Іоанна і Петра Олексійовичів у січні 1694 р. На річці Водиці, біля Мошан, згадується «поле воеводське Вишгородське».

В 1659 р. Вишгород, як містечко і замок, згадує Андрій Целларій у відомому «Описі Польщі»: «Вишгород, укріплене містечко і замок, знаходиться на правому боці Борисфена, вище впадіння двох річок Десни і Репіна (Ірпеня), які впадають в Борисфен перед Києвом». В 1660 р. гетьман Юрій Хмельницький видає стверджуючий універсал на Вишгород із селами Петрівці, Мошани і Чернін «на тому боці Дніпра»

з усім належним їм господарством: млинами, сінокосами, рибними угіддями, борами і пушами на ім'я обивателів Вишгорода і селян повинності і послушенство робити на користь Межигірського монастиря.

Розорення вишгородського замку і містечка скоріше належить до 1662 р., коли влітку гетьман Юрій Хмельницький разом із татарською ордою біля Вишгорода переправив-

*Типи монет Вишгородського скарбу I пол. XVII ст. (550 примірн.).
Знахідка 1996 р.*

ся на лівий бік Дніпра для облоги Переяслава, де знаходився наказний гетьман Яким Сомко. Для переправи була розібрана дерев'яна церква святих Бориса і Гліба. Тоді один із татарських воїнів на іконі Пресвятої Богородиці в бурю доплив до Подолу. Розповідь про цю дуже шановану ікону, яка знаходилася в Богоявленській церкві Братського монастиря, записана в 1706 р. Іларіоном Мігурою.

Занепад Вишгорода засвідчує якісний склад монет з вишгородського скарбу, знайденого в 1996 р. Монети знаходили у Вишгороді переважно при земляних роботах на садибах давно. Є також відомості про діяльність у Вишгороді київських колекціонерів XIX ст., але для істориків велике значення має незайманість всього комплексу. В кінці 1998 р. мешканець міста Брагарник Ігор Іванович передав до музею скарб з 550 монет переважно дрібних номіналів, які за датами карбування відповідають 20–60-тим рокам XVII ст.

Більша частина скарбу складається з солідів (шилінгів) литовського чекана («боратинок») Яна II Казимира Вази 1660–1661 рр., прибалтійських володінь Швеції, Христини 1640-х–1650-х рр., пруських солідів Георга Вільгельма 1620-х р., Фрідріха Вільгельма 1650-х р., коронних солідів 1660–1661 рр., солідів Сигізмунда III 1620-х р. Менше грошей і півтораків Сигізмунда III 1620-х р. і по одному троюку 1624 р. і шостаку 1626 р. Можливо і монетний скарб був заритий під час погрому татарської орди влітку 1662 р., або під час війни Московської держави і Польщі, що закінчилася в 1667 р. Андрусівським перемир'ям. В 1656 р. Вишгород переданий Межигірському монастирю (Див. додаток 2).

В 1683 р., після розгрому турецько-татарської армії під Віднем, до Польщі відійшла вся Правобережна Україна. Збереглася люстрація подимного податку Київського воєводства, повітів Овруцького і Житомирського 1683 р. На першому місці називається село Петрівці «з Вишгородом», які мають 50 димів і податок по 5 злотих.

16 травня (н. с.) 1686 р. у Москві був підписаний «Вічний мир», згідно з яким Київ з околицями за 146 тис. рублів компенсації відійшов до Росії. Вже в липні 1686 р. за розпорядженням київського воєводи князя Юрія Семеновича Урусова складається статистичний опис київської округи від гирла Ірпеня до Василькова, в якому зображена жаллива картина запустіння — Руїна. Містечка Вишгород, Васильків,

Білогородка (всього 12 городищ) названі пустими, пустими були і 30 сіл.* Заселені тільки 12 сіл, в яких мешкає 301 чоловік.

Так званий описний розпис до мапи містить унікальні свідчення стосовно території Київської сотні Київського полку, у т. ч. Вишгорода і околиць: «От Киева вверх, рекою Днепром, лугами до Вышгорода 14 верст; и ныне то место, где был город, пусто, и старый вал весь развалился, а построен был на горе, над Днепром. В городе на старом церковном месте, где была каменная церковь, построена деревянная церковь святых Страстотерпцев Бориса и Глеба; построил те церкви киевский мешанин тому с пять лет (Гордей Мишов); попа и причетников и колоколов нет, а служба бывает в год только в праздник святых Страстотерпцев из Межигорского монастыря. Около Вышгорода леса и поля, а жители вышгородские живут ныне у Межигорского монастыря дворами 9 человек». В іншому місці розпису переселенці з Вишгорода в Межигірський монастир названі поіменно: «Якушка Девченко, Оська Гайдученко, Савка Федченко, Васька Голенко, Федька Голалченко, Яким Тузик, Стенька Дудка, Петрушка Шерстек, Самошка Пузынцев».

Розпис згадує Межигірський монастир, його чотири церкви: соборну Спасо-Преображенську, Благовіщення Пресвятої Богородиці, святих Миколи Чудотворця, Петра і Павла. Поруч із монастирем на протоках, що впадають в Дніпро — два млини. На монастир виконують роботу мешканці 19 осель. В Нових Петрівцях мешкає 45 чоловік і переселенців 18 чоловік. Старі Петрівці стояли порожні. В розпису названі численні урочища, інші села: Борки, Козаровичі, Холми, Демидов з маєтком Станіслава Лозинського, а також річки і озера. Поіменно перераховані мешканці всіх сіл поблизу Вишгорода, наприклад, священики: в селі Демидів у дерев'яній церкві Різдва Пресвятої Богородиці піп Олексій Іванов, дяк Якушка Романов. Описаний і двір Лозинського: світлиця на дві кімнати, винокурня, конюшня, солодова, клуня. За переправу через Ірпінь перевізні отримував той же полковник Лозинський.

До кінця XVII ст. належать грамоти царів Іоанна і Петра Олексійовичів, універсали гетьмана Мазепи стосовно розмежування володінь Межигірського і Києво-Братського монас-

* За іншими свідченнями пустими названі 14 колишніх городищ, міст і містечок і 42 села.

тирів, у яких згадуються Вишгород, Петрівці, Мостище і різні урочища: річки, озера, млини, сіножаті, поля, ліси тощо.

В згаданому вище протоколі межевої комісії від 10 жовтня 1713 р. знаходиться не лише унікальний витяг із гродської книги 1613 р. про надання Вишгорода у володіння Гаврилу Гойському у січні 1607 р., але й докладно описані кордони маєтності. Про те, що вишгородські «грунти», річки, острови, поля, озера за традицією належали місту, перед згаданою комісією свідчили Іахим Туз, він же Яким Тузик статистичного опису 1686 р., вишгородець з Межигір'я Петро Савенко, можливо син іншого вишгородця з опису 1686 р. Савка Федьченка, і мешканець Петрівців Стефан Капуста, родич Ромашка Капусти з опису 1686 р.

Згідно з описом 1686 р., нова дерев'яна церква була збудована близько 1681 р. київським міщанином Гордієм Міщовим. Але вже наприкінці XVII ст. київський полковник Костянтин Мокієвський, небіж гетьмана Мазепи (мати Мазепи Марія, чи Магдалина, була з Мокієвських) будує у Вишгороді нову дерев'яну церкву святих Бориса і Гліба. За дослідженням Закревського, це відбувалося у 1693-1696 рр. В такому разі дерев'яна однобанна церква, зазначена на плані Ушакова 1695 р., може буди як Гордія Міщова, так і Мокієвського. Федір Маніковський говорить і про рукописне Євангеліє, написане в Острі у 1699 р. і передане до церкви тим же Мокієвським.

Історія Вишгорода, як замка і містечка, побудованого з урахуванням проекту Йосипа Верещинського, закінчилася в 60-х роках XVII ст. Після занепаду у XVIII ст. населення Вишгорода і Петрівців поступово зростає з демографічними коливаннями. У творі Івана Кирилова «Цветущее состояние Всероссийского государства», який зображує стан держави на 1724–1726 рр., на місці Вишгорода згадується «градское основание» і «место церковное каменное», які розташовані в слободі, що належить Межигірському монастирю. Монастирськими названі Петрівці і Демидів. В. Антонович вважав, що за розпорядженням Мініха у Вишгороді був один із головних форпостів для охорони польського кордону (під керівництвом прем'єр-майора), від якого залежали другорядні, розтягнуті вздовж кордону.

Належність Вишгорода і Петрівців до Межигірського монастиря не є чимось виключним: нечисленною шляхтою і київськими монастирями спустошені села заселяються вихідцями з Правобережжя, а частково з Лівобережжя т. зв.

посполитами. В 1676 р. багато вільних сіл підлягали київському магістрату, але пізніше всі села опинилися в монастирських маєтках. Після 1686 р. Київський полк реорганізовується, а з правобережних земель біля Києва утворюється Київська сотня, до складу якої входять такі сотні, а саме: Мотовилівська, Трипільська, Васильківська і деякі інші. Кордоном з Польщею стають річки Ірпінь і Стугна.

Російський уряд в першій половині XVIII ст. змушував українських купців змінювати напрямки давніх торговельних шляхів і спрямовувати свої товари в такі російські порти, а саме: Архангельськ, Петербург, Рига. Були видані укази про заборону вивозу і завозу так званих заборонених товарів (золоті і срібні монети, порох, селітру, овечу шкіру і вовну, свинець, клей, смоли, полотно, олію конопляну тощо). У зв'язку із цим сенатський уряд наказує київському губернатору Голіцину, за згодою з гетьманом, у 1714 р. заснувати застави по польському і литовському кордонах. В 1715 році гетьману Скоропадському надіслано з Сенату через Посольську канцелярію Указ про складання купцями, що їдуть на Ригу, реєстру своїх товарів.

В основному контроль здійснював київський губернатор з погляду на політичну ситуацію в Україні після повстання гетьмана Мазепи. Губернатор починає дбати про спрямування руху товарів через Київ. Застави біля Києва вже відіграють все більшу роль, особливо Васильківська та Межигірська. Після 1754 р. Межигір'я увійшло до складу 12 головних переправ через Дніпро з митницями. А Межгірська митниця пропускала купців, що мали не більше ніж на 50 рублів товару.

Київська форпостна лінія по річках Ірпінь і Стугна, а також її підрозділ — Межигірська митна комора Межигірського форпосту — спричинили клопіт і головний біль місцевим мешканцям. Так у 1770 р. форпостна команда не була забезпечена помешканням і займала монастирські келії, які використовувала для речей, скарбових речей в скринях, діловодства. Трьом вартовим козакам та жовнірові було нікуди подітися. Вони знаходилися під загрозою нападників — гайдамаків. В 1770 р. на Межигірській митній заставі всі вимерли від мору, за винятком унтер-цолмейстра і канцеляриста, які полишили заставу і оселилися в лісі, в курені.

Від XVIII ст. збереглося кілька реєстрових описів, що мають фіскальні мотиви (найбільш із них відомий Рум'янцев-

ський 1766 р.). Розписані майже всі села сотні, вказана кількість людей за особами обох статей, економічне забезпечення, кількість худоби, промислові заклади і кількість ремісників, шляхи надходження прибутків. Наведемо деякі статистичні відомості по Вишгороду і Петрівцям:

Число дворів духовних і посполитих мешканців згідно з описами Київської сотні

Село	Рік опису				
	1686	1723	1730	1756	1766
Вишгород	0	32	30	87*	34
Нові Петрівці	21	70	60	58	64
Старі Петрівці	0	0	21	21	28

* С. Шамрай вважав це число помилковим.

Відомості опису 1766 р.

Село	Стать (у т. ч. робочого віку)		Пересічно на один двір (душ)	Ріллі (днів)	Сіно- жаті (кіп)
	чоловіча	жіноча			
Вишгород	114(58)	94(33)	6,3	59	2340
Н.-Петрівці	244(112)	235(106)	7,6	276	5954
Ст.-Петрівці	108(43)	94(44)	7,2	75	1680

В описі 1766 р. зазначено, що у Вишгороді на один двір в середньому припадало 5,0 великої рогатої худоби, 3,2 робочої, 1,9 молоді, 3,3 дрібної, іншої 9,2. А ось ріллі на один двір було всього 1,8 дня, сіножаті — на 70,9 кіп.

Мешканці Вишгорода займаються, крім хліборобства, городництвом і скотарством. У двох господарів — 10 вуликів і 3 бортних дерева, по одному реміснику професій ткача, кравця, коваля і кушніра. У місцевого попа ріллі було 9 днів, сіножаті 360 кіп, гуральня на 1 казан, волів — 2, коней — 2,

телят — 3, свиней — 2. При церкві була школа, в якій мешкали дячок і 2 школярів. З опису бачимо, що церкву вважали побудованою на початку 1680-х років.

Відомості описів вельми цікаві. Так ми дізнаємося, що в 1766 р. в Ново-Петрівцях було 3 ремісників-гончарів, 2 ткачів і 1 чоботар. В с. Гута (під Лютіжем) один посполитий орендує гуту, а два інших — працюють на цій гуті за третинну прибутку. А от шинкуують вино одиниці. В Старих Петрівцях один господар шинкував вино монастирського виробництва, одержуючи прибуток з десятої кварти.

Межигірський монастир, згідно з описом 1766 р., — велике господарство на 1400 днів ріллі і 13600 кіп сіножаті. Крім того, у нього — 10 млинів, дві цегельні, гута, бортних дерев — 186, рибних ловів — 31, багато худоби. Вражає кількість промислових закладів: столярний, ковальський, гончарський, котлярський, шаповальський, слюсарний, швецький, кравецький тощо. Прибутки дають і 60 міщанських будинків на Подолі, двори і шинок по вул. Воскресенській у Києві.

Опис Київського намісництва 1781 р., за даними ревізії 1764 р., наводить число хат у Вишгороді, Старих Петрівцях, Нових Петрівцях і відповідно душ за книгою 1787 р., що становили 47 і 228; 33 і 216; 67 і 387. Статистичні дані досить цікаві: з 20-х років кількість хат (дворів) у Вишгороді, в Старих і Нових Петрівцях зростала і населення збільшувалося. Згадаємо, що Павло Сви́ньїн у Вишгороді в 1825 р. налічує 40 хат і 180 душ мешканців. Селяни всіх трьох сіл вважалися «казенними».

У XVIII ст. відчувається відвертий інтерес до пошуку мощей святих Бориса і Гліба. Новгородський архієпископ Амвросій II листопада 1743 р. отримав Указ імператриці Єлизавети Петрівни про з'ясування обставин щодо мощей святих страсотерпців. В кінці грудня київський митрополит Рафаїл Заборовський вже отримав дані від ігумена Кирилівського монастиря Германа і кафедрального писаря ієромонаха Модеста про неможливість з'ясувати, де знаходяться мощі. В повідомленні згадується кам'яна стіна, на якій стоїть дерев'яна церква. Мешканці Вишгорода пояснювали це будівельною діяльністю Костянтина Мокієвського. Це свідчить на користь дати побудови нової, останньої, дерев'яної церкви священиком Василем Лук'яновичем у 1744 р., що була поставлена на місці старої дерев'яної і підмурків храму XI–XII ст.

В XIX ст., особливо в другій половині, демографічна і економічна ситуації різко змінюються: в 1885 р. в селі проживає

1113 чоловік обох статей, в 1900 р.— 1595 чоловік в 272 дворах. В околицях села протягом десятиліть існує різна кількість заводів по виробництву цегли для потреб київського будівництва. В 1843 р. існує один завод Фелікса Березовського, в 1856 р. Де ля Фліз згадує 4 заводи, Л. Похилевич для 1885 р. наводить дані по п'яти заводам, що виробляють 6 млн. цегли щорічно. Поступово виробництво цегли механізується, в кінці XIX ст. на двох заводах Лазаря Чернойрова працює 160 і 150 найманих робітників не з місцевих селян.

В селі функціонують приходська школа, фельдшерський пункт, три кузні, пожежна частина, пароплавна пристань в Межигір'ї. Але це вже зовсім інша історія.

Виникає питання — чому в сучасній топографії Вишгорода, в назвах вулиць, майданів не знайшлося місце для діячів української історії і культури, причетних до відбудови середньовічного Вишгорода, а саме: Верещинського, Гойських, Киселів, Острозького, Мокієвського? Причини очевидні — це наслідки недавньої доби: ненауковий підхід до історії, схильність до її міфологізації, ідеологічна заангажованість, що базується на авторитарному мисленні. Правда в сучасній топографії збереглася назва урочища, дійсно пов'язана з історією Вишгорода — Дідовиця. Це урочище (можливо, Дідовщина — район сучасної ГАЕС) згадують краєзнавці середини XIX ст., але назва його походить від Дідовичів (Дідковичів)-Трипільських — одного з найбільш давнього роду місцевого панства, що корінням сягає доби монгольської навали. Антон Дідович-Трипільський відомий тим, що надав у 1715 р. Магдебургське право Овручу, в 1736 р. він згадується як староста Трахтемирівський, Вишгородський тощо⁹. Київ з Вишгородом після 1686 р. відійшли до Росії, і, можливо, в урочищі Дідовиця в 1730-ті роки він тримав маєток.

Пройде певний час і наукове краєзнавство знайде на сучасній карті Вишгорода місце іменам творців вишгородської історії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Торгівля на Україні XIV — середини XVII ст. Волинь і Наддніпрянина. — К., 1990.
2. Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст.— К., 1996.
3. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К., 1874.

4. *Стороженко А.* Киев триста лет назад. Тогдашний проект благоустройства Киева и его автор бискуп Юзеф Верещинский. // Киевская старина.— 1894, № 2.— С. 204—230; № 3.— С. 403—425.

5. *Грушевський М.* Історія України-Руси. Том VI.— К., 1995; Том VII.— К., 1995; Том IX—I.— К., 1996.

6. *Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).— К., 1993.

7. Історія церкви та релігійної думки в Україні. У 3-х кн. — К., Либідь, 1994.

8. *Левіцкий О.* Социнианство в Польше и Юго-западной Руси // Киевская старина.— 1882, № 4.— С. 25—57.

9. *Rulikowski E.* Opis powiatu kijowskiego.— Kijiw-Warszawa.— 1913.

Додаток 1.

**Жалована грамота короля
Сигізмунда II Августа писарю
Євтихію Висоцькому на право спадкового
володіння Межигірським монастирем,
занедбаними городищем і землею Вишго-
родською.
1572 (рік). Травня 10**

Жикгимонтъ Августъ, Божьею милостью король Полскій, великій князь Литовскій, Рускій, Прускій, Жимоитскій, Мазовецкій и иныхъ. Ознаймуемы тымъ листомъ нашимъ всемъ вобецъ и каждому засобна, кому того вѣдати належи, нинѣшнимъ и напотомъ будучимъ. Ижѣ што который монастырокъ, назвискомъ Межигорье, церковь Рускую закону Греческого, лежачій надъ рѣкою Днѣпромъ, отъ Кіева у двухъ миляхъ, а особливе городище, названное Вышегородъ, и землю Вышегородскую, неподалеку того жъ монастырка, пустую, людми неосѣлую, дали есмо писарови нашему канцелярії коронное Евтихови Висоцькому до живота его;* а такъ преречоный писарь нашъ билъ намъ чоломъ, абыхмо ласку господарскую въ томъ ему отказали, а ему тотъ монастырокъ Межигорье и городище Вышегородъ и землю Вышегородскую пустую, людьми не осѣлую, ему и потомкамъ его на вѣчность дали; якожъ и панове рады наши, на томъ тепе-

* Жалована грамота на довічне володіння була видана Висоцькому 1 вересня 1571 року. Див.: «Акты Западной России», т. III, с. 158.

решнемъ соймѣ при насъ будучіе, въ томъ до насъ за нимъ причинялисѣ: мы теды, маючи ласковый взглядъ на вѣрныя и пыльные службы его, которыми онъ, будучи при насъ, господари, въ канцеляріи нашею коронною, презъ немалый, часть въ справахъ нашихъ и Речи Посполитое вѣрнъ и пылнъ ласку нашу господарскую заслужовалъ и на тотъ часъ заслугуетъ, прозбѣ его ласкавѣ ся прихиливши, зъ ласки и щодробливості нашею господарское, за радою пановъ радъ нашихъ коронныхъ, дали и даровали есьмо ему, якожъ и тымъ нинѣшнимъ листомъ нашимъ даем и даруемъ ему самому и его потомкомъ, на вѣчность, преречоный монастырь Межигорье, городище Вышегородъ и землю Вышегородскую пустую, людьми неосѣлую, зо всимъ, яко се тотъ монастырь Межигорье, городище Вышегородъ и земля Вышегородская за давныхъ часовъ сами въ собѣ, въ пожиткахъ, широкостяхъ и обыходѣхъ своихъ мають, зъ землями пашными, зъ млынѣмъ, который подъ тымъ монастыркомъ есть, зъ лѣсами, пасеками, съ полми, сѣножатями, съ данью медовою, зъ озеры, зъ ловы рыбными, и звѣринными, и пташими, и съ бобровыми гоны, зъ ѣзами, зъ садми и зъ виноградомъ, который на той землѣ Вышегородской есть, и зъ мытомъ тымъ, которое тамъ у Вышегорода здавна приходитъ, и зъ иными всякими пожитками и жоходы, которые якимъ кольвекъ назвискомъ могутъ быть названы, и якіе бы ся кольвекъ выналезти и прибави могли; маеть преречоний Евтихъ Высоцкій, писарь нашъ, онъ самъ и потоскове его тотъ монастырокъ Межигорье и землю Вышегородскую зо'всеми тыми пожитки и належностями ихъ, вышей въ томъ листѣ нашомъ описаными, держати и уживати, людьми осаживати, и всякіе пожитки тамъ собѣ прибавляти и розширяти и тымъ всимъ, яко властною отчизною своею, шафовати, отдати, продати, замѣнити, и, яко разумѣючи, ку пожитку своему обернути, водлугъ наилѣпшого уподобанья своего. И на то есьмо ему и его потомкомъ дали тотъ нашъ листъ съ подписомъ руки нашею господарскою, до которого на свѣдѣцтво и печать нашу коронную привѣсти есьмо рассказали. Данъ въ Варшавѣ, на соймѣ вальномъ коронномъ, при бытности пановъ радъ нашихъ коронныхъ, духовныхъ и свѣцкихъ, дня десятого мѣсяца мая, року тисеча пять сот семдесятъ второго, а панованья нашего сорокъ третего. — Sigismundus Augustus rex.

(Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, т. I, стр. 187.).

**Універсал гетьмана
Богдана Хмельницького Межигірському
монастирю на Вишгород, Петрівці
і Мощони. 1656 (рік). Березня 21.**

Богданъ Хмелницкій, гетьманъ, зъ войскомъ его царского величества Запорозскимъ. Всѣмъ вобецъ и каждому зъ особна, кому о томъ вѣдать належитъ, меновитъ: старшинъ и черни войскъ Запорозскихъ и вшелякоѣ кондиціи людемъ, кому только сее наше показано будетъ писаніе, доносимъ до вѣдомости, ижъ мы, видѣчи великій недостатокъ и зъубоженъе общежителного *монастыра Межигорского*, и самага отца Варнавы Лебедевича, игумена тамошнего, и всей братіи его, въ томъ монастырю мѣшкающей, черезъ войну литовскую отъ ляховъ спустошонныхъ, же ниотколь живности не мають и приспособить не могутъ: теды на выживленъе господину отцу Варнавѣ Лебедевичу, игумену помѣненого монастыра общежителного Межигорского, со всею братією пустили есмо *Вышгородъ* съ селами, на имя *Петровцы* и *Мощоны*, со всѣми пожитками и приходами до Вышгорода и до тыхъ помѣненныхъ сель належачими, веллегъ давныхъ привилеевъ имъ служащихъ, жебы оттуль помѣненная общежителная братія слушное выживленъе мѣли. Пильно теды и сурово наминаемъ, жебы жаденъ зъ старшины и черни войска Запорозского кривды найменьшоѣ и перешкоды во всѣхъ пожиткахъ тамошныхъ помѣненной братии Межигорской чинить не важилсѣ; обывателѣ тежъ тамошныя Вышгородскіе и селяне вшелякое послушенство и повинность господину отцу Варнавѣ Лебедевичу, игумену вышемѣненого монастыра отдавать мають; а хто бы сперечнымъ былъ, альбо въ пожиткахъ и приходахъ тамошныхъ перешкоджалъ, таковой кождый, за взятъемъ вѣдомости, сурово будетъ каранъ, иначе не чинячи данъ зъ Чигирина, 21 дня марта, 1656 року.

Примѣчаніе: Универсалъ этотъ былъ подтвержденъ универсаломъ гетмана Выговского. 1657 г., октябръ 16.

(*Акты, относящіеся къ исторіи Западной Россіи, т. V, стр. 97 и 100*).

Уривок з протоколу вчинків спору
межевої Комісії, призначеної для рішення
про кордони Межигірським монастирем і
київськими міщанами. 1713 (рік).
Жовтня 10.

По вычитанью того превелебный отецъ архимандритъ Межигорський показоваль право екстрактомъ зъ книгъ кгородскихъ воеводства Кіевского данный нѣякомусь пану Гаврилу Готскому, хоружому земле Кіевской на владѣніе Вышгорода и Петровецъ, въ року тысяча шесть сотъ седьмомъ, въ месяцу іенвару первомъ дню. Въ такой текстъ:

На ураде его королевской милости кгородскомъ Кіевскомъ, передо-мною Вацлавомъ Вильгорскимъ, подвоеводимъ Кіевскимъ, постановившиися очевисто возный генераль воеводства Кіевского, шляхетный Михайло Мирановскій ку записанью до книгъ кгородскихъ кіевскихъ Кіевского, ознаймую тимъ моимъ квитомъ, ижъ року теперешнего 1607, іюля 30 дня, маючи при собѣ шляхту, ихъ мостевъ: пана Іана Грицкевича, пана Тимофѣя Волковского, за приданьемъ отъ уряду кгородського Кіевского, быломъ на справѣ пана Гаврила Готского, хорунжего землѣ Кіевской въ имѣнью Вышъгорода и *Петровцахъ*, въ воеводствѣ Кіевскомъ лежачомъ; такъ же преречоный хорунжий Кіевскій маетность, село Вышъгородъ и село Петровци, зо всѣмъ, то есть зъ бояры, зъ людьми и всѣми поддаными, и ихъ всякими чиншами, роботами и повинностями, зъ церквами, зъ кгрунтами, селищами и урочищами, плми и сѣножатьми, дубровами, борами, лѣсами, зъ ловами и всякими рѣками, рѣчками, то есть: зъ озеромъ *Косаромъ* и зъ иншими зъ луками и езами осетринными на рѣцѣ Днѣпрѣ, зъ млинами, зъ мытами старыми вышъгородскими воднымъ и сухогопутья, кормами, зъ перевозомъ на Днѣпрѣ и всѣми малыми и великими тихъ имѣней доходами, пожитками и приналежитостями и зо всѣмъ тимъ, якося одно тіе имѣнья сами въ себѣ въ долгости, широкости, доходѣхъ и обиходѣхъ, границахъ и всѣхъ принадлежностихъ своихъ здавна мало, и теперь мають, подгугъ привилею и данины его королевское милости, также и поданья его милости Константина князя Острозкого, воевады Кіевского, маршалка земли Волынское, срезъ мне возного за добровольнымъ уступаньемъ воеводскимъ, срезъ пана Вацлава Вильгорского, подвоеводного Кіевского, въ мощъ, владзу, держанье доживотное и спокойное уживане свое обняли, якожъ и я, возный, зъ повинности уряду и вѣдая данины и привилею его королевское милости, такъ-же и добровольно-

го уступаня пана подвоеводы Кіевскаго, мененого пана Гаврила Готскаго, хорунжего Кіевскаго въ тое имѣнье Вышъгородъ и Петровци, въ люде, въ кгрунта и во всѣ пожитки, здавна и теперъ до него прислухаючіе, увезаль до живота его подаль и поступилъ. Такъ-же и границы, кгрунту вышгородскаго и петровскаго ведле стародавного уживанья, указанья и добровольного поданья отъ пана воеводы Кіевскаго завель и подаль есмы, а то такъ меновите, по тыхъ мѣстахъ и урочищахъ: найпервей почавши отъ *Почайны рѣчки*, ажъ до рѣчки прозываемой *Половицы*, отъ *Половицы* чрезъ лугъ *Мушиное* сеножатки на верхъ *Горени речки*, отъ той зась Горени речки на верхъ *речки Котора*, отъ Котора на низъ до *речки Ирпеня*, тимъ Ірпенемъ ажъ до долины *Сотиновы*, отъ долины въ *Луту речку*, гдѣ пришла граница кгрунту Горностаева дедичного, на тотъ часъ держави заставное пана Вацлава Вильгорскаго, подвоеводего Кіевскаго, *речки Глушець*, ажъ до речки, прозываемой *Гуски*, чрезъ Гуску впоперекъ на *Дубовую Гряду*, ажъ до Днѣпра, гдѣ кончится Горностаева граница. А чрезъ Днѣпръ на другую сторону до озера, прозываемога Отлеча на верхъ *Косора* и *Малого Косорика*, *озеръ* вышгородскихъ, ажъ на ниву *Березовицу*, зъ той нивы на боръ архимандрита Печерскаго монастыра, ажъ ку бору згористому, отъ того зась бору до *могилы Ветовой*, зъ Ветовой могилы,— мимо садъ, до *озера Ласичина*, отъ озера граница пришла ксендза бѣскупа Кіевскаго Ветицкая, чрезъ *Оболонѣ* до *Соплика речки* малое, отъ тое зась речки Соплика въ Днѣпръ поперекъ, ажъ знову до *Почайны речки пещаной*, то тутъ вже съ Кіевомъ граница, и по тихъ вышей именованыхъ знакахъ и урочищахъ, я, возный, границу кгрунтовъ вышгородскихъ и петровскихъ указавши, заведши и обявивши ему, пану хорунжему Кіевскому, и малжонце его милости въ держанье и спокойное уживанье, ведле привилья его королевское милости, подаль, поступилъ, и, оныхъ въ тое все увезавши, подданныхъ тамошнихъ всѣхъ въ громаду зобравши, послушенство и повинность пану хоружему и его малжонце, яко панамъ полнымъ отдавати приказаль, которіе разомъ подданство и повинность свою отдали. Что все панъ хоружій въ мощъ свою взявши, тимъ справовати почаль. На що для лучшей вѣри дадемъ мой сей ему квити. Писанъ въ Вышъгородѣ року 1607, іюля 31 дня. Якое очевистое возного сознанье до книгъ кгородскихъ Кіевскихъ есть записанно, зъ которыхъ сей випись подъ печатью кгородскою выданъ року 1613, месяца априля 25 дня. Писанъ въ Кіевѣ.

(*Книга кийвського магистрату, № 3505, рік 1701—1741. Лист 18—29.*)

ВИШГОРОДСЬКА СЯТИНЯ — ІКОНА БОЖОЇ МАТЕРІ З КИЄВО-БРАТСЬКОГО МОНАСТІРЯ

Читачам краще відома інша ікона Божої Матері, яка пізніше отримала назву Володимирської. Ця святиня потрапила у Вишгород вірогідно під час князювання Юрія Долгорукого, але невдовзі опинилася у Володимирі. З того часу, понад 800 років, вона є головною руською святинею. Зараз дехто пише про цю святиню, перекручуючи давно відомі факти і плутаючи її історію з історією інших пам'яток мистецтва, у тому числі і з дуже відомою в XVII–XIX століттях іконою такого ж типу Милостивою, але того ізводу, що називається «римським».

*Ікона Богоматері з Києво-Братського монастиря
в срібних позолочених шатах.*

Киево-Братський образ Богородиці був добре відомий і у Вишгороді, і у Києві. Про нього писали видатні дослідники XIX століття: Берлинський, Свиньїн, Закревський, Петров, а в наш час — професор Київської академії мистецтв Людмила Міляєва. Докладно виклав історію ікони і вишгородський священик Федір Маніковський.

Згідно з церковною традицією явище ікони мало місце у 1662 році. Але деякі автори у XIX столітті вважали, що ікона знаходилася в дерев'яній церкві у 1651 році і була «ужалена» зброєю одного з воїнів князя Януша Радзивіла. Князь нібито велів стратити воїна і залишив Вишгород, не завдавши містечку ніякої шкоди. Можливо це мало місце з іншою іконою з церкви святих Бориса і Гліба — Христа Спасителя, на якій дійсно збереглася «язвина на бороді». У кожному разі до нашого часу дійшла чолобитна царю Олексію Михайловичу від священика Василя у зв'язку зі спаленням «ляцким» військом вишгородської церкви під час дій Януша Радзивіла проти гетьмана Хмельницького у 1651 році.

Я. І. Смирнов в унікальному виданні «Рисунки Киева 1651 года по их копиям конца XVIII века» (М., 1908), де автор науково аналізує похід Януша Радзивіла на Київ, звернув увагу на протиріччя джерел у свідченнях про прибуття у

Портрет князя Януша Радзивіла. Середина 1640-х років.

Київ Братської ікони Божої Матері. Я. І. Смирнов прийшов до висновку, що версії про демонтування дерев'яної церкви святих Бориса і Гліба до подій 1651 року не мають підстав, хоча сам факт розорення Вишгорода литовським військом підтверджується свідченням М'яковського і священника Василя Прокоф'єва.

Легенда про розправу Радзивіла з жовніром, який поглинвився над іконою Божої Матері, була відома Я. І. Смирнову за переказами Мухіна і Маніковського, а дата на гравірованих листах «7162, мая 10-го» може означати і рік явлення, і перенесення, і прояву чудотворної сили, тобто 1654 р. Правда, Я. І. Смирнов писав, що він не знайшов історичних свідчень про переправу поляків і татар в 1662 р. під Вишгородом через Дніпро. Проте, Ю. А. Мицик у своїй дисертації і передмові до видання «Хроніки з літописів стародавніх» Феодосія Софоновича відзначив, що видання «Кройніки» готувалося на 1910 рік, а затяглося до 70-х років. До цього дослідники просто могли не знати тексту 1673 року, тобто свідчення сучасника подій: «Ввосени Юриі Хмелницкии приходиль под Межигорскии манастирь з татарами. И Києва не зачипаючи, у Вишгородѣ церковь розобравши, на деревѣ и на образахъ, за Днепр перевозилися татарове, и по Заднепрью около Нѣжина... Тогда ж татарин един приплыль на образѣ Пресвятои Бѣды до Києва, любо и не хотѣль, а много ихъ и въ Днепрѣ потонуло.» (Феодосій Софонович. Хроніка з літописів стародавніх.— К., 1992.— С. 237–238).

Справжня історія вишгородської святині розпочалася у 1662 році, коли татари зруйнували село і церкву. Ікони були використані для переправи через Дніпро у Чернігівський полк. Певність події підкріплена свідченнями і гравіровками ікони київським ченцем, згодом архідияконом, ігуменом Іларіоном Мигурою. Наводимо текст про чудесну появу ікони біля Богоявленського братства на Подолі, де її виловили з Дніпра 10 травня 1662 року: «В літо же 1662, коли татари через Дніпро на полон християн йти хотіли, сотворили плоти для переправи, і сю ікону взяв татарин, плив на ній. Божою ласкою буря створилася, істопив всіх Агарян, сей тільки жити залишився, волнами неушкоджений принесений і ста проти монастиря Братського чудовно. Іноки братські, що прийшли, взяли з води і поставили так само в церкві святих страсотерпцев князів Руських. Побачивши це чудо, татарин готовий повірити хрестився. Чудотворна ікона до нашого часу не перестає в обителі Братській чудодіяти!»

Копія ікони з церкви святих Бориса і Гліба у Вишгороді.

Напис на гравірований образ ікони Іларіон Мігура зробив у 1706 році. Святкування Києво-Братської ікони відбувалося 6 вересня, 10 травня, 2 червня і в суботу на п'ятій неділі Великого посту.

Появу ікони під час визвольної війни за незалежність в середині XVII століття не можна вважати випадковою: ікона забезпечувала заступництво над братством Богородиці, слава чудотворних ікон повинна була протистояти розвинутому її культу в католицькому культурному середовищі. Зауважимо, що українські письменники постійно звертаються до теми чудес Богородиці, стають відомі чудеса Куп'ятицької ікони, Єлецької Богоматері, а на честь Братської Богоматері навіть у другій половині XIX століття в Києві стріляли з гармат, Людмилою Міляєвою.

Сам тип «римської» Богоматері у свідомості українців асоціювався з Візантією і характерним типом ікони Милостивої. На жаль, ікона не пережила 1917 рік, а збереглися тільки так звані «списки» з неї в деяких музеях, на стінах церков. Це не дуже дивує: ікона була в срібних шатах, визолочених, зі значною кількістю дорогоцінних каменів. Корона і деякі деталі одягу були прикрашені діамантами, топазами, аметистами, бірюзою, перлинами, гранатами і більш простими стразами. Список з Братської ікони, що зберігався у вишгородській церкві Бориса і Гліба до 1917 року, більш скромного оформлення, але і його доля нам не відома.

Вважаємо, що списки з обох ікон Богоматері що зберігалися у Вишгороді, заслуговують на своє місце в оновленій церкві.

ЛІТЕРАТУРА

Мухин Н. Киево-Братский училищный монастырь: Исторический очерк.— Киев, 1893.

ПѢСНЬ КІЄВСКАЯ

Унікальний рукопис 1734 р. зберігся в найбільш західній частині Галичини, в Карпатах, і доніс до нас пам'ять про Київ, Вишгород, вишгородський храм святих Бориса і Гліба. Іван Франко зауважував, що «ця духовна вірша, уложена церковною мовою, дивним способом зберегла і підтримувала тямку про далекі центри національного життя». Текст «Пѣсні» передає чудо ікони Богородиці з Богоявленської церкви Києво-Братського монастиря; він був захований в Кам'янським рукописі «Богогласника».

Подається за рукописом, опублікованим у збірнику «Українська поезія». Середина XVII ст. (упорядники В. І. Кречетень, М. Н. Сулима).— К., Наукова думка.— 1992.— С. 110–111.

ПѢСНЬ КІЄВСКАЯ

Побѣдительная всѣм Кіевскія страни
Воспойте матцѣ божой, пришедшой от брани.
От Вышѣгорода Днѣпра Кієвоподоль,
Єгда варварським полком преславно одолѣ.
Преизбранная всѣм родом воевода
Потопи силу в Днѣпри агарянська рода.
И яко иногда в мори Фараона сильна,
Под Константином полем Скрипрська звѣря дивна.
В тисящном року шестьсот шестьдесятом вѣтором,
Хотячи плисти през Днѣпр за своим табором,
Взяли икону на плот в Вышѣгородском храмѣ,
В Днѣпровой агаряне да не потонуть ямѣ.
Стопоша на икону вси врази во водѣ,
Дивна побѣда ест сильной воеводѣ.
Столпом огненным страшным над Днѣпром явленным.
Шумом бурным, облаком дождевным.

Богородична же икона намѣстна,
Дѣва пречудна, славна мати безневѣстна,
Носящи на руках єднородна сина,
Взяла на свой образ врага татарина.
И не утопе дѣва страну Днѣпра вину,
Леч Днѣпром в дождь понесет [в] кїевську долину.
Єгда же ста под Києв Марїя невѣста,
Плѣненна кїевляном възавше невѣдѣста,
Же и образом быти мати Бога жива.
Хотѣла плысти Днѣпром, и преславна дивна,
Рождшія творца свѣту, вѣку стремленію
Противно идет Бога по повеленію.
Манастир Братьцькій просто в Днѣпр измѣряет,
Же недвижну противу вѣщ в тя увѣряет,
Познавши люде чудо, иноци, пришедши.
Сосуд взяли, божественъ бисер произведшій.
О як шасливыє суть воды Днѣпровые,
Ибо сосуды ест неба перловые.
От воды взяли ковчег Мойсея новаго;
Желал Кїев усердно здавна таковаго,
Отсѣченній от гори камень Вишѣгорода
Взяли такова в Днѣпри поразивши рода.
Над воды выходит дщи фараона;
К твоєму берегу спѣшить горняго Сїона,
В ней же Бог явленъ ест благоволил жити:
Гора сія хошет твой Іордан здобити
С таким триуфом [в] мѣсто по войнѣ приходить,
На знак видѣти от татар єдинаго приводить,
Уподоби ся купцу Владимиру крестящу,
Бисер показал и дѣву несящу,
Бо оружієм незносным князія два брата
В Кїев двор свой отчають, отмѣтають врата.
Оцній ся, цній Могило, витай Бога и Матку,
Приходить фундаторка к тебѣ в недостатку.
Открїй, Могило, смерти могилу и яму,
Изволи се zde быти премудрости храму.
Уявлен образ и обвѣшен вербом
В року тисящном шесть сот пѣтдесятком первом
Юж малярская єго рука малювала,
Не замалюванна в нем язва зостала.
Благодарственния вси Кїевскіє страни,
Воспойте матцѣ братцькой, пришедшей от брани.

ВИШГОРОД НА СЕРЕДНЬОВІЧНИХ МАПАХ УКРАЇНИ

Середньовічні джерела картографії для краєзнавців малодоступні, хоча вони дозволяють висвітлити історію Вишгорода, надаючи унікальну інформацію. Для X–XVI століть картографічні матеріали не дають ніяких даних по території Київщини: це мапи ал-Ідрісі (XII ст.), навігаційні мапи Чорного моря італійських купців П'єтро Вісконті (1320 р.), Гратіоза Бенінкази (1474 р.), Батісти Агнеше (1525 р.). До речі, на останній, за свідченнями посла в Римі Димитрія Герасимова, Київ і Чернігів нанесені без назв.

Вперше українські міста Подніпров'я з'являються на мапі славнозвісного Миколи Кузанського (Кузана), складеній у 1460 р. і надрукованій вперше у 1491 р. в м. Ейхштедті, хоча деякі дослідники говорять про втрату оригіналів. Відомі також видання 1507 р. і більш пізнього часу, як додатки до географії Птолемея. Крім Києва, на мапі є інші міста поблизу Дніпра: Канів і Черкаси. Але Вишгород вперше нанесений на мапу Польщі і Угорщини Себастьяна Мюнстера 1540 р., надруковано в Базелі до Латинського перекладу Птолемея. Дещо несподівано Вишгород позначений так само, як і Канів, Черкаси, Мозир, Любеч. Пояснити це можна або традицією важливого значення місця вже пустого городища на Дніпровській переправі, або значення Вишгорода до навал Менглі-Гірея в 1480-х роках.

На мапах Мюнстера 1540 р. і більш ранніх мапах Марка Беневенстського (з 1507 р.) позначився вплив одного з найвідоміших картографів Польщі Бернарда Ваповського (нар. в 70-х роках XV ст., пом. 1535 року). Ваповський вперше почав зображувати на мапах менші міста і річки, а на мапі Сарматії краківського видання 1526 р. вперше названий Новгород-Сіверський, не названі, але локалізовані Вишгород і Чорнобиль. На мапі Мюнстера не обійшлося без помилок, які переходили в наступні видання: Вишгород знаходився між Києвом і Прип'яттю, Любеч — між Дніпром і Сожем, Тетерів впадав у Прип'ять (замість Дніпра), Канів розміщено на Росі тощо.

В 1546 р. Сигізмунд Герберштейн, ще до виходу з друку «Записок про Московію», видав мапу Московії. До італійського видання «Записок», що вийшли у Венеції в 1550 р., додана мапа, гравірована Яковом Гастальди. На нашу думку, ця мапа, на відміну від виданих в Базелі у 1556 р., у Відні в 1557 р., з одного боку несе традиції італійських портоланів — (зображення острова святого Еферія в дельті Дніпра), з другого — відомості про Україну польського картографа Ваповського. В «Записках» 1550 р. Вишгород нанесений між Києвом і Прип'яттю, а Тетерів впадає у Прип'ять.

На цій мапі, за браком місця, назва «Visigrod» перенесена над позначкою Чернігова, і хоча у 1556 р. Гастальди виправився і переніс назву Вишгорода на правий берег Дніпра, дехто з картографів не зрозумів цього і Чернігів зник з мап, а на його місці опинився Вишгород.

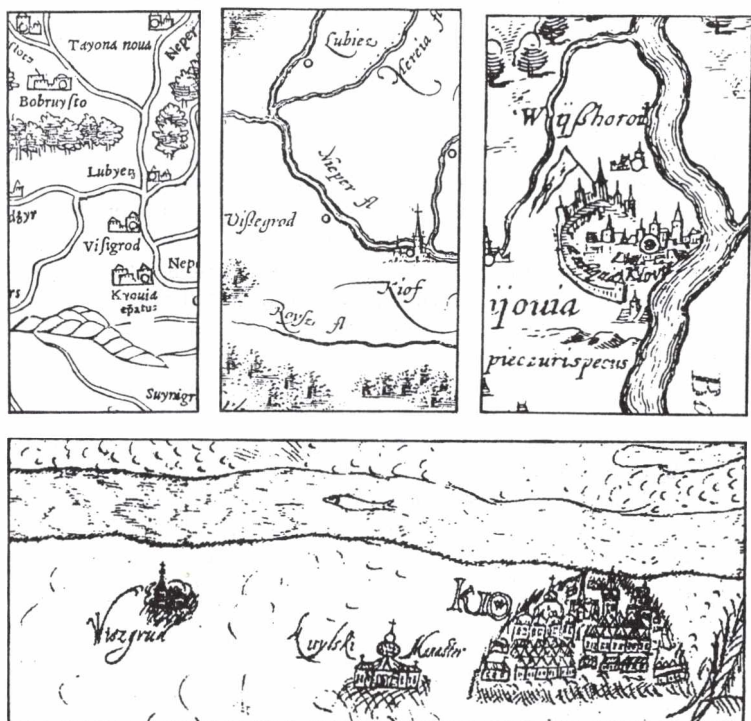
Такі помилки характерні для середньовічних географів ще й тому, що в більшості випадків перевірити фактичний матеріал було неможливо. Так при черговому виданні географії Птолемея в 1596 р. у Венеції (видавець Їоган Магін, гравер Порро) Вишгород позначений на Десні, на місці Чернігова. Ця мапа з такою ж помилкою була складена гравером в атласі, що був виданий у Кельні у 1600 р.

Вже згаданий італійський картограф Гастальди, як вважав В. Кордт, не проявив самостійності при виготовленні мап Московії і Польщі 1562 і 1569 рр.: Вишгород нанесений під Прип'яттю¹. Більш вдало місто (точніше місце городища) гравіровано на Великій мапі Європи Герарда Меркатора 1595 р. Вперше надрукована в Дейсбурзі в 1554 р. в другому виданні атласа Меркатора міститься мапа Литви «Lithuania Per Gerardum Mercatorem», яка повторювалася у всіх виданнях до 1633 р. Вважається, що автор користувався Ваповським і орфографія мапи цілком польська.

Проте революцією в картографії України можна вважати вихід у світ в друкарні Блау (в Амстердамі) Великої мапи Литви князя Миколая Христофора Радзивіла (Сирітки) у 1613 р. У 1631 р. в атласі Меркатора Генріх Гондіус замість старої мапи Литви опублікував мапу Радзивіла. Місцем, де виконувалася мапа, був маєток Несвіж в Білорусі, де працював придворний картограф і князівський гравер Томаш Маковський. Є свідчення, що Маковський сам описував і робив заміри гідросистеми і населених пунктів. Мапа Радзивіла витримала чимало перевидань в атласах Янсона і Блау різними мовами в зменшеному мірілі.

Чи не вперше у виданнях мапи 1613 р. опубліковані особливості гідросистеми Київщини: показані Ірпінь, Верещин (тобто Фастів), розташований на Унаві, Канів — на Дніпрі, Тетерів впадає нарешті не в Прип'ять, а в Дніпро. Є помилки: Здвиг впадає в Дніпро, р. Унава названа Кам'янкою, але Вишгород вперше розміщений між Києвом і Ірпенем.

Найбільш важливі для історії Вишгорода мапи Гійома Левассера де Боплана. Нігілістичне ставлення до праць, починаючи з 30-х років і до досліджень 1957–1958 рр., Голобуцького і Жовтовського змінилося поживавленням бонпланознавства з виданням у 1990 р. «Опису України».

- 1 — Мапа Мюнстера 1540 р., джерелознавча база Ваповського;
- 2 — Мапа Литви Герарда Меркатора 1595 р.;
- 3 — Велика мапа Литви Миколая-Христофора Радзивіла 1613 р.;
- 4 — Мапа Київщини з фонду князів Радзивілів 40-х р. XVII ст.

Гійом Л. де Боплан, за походженням француз із Нормандії, сам себе називав «інженером і капітаном артилерії короля Польщі»³. Він пробув на службі в Україні 17 років, з 1630 по 1647 рр. Після смерті короля Владислава, після 1648 р., Боплан повернувся до Франції в Руан, де у 1651 р. вийшло перше видання його знаменитої книги. До другого, більш повного, видання «Опису України» (1660 р.) були призначені окремі мапи, знайдені в 50-х роках ХХ ст. у фондах Гданської міської бібліотеки.

Ще до видання «Опису» Боплан склав Генеральну мапу України, Спеціальну мапу України на восьми листках і 3 мапи Дніпра, видані в атласі Блау в Амстердамі у 1662 і 1668 р. Генеральна мапа України гравірована Гондіусом у 1648 р., а Спеціальна — у 1650 р. Зараз найбільш відомими є відбитки, опубліковані Кордтом і Лясконським, але серед них є пробні і мапи епігонів Боплана (зокрема Київського воеводства).

На відміну від усіх попередників, бопланові мапи за якістю перевищили картографічні твори власним ретельним вимірюванням шляхів, річищ, фортифікації міст тощо. Для своїх мап Боплан використовував систему умовних позначок, за якими класифікуються міста, містечка, села, позначені давні городища, кургани, деталі рельєфу, особливо важливими для нашої теми є Спеціальна мапа України і мапа течії Дніпра.

На одному з восьми аркушів Спеціальної мапи України 1650 р. зображена Північна Київщина, течія Дніпра, острови, деякі притоки, ліси, а головне — система фортифікації Києва, Переяслава, Ніжина, Павлочі, містечок з укріпленими замками. Ці плани схематичні, але дають уявлення про наявність в кожному містечку квадратних або прямокутних замків, що нагадували квадратні редути з ронделями, тобто напівкруглими виступами на місці башт для фланкової оборони. Сам Боплан вважав укріплення українських міст «поганенькими» або «злиденними», бо вони не відповідали французькому бастионному фронту з куртинами, рavelінами, новим кутам бастионів або навіть італійській системі оборони ХVІ ст.

Укріплення Вишгорода прекрасно зображені на мапі Дніпра в атласі Блау 1662 р. На обох мапах передана одна і та ж система укріплень, що складається з містечка, оточеного п'ятибаштовим валом і, можливо, ронделями під ними і примикаючого з південного заходу квадратного замку. Орієнтовно можна назвати розміри: містечко простяглося

вздовж Дніпра на 1/4 польської милі або на 1 версту, а замок в один бік мав довжину від 70 до 100 метрів.

Підкреслимо, що свідчення Боплана досить переконливі. Сам інженер не тільки жив у Києві на зимових квартирах, він часто бував в печерах і навіть виконував функції осадчого — уповноваженого в маєтках Конєцпольського при осадженні нових слобід, містечок і сіл в Київському і Брацлавському воєводствах. Осадництво, як засіб захисту кордонів від турецько-татарської агресії і економічних гарантій панування шляхти, привернуло увагу Боплана до Вишгорода.

Давня топографія Вишгорода, що сформувалася в першій половині XVII ст., збереглася на плані села 1837 р., що був складений на основі обмірів 1808 р. Крім північної частини, що знаходиться на схилах яру, основна частина забудови села на початку XIX ст. знаходилася між Дніпром і сучасною вулицею Ватутіна. За формою план нагадує напівколо з виступами. Ці ділянки нагадують bastiони і куртини. За Бопланом на північний захід — замок. Дійсно, на плані 1808 р. на захід від церковної садиби забудова обривається. Зате на плані 1855 р. на захід від церкви показано прямокутне підвищення, за розміром приблизно 100×100 м, що доходить аж до сучасного кладовища.

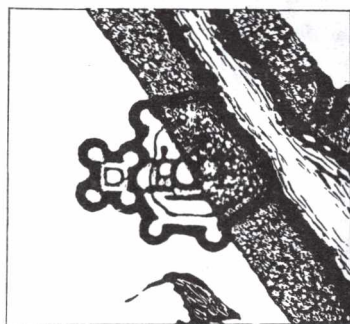
За всіма ознаками саме на цій ділянці (160—163 м над рівнем моря або на 60—63 м над рівнем водоймища) і знаходився замок, бо цього вимагали прийоми облоги фортець артилерією. За планом 1855 р. саме тут знаходилася в'їзна вежа або в'їзд через замок в містечко (прослідковується радіальне планування вуличок, що відходять від передбачуваного місця замку). Баштами люстрації 1622 р. можуть бути виступи у формі ронделів, фланкуючих замок з заходу на плані Боплана.

Цікаво, що біля сучасного храму святих бориса і Гліба, який стоїть на місці давнього храму і середньовічних церков, ще в 30-ті роки були знайдені залишки містечка XVII ст. на південний схід. Від південного боку церковної огорожі знайдено залишки прямокутної печі, поруч — зруб з дерев'яною підлогою, посуд з гутного скла, уламки кахлів, глиняний полив'яний посуд, ножі, замок, виделка, монети — все це Зацепіна і Натансон (співробітники Київського державного Музею народного мистецтва) датували XVII—XVIII ст.ст.

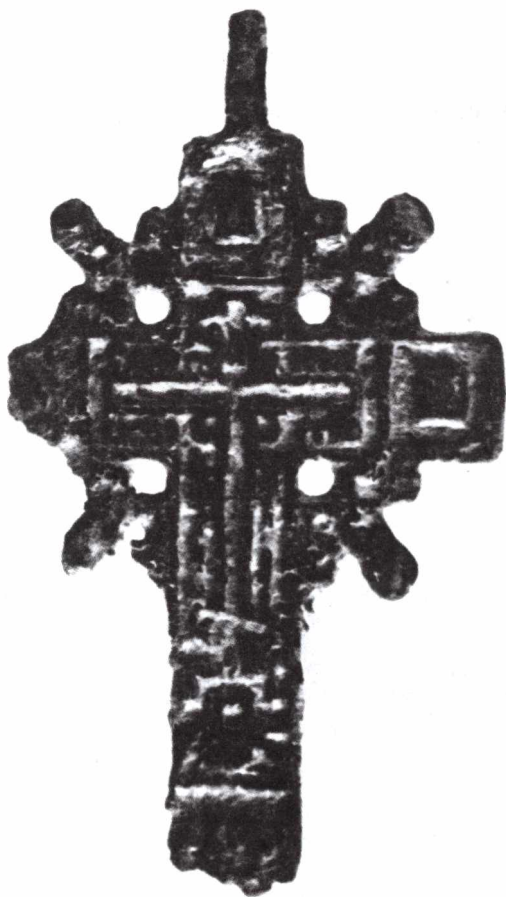
На північ від церкви у 1991, 1994, 1996 рр. автором цих рядків був знайдений і досліджений церковний цвинтар

XVII ст. Середньовічні поховання перекривали і шар з уламками стін храму XI–XII ст. ст., що виник внаслідок розбору храму для будівництва домініканського костюлу св. Миколая на Києво-Подолі близько 1602 р. В одному з поховань був знайдений солід Сигізмунда III 1601 р., в іншому — солід Яна II Казимира в межах 1659–1666 рр. Був визначений і антропологічний склад населення, який виявився близьким до стародавнього типу племені деревлян. Таким чином охоронні дослідження врятували від загибелі не тільки руїни давньоруського храму і його садиби, але й могильник середньовічного містечка.

Географічна точність і картографічна вартість були характерні для мап, що складали невід'ємну частину ділової документації судових процесів. Практично такі джерела не збереглися. Винятком є два примірники мапи Київщини 40-х

Вишгород на мапах Гійома Л. де Боплана:
 1, 2 — Триаркушева мапа Дніпра з атласу Блау 1662 р.;
 3 — Спеціальна мапа України 1650 р.

*Натільний хрест I пол. XVII ст. з поховання на церковному
цвинтарі. Охоронно-рятивні розкопки 90-х р. XX ст.*

років XVII ст. судової справи за Сліпород і Горошин між польним гетьманом Станіславом Жолкевським і овруцьким старостою Михайлом Вишневецьким, яких потім змінили Теофіла Собеська і Кгризеля-Констанція Вишневецька. Ця судова справа велася в 1609–1652 рр. Друга судова справа була між Києво-Миколаївським Пустельним монастирем, тобто між його архімандритом Петром Могилою і Теофілою Собеською, власницею Борисполя і прилеглих сіл

(1629–1644 pp.). Третя справа стосувалася власності містечка Воронкова, за котре судилися Теофіла Собеська і київська підсудкова Олізарова⁴.

Ці мапи сучасний історик Тетяна Люта вважає вимірjuвальними. Потрапили вони до сховищ ЦДІА України в Києві з фамільного фонду князів Радзивілів з Мінська. Зображено Київ з Верхнім містом, його монастирями, Подолом з ратушею. На північ від Києва зображений Кирилівський монастир, а ще північніше, трохи вище гирла Десни — Вишгород (Wiszogrod). Позначений Вишгород умовним значком з церквою, більшим від значків сіл і наближенням до умовних позначок містечок Бровари, Бориспіль.

З інших мап Польщі можна згадати мапу Самсона 1655 p., перевидану у 1688 p. Звичайна помилка на всіх мапах, крім Радзивіла 1613 p., в тому, що Ірпінь впадає в Дніпро проти вустя Десни, а насправді — це Почайна. Помилці могла сприяти складна гідросистема з річками Горенкою і Водицею між Оболонню і Ірпінем. На відомій мапі Києва М. Ушакова 1695 p. Вишгород умовно позначений рисунком дерев'яного храму. На мапі Георгія фон Мегдена і Якова Брюса 1699 p. (за Тетяною Лютою, закінчено після 1709 p.) Вишгорода нема — позначені тільки пункти на кордоні з Польщею.

Короткий нарис зображень Вишгорода на середньовічних мапах потрібно завершити XVIII ст., але після утворення російської державної картографічної служби почалася нова сторінка історії, пов'язана з київською форпостною лінією і Київською сотнею Київського полку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кордт В. Материалы по истории русской картографии.— Вып. I.— К., 1899; Вып. II.— К., 1910.

2. Люта Т. Джерела до історії київського землеволодіння та рукописна карта Київщини 40-х років XVII ст. // Наукові записки. (Національний університет «Києво-Могилянська академія») — К., 1998.— Том 3.— С. 87–93.

3. Гійом Левассер де Боплан. Опис України. К., 1990. (Переклад Я. І. Кравця, З. П. Борисюк, з передмовою і додатками).

4. Люта Т. Мапа Великого князівства Литовського 1613 p. Миколая-Христофора Радзивіла. // Пам'ятки України.— 1996, № 2.— С. 81–88.

ВИЗНАЧНІ ДОСЛІДНИКИ ВИШГОРОДА

Сучасні фантазії, які не мають відношення до відомих фактів історії Вишгорода, містяться в публікаціях авторів, які в «краєзнавчих та художньо-публіцистичних» формах безсоромно творили свої міфи. Це билини про давньоруський Вишгород і свідчення про Зуба або Виша, ніби легендарних засновників міста. Є і прямі фальсифікації: під виглядом цитат із творів XI–XII ст.ст. автори подають свої тексти. Показовим є приписування Нестору «Сказання про Бориса і Гліба» (до речі, Нестор написав «Чтение о житии и погублении блаженную страстотерпця Бориса и Глеба»), а також цитата з «Повісті временних літ», де нібито міститься твердження про болгарське, царське, як дочки Симеона, походження княгині Ольги. Згідно з літописами, Ольга походить із села Вибутове під Псковом, а охрещена вона була не в Болгарії, як дочка Симеона, а як руська княгиня — в Константинополі в 954/955 роках.

Взагалі згадки про царя Симеона потрапили в давньоруський літопис при переписуванні грецької хроніки Амартола. Вигадується також деякими авторами і зовнішній ворог давньоруського Вишгорода — Андрій Боголюбський. Оцінка його дій подається з позиції уявлення про великодержавницьку політику вже Московської держави. Але сепаратизм Андрія Боголюбського повністю збігався з позицією Давида Ростиславовича - вишгородського князя. Саме через це коаліція князів, у тому числі з волинського Дорогобужа, Вручого (сучасного Овруча) і Ольговичів чернігівських в 1169 р., зібралася біля Вишгорода і звідси пішла завойовувати Київ. Тобто сентенції з приводу руйнації Вишгорода у 1169 р. — це вигадки сучасних авторів, упереджених у своїх оцінках минулого, якого вони і не уявляють.

Подібні містифікації мають негативні наслідки для розуміння письмових джерел не тільки для краєзнавців, але й для тих, хто не має можливості перевірити сказане за першоджерелами. Тими ж авторами стверджується, що текст «Сказання» вказує на вишгородського зодчого Миронегу, який побудував у 20-ті роки XI ст. п'ятиверху дерев'яну церкву з п'ять-

ма банями. Але в «Сказанні» Миронег - городник, тобто урядовець, згаданий в 90 статті «Руської Правди» Просторової редакції. Це той же (за Грушевським) городничий за часів Великого князівства Литовського, тобто урядник, що доглядав укріплення замків і очолював будівництво укріплень, за що отримував спеціальну платню. Здається, не треба пояснювати різницю між адміністратором і архітектором. За «Сказанням» Миронег свідчить Ярослав про чудеса зцілення біля гробів Бориса і Гліба і дає богоугодну раду побудувати церкву, що князь і виконав. В історії Русі був зодчий Милоніг — Петро, який у 1199 р. побудував муровану стіну на Видубичах, але це зовсім інша людина, інша епоха.

Фантастичними є і свідчення про Межигірський монастир: легенди пізнього походження видаються за джерело історії з Х ст., а документована історія монастиря не заходить глибше 1523 р. Тут вже можна і не згадувати «зовнішнього ворога» — Андрія Боголюбського, хоча легенди саме йому приписують відбудову монастиря, фінансування будівництва монастирського Білого Спасу. Візантійський звичай брати з собою в дорогу ікону-путівницю Богородиці перетворюється в крадіжку «головної святині» Русі, хоча, згідно з церковною традицією, чудеса з іконою почалися по дорозі князя в Суздаль.

Цікаво і те, що деякі автори дійсно вірять, що фастівський полковник Палій був ченцем Спасо-Преображенського Межигірського монастиря. В письмових джерелах тієї епохи таких свідчень нема. Ще 1 березня 1881 р. на урочистому засіданні історичного товариства Нестора-Літописця при Київському університеті св. Володимира, присвяченому 20-м роковинам смерті Тараса Шевченка, професор В. Б. Антонович виступив з доповіддю «Произведения Шевченка, содержание которых составляет исторические события». В. Б. Антонович високо оцінював історико-поетичні твори Шевченка, підкреслюючи, що в поемі «Чернець» знаходимо історично вірний факт прощання запорожця.

В той же час Антонович зауважив: «Я не сомневаюсь, что большинство интеллигентной публики, читающей произведения Шевченка, уверено в том, что Гонта казнил собственных детей, что Палий кончил жизнь в Межигорском монастыре, что Подкова и Гамалия ходили походами на Царьград и Скутари и т. п.». Далі Антонович пише, що навіть освічена публіка, яка спеціально не займається історичною наукою, приймає твори художника (тобто письменника) за істо-

ричний матеріал. Наводимо цитату з доповіді Антоновича, яка не втратила своєї актуальності і в наші дні, хоча, як про це не прикро казати, свідчить про інфантильність історичного мислення частини нашої інтелігенції, яка береться не за своє діло: «Нельзя отождествлять поэта с историком; поэт — художник, и не его дело путем критики и продолжительного кропотливого труда восстанавливать отдельные факты историко-философской синтезой. Отдавшись такого рода работе, поэт-художник утратил бы значительную долю своего таланта и создал бы, вероятно, весьма посредственное историко-критическое произведение».

В. Б. Антонович у своїй доповіді на урочистому засіданні Історичного товариства Нестора-літописця (1881 рік) і М. П. Драгоманов у своїй відомій праці «Шевченко, українофіли і соціалізм» (1879 рік) прийшли до висновку, що Шевченко перед першим виданням «Кобзаря» (1840 в Петербурзі) ознайомився з «Историей Малой России» Бантиша-Каменського, а між 1840 і 1844 рр. — з «Историей русов», яку приписують Кониському (можливо, з уривками літописів)¹. Цього було недостатньо для уявлення про останній рік життя Палія, але від поета і не можна вимагати фактичної точності.

Події життя Палія більш-менш давно з'ясовані істориками, в першу чергу В. Б. Антоновичем. Після повернення з заслання у 1709 р., 30 березня, він був направлений до гетьмана Скоропадського для використання у воєнних діях проти шведів. З червня Палій отримує від Скоропадського універсал про повернення йому рухомого майна. 27 червня 1709 р., в день Полтавської битви, відписав у дар Межигірському монастирю своє Євангеліє в срібно-золоченому окладі. У вересні 1709 р. київська шляхта скаржиться князю Голіцину про утиски з боку фастівських козаків Палія, а на початку 1710 р. Палій починає захоплювати Овруцький і Житомирський повіти, тобто продовжує свою політику по витісненню полонізованої шляхти з Правобережної Наддніпрянщини. Остання згадка про козаччину Палія — це лист від канцлера Головкина гетьману Скоропадському від 10 січня 1710 р.

В перших числах березня посада Білоцерківського полковника-вакантна, тобто в цей період він помер і був похований в Межигірському монастирі.

В церкві Зшестя св. Духа, дерев'яній, відбудованій у 1722 р. після пожеж 1717 р., до кінця існування монастиря — до 1787 р., поруч із портретами Богдана Хмельницького і Євстафія Гоголя висів портрет Палія з його шаблею і пірначем.

Цікава історія Межигірського монастиря (з бібліографією) викладена в статті Нелі Герасименко «Межигір'я: сторінки історії» (Київська старовина.— 1996. № 4(5), а історія архітектурного ансамблю, серед пам'яток якого були надбрамна дзвіниця з церквою св. Петра і Павла, келії відомого архітектора Івана Григоровича-Барського (1764–1766 рр.) розкрита в статті Тетяни Трегубової (1998 р.)³, а також в численних працях істориків, архітекторів Петрова, Яворницького, Юрченка, Хребтова, Холостенка та інших.

При знайомстві з експозицією краєзнавчого музею в 2003–2004 роках демонтованої з технічних причин, впадала в око, як на мене, гнітюча анонімність її історичного розділу. Винятком була частина експозиції, присвячена Великій Вітчизняній війні. В музеї була відсутня інформація про видатних людей минулого: князів, воевод, каштелянів, гетьманів, промисловців тощо, причетних до подій вишгородської історії. Прикро, але була відсутня будь-яка інформація про вчених, які у XIX–XX ст. по крихтах збирали в архівах свідчення про місто, а потім, село Вишгород, проводили розкопки, які з 1989 р. набули охоронно-рятівного характеру.

Спроба змінити ситуацію була зроблена співробітниками археологічної експедиції Інституту археології НАН України в експозиції виставки «Давній Вишгород», відкритій в січні 1999 р. (вул. Шкільна, 58). Тут коротко, але послідовно, викладена історія вивчення культурно-історичної спадщини Вишгорода.

Цікаво оглянути краєзнавчі публікації про древній Вишгород 80–90-х рр. XX ст. в місцевій пресі. В них згадані представники династії Рюриковичів: Ольга, Святослав, Олег та інші. В деяких публікаціях були згадані і дехто з дослідників — Б. О. Рибаків, Д. Я. Телегін, а також краєзнавців — Л. Похилевич, Ф. Маніковський. Це вказує на знайомство з певними публікаціями з історії міста. Виникає запитання: звідки беруться фантазії на теми історичної топоніміки часів Київської Русі стосовно наявності земляних валів у такій кількості, що вистачило б на десятки городищ, зображень храму св. Бориса і Гліба на «блакитній чаші Мономаха»? Адже нічого подібного нема в науковій літературі?

Пояснення існування фантазій в колах краєзнавців ми вбачаємо в псевдонаукових дослідженнях, побудованих за схемою міфа. Герой-краєзнавець довідався про історію древнього Вишгорода (за 2–5 тисячоліть до нашого часу) від переказів свого діда, який читав в оригіналі архів князя Андрія

Боголюбського, потім — від свого вчителя історії. Завершується проникнення героя в історію древнього міста інформацією місцевого дідуся про давньоруські назви урочищ*.

Набуття майже «сакральних» знань здійснюється за законами казкових образів, що легко спростовується фактами з історії літописання, архітектури, фольклору тощо. Достатньо навести такий приклад: не те що у Вишгороді, а й у Києві відомі урочища Гончарі і Кожум'яки фіксують не топоніміку давньоруського Києва, а спеціалізацію районів в пізньосередньовічний час з XVII–XVIII ст.**

Можна пояснити і той факт, чому, незважаючи на невелику відстань від наукових і культурних закладів Києва, у Вишгороді не сформувалася традиція наукового краєзнавства. Сучасна історична наука (особливо з середини XX ст.) розвивається в межах уявлень про цілісність духовної культури, її діалогічний характер, про культурно-історичну і соціально-політичну психологію, про психоаналіз і десятки інших аспектів культури, серед яких присутні уявлення про екзотеричний і езотеричний початки наукового мислення, про ймовірний, а не зумовлений, процес реального розвитку тощо. Але ці та інші культурологічні проблеми (точніше необізнаність в них) і навіть орієнтованість більшості простих обивателів на «містичну ментальність» не пояснюють ситуацію з реальними фактами.

Можна згадати вираз Вернера Гейзенберга, в якому говориться, що орієнтація на архетипові ідеї призводить до того, що людина замість об'єктивних характеристик реальності «знаходить сама себе». Проте таке відношення до історії свідчить про ознаки індивідуальної фантазії при відвертій спробі їх перетворити в догму і доктрину сучасної псевдонауки.

Подібні уявлення не є специфічно вишгородськими, а мають місце і на більш «високому» рівні. Письменник-фантаст Кір Буличев, він же доктор історичних наук Ігор Можейко, згадує фільм Фон-Деннікена «Спогади про майбутнє», де автор доводив створення давніх цивілізацій інопланетянами.

* Наведено за публікаціями в місцевій пресі.

** Цей погляд на давню історію, як на магію, притаманний тоталітарному (посттоталітарному) суспільству і стосувався мистецтва. Про це згадує скульптор, художник і філософ Ернст Неізвестний: «Они (Советы) считали, грубо говоря, что если изобразишь героя — все станут героями, изобразишь счастливого человека — все станут счастливыми; это своего рода заклинание» (Столичные новости, № 5 (114) за 2000 рік).

Спеціальна комісія зробила професійний, науковий аналіз, де були викриті підтасовування і вигадки автора, і опублікувала його в журналі «Знание-сила». Відгуків до редакції надійшло біля шести сотень. Серед них не було жодного позитивного. Навпаки, читачі вимагали позбавити вчених їхніх ступенів, вигнати з роботи, стратити, заборонити друкуватися. Кір Буличев вважав, що у авторів листів відношення до інопланетян, як до віри, що втілює ідею Бога. (Столичные новости, № 11 (110), за 2000 рік).

Фантазії на тему історії давнього Вишгорода певною частиною мешканців міста сприймаються як екзотичні ідеї і навіть як «кінцева» істина (догма). Щось подібне до листів в журналі «Знание — сила» на примітивному рівні друкувалося у вишгородській пресі в 1990-х роках стосовно погляду вчених-археологів на історію міста.

Вихід із ситуації полягає в тривалому набутті знань, одним із шляхів якого є вивчення внеску дослідників, частина з яких згадана в нарисі про археологію і наукове краєзнавство. Вже в ХІХ ст. Вишгород вивчали видатні вчені, але особливо хочеться згадати Володимира Боніфатійовича Антоновича і Едварда-Леопольда Руліковського.*

Вибір саме цих дослідників зумовлений кількома причинами. По-перше, Антонович і Руліковський започаткували систематичне вивчення саме Києва і Київщини, які все життя залишалися їхніми найулюбленішими предметами вивчення. По-друге, названі дослідники, завдяки прекрасній освіті, знанням кількох мов і природничих наук, не обмежувалися однією спеціальністю і, в протилежність більшості українознавців, вивчали архівні матеріали, літописи, археологію, етнографію, антропологію, фольклор, історичну географію, ботаніку тощо, тобто їхня діяльність була енциклопедичною. По-третє, їхні сучасники і учні підкреслювали, що методи досліджень у Антоновича і Руліковського були суто логічними, реальними, вони не допускали у своїх працях фантазувань. В. Антонович дотримувався концепції стрункої еволюційної послідовності і доцільності історичного процесу, а Е. Л. Руліковський взагалі цікавився більше внутрішнім життям, ніж загальним розвитком подій, і виходив виключно з фактів.

* В 2005 році виповнилося 175 років від дня народження Володимира Антоновича та 180 років — від дня народження Едварда-Леопольда Руліковського.

На відміну від громадсько-політичної індіферентності Рупіковського, Антонович був громадським і науковим діячем. Він залишив значну кількість учнів. Без наукових праць його учнів і «духовних дітей» (за виразом В. Ляскоронського) автор цих рядків не спромігся б написати нариси з історії Вишгорода.

Володимир Боніфатійович Антонович, згідно з офіційною точкою зору, викладеною в УРЕ, народився 6(18) січня 1834 р. в с. Махнівка на Київщині (нині Житомирська обл.). Але ці дані давно спростовані свідченнями його родичів в останні роки життя вченого і після його смерті, 8 березня 1908 р., в Києві. Як освідчили сестра професора, його син Дмитро і онук Марко, Володимир народився в 1830 р. в Чорнобилі. Дитина була дуже слаба і хвороблива. Батьки, боячись що вона помре нехрещеною, запросили уніатського священника. Після переїзду родини в с. Махнівку, місцевий ксьондз перехрестив дитину 6 січня 1834 р. Саме цю дату В. Антонович і подавав у своїй біографічній довідці.

З його формальним батьком, Боніфатієм Антоновичем-Литвином, з Вільненщини, мати Моніка-Марія була вже 10 років у фактичному (але не церковному) розлученні. Його рідним батьком був Янош Джидай, син угорського революціонера, який, тікаючи від переслідувань з боку Австрійського уряду, опинився в Галичині. Янош закінчив філософський факультет Львівського університету і став гувернером в маєтку Марковського на Уманщині, де і познайомився з Монікою Антонович. Перше виховання і освіту Антонович отримав від бабусі — Кароліни Гурської, потім — у панів Цибульських в м. Горишківка, поблизу Тульчина, де його виховували в дусі польської шляхти. Його деспотична мати забороняла йому спілкуватися з сільськими дітьми — «хлопами».

Кастове виховання закінчилося у 1844 р., коли Володимир потрапив до Рішельєвського ліцею, директором якого був його рідний батько Янош Джидай. З 1848 по 1850 рр. Володимир у 2-й одеській гімназії опинився в оточенні ідей французького раціоналізму і позитивізму. За ці роки відбулися зміни його національно-ментальних почуттів до України під впливом загально-демократичних поглядів Яноша Джидая*.

* Біографія Антоновича добре викладена у вступній статті Василя Ульяновського до видання: В. Б. Антонович. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори.— К., Либідь.—1995.— С. 5–76.

В 1850–1855 рр. В. Антонович вчився на медичному факультеті Київського університету св. Володимира, після закінчення якого почав практику під час епідемії холери в Чорнобилі і Бердичеві. Історико-філологічний факультет Антонович закінчив у 1860 р., а в 1861 р. перейшов у православ'я. Його хрещеним батьком був Андрій Данилович, брат відомого філософа Юркевича.

*Володимир Антонович
(1830–1908 рр.).*

В. Антонович викладав латинську мову в 1-й київській гімназії, історію — в кадетському корпусі, а в університеті з 1870 р. почав читати курс історії Давньої та Литовської Русі. З 1863 р. він працює в Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів, а з 1864 р. — головним редактором комісії на місці свого вчителя М. Іванішева (іншим вчителем Антонович вважав М. Максимовича). Подальша біографія вченого відома з некрологів і спогадів його учнів і друзів та онука Марка, а саме: М. Грушевського, Л. Добровольського, О. Верзилова, В. Ляскоронського, І. Лінниченка, В. Доманицького, М. Кордуби, М. Бужинського, С. Щербини, В. Козловської, С. Томашівського, С. Єфремова, Марка Антоновича та багатьох інших. Точні дані про народження наведені у відомому «*Polski Słownik biograficzny*»³.

Київ і Київщина знайшли чільне місце в першу чергу в сорокарічній праці В. Антоновича над «Архивом Юго-Западной России», де вчений, як редактор, опублікував і відредагував 9 томів (на 400 друкованих аркушів), в яких використано понад 2-і тисячі історичних документів з Київського Центрального Архіву. До кожного тому «Архива»... В. Антонович видавав історичне дослідження. Так частина III, том II «Акты о казаках» (Київ, 1868), містить передмову (потім видану окремо) «Последние времена казачества на правой

стороне Дніпра (1679–1716)», де наведені унікальні дані про останні роки Семена Палія, який був похований в Межи-гір'ї, але ніколи не був ченцем монастиря.

Безперечно, велика робота була проведена В. Антоновичем на посаді секретаря Попереднього комітету, напередодні III-го археологічного з'їзду в Києві 1874 року. Спеціально для учасників З'їзду була складена мапа «Археологическая карта берегов Днѣпра от Вышгорода до устьев Роси для учасников экскурсии III арх. съезда 1874 г. в Киеве».

В. Антонович в околицях Вишгорода провів напередодні З'їзду розкопки 3-х курганів, правда без особливих наслідків. В урочищі «Костина нивка», що знаходилося в 2-х верстах від села, зафіксована давня курганна група, від якої збереглося 4 насипи. Поруч — величезний курган «Варавина Могила», яку пізніше копав відомий скарбощукач і колекціонер Гезе, де знайшов рештки вогнища (трупоспалення —?) і глиняний посуд. В. Антонович в урочищі «Костина нивка» розкопав два кургани, в яких були скелети людей від 1 до 3 (похованих за християнським обрядом), тобто ці кургани були часів Київської Русі кінця X–XI ст. Така думка підтверджується відсутністю будь-якого інвентарю, характерного для поховань язичницької доби.

Вивчення історичної топографії Вишгорода свідчить про те, що «Варавина Могила» знаходилася на місці сучасної лікарні. Це підтверджується негативними наслідками охоронних розкопок Міністерства культури в 1989 р. Від давнього кургану на цей час залишалася незначна частина насипу, а поховання було, на наш погляд, «досліджене» Гезе.

В урочищі «Батишева Могила» В. Антонович дослідив 1 курган з таким же результатом. Тут він нарахував 96 насипів на Схід від висоти «Батишева Могила». В 1936 р. від курганів залишалися світлі плями, що дозволило Ф. Мовчанівському розкопати 4 кургани. В кожному були скелети в дерев'яних трунах, збитих залізними цвяхами. За всіма ознаками це поховання належало до кінця X–XI ст. В 30-х роках XX ст. урочище називалося «Могилки в ставках» і знаходилося на південь від Винницького яру на відстані 100 м. та на північ від яру «Сухі ставки» (може «Холодного») — за 80 м. Це відповідає місцевості, що знаходиться вище сучасного ринку — в районі бараків і паркової зони. В 30-ті роки урочище визначали на Південний Захід від села Вишгород і в 3-х км. від «дитинця» (городища).

Про результати розкопок у Вишгороді ми дізнаємося з унікального видання «Археологическая карта Киевской губернии» (М., 1895). Стосовно Вишгорода не всі свідчення можна вважати перевіреними. Так В. Антонович з рукопису Де ля Фліза позичив дані про шість концентричних ліній валів, що оточують городище в ХІХ ст., які майже не вивчалися, а В. Антонович, за свідченням його учня В. Ляскоронського, проводив зйомку городищ в Київській і Подільській губерніях (для згаданого видання) незадовго до смерті.

Цікаво те, що в цей же час (1894 р.) голова смоленського краєзнавства С. П. Писарев у книзці, присвяченій Борисоглібському монастирю на Смядині, угледів у кожній складці місцевості залишки валів, а в кожному яру — залишки років. Такий погляд на укріплення Смядиня був спростований Г. Бугославським вже в 1909 р.

Не можна не згадати і розкопки професора Київського університету Я. Ставровського, який ще у 1845 р. дослідив у Вишгороді курган «Хрещатий» по дорозі на Межигір'я. Розкопки проводила заснована за ініціативою генерал-губернатора Д. Бібікова та міністра освіти графа Перовського Київська археографічна комісія, головою якої був Микола Іванішов, а редактором — Михайло Максимович — вчителі В. Антоновича. Програму чергових досліджень склав саме Ставровський з великим заохоченням інших до дослідницької діяльності (згадаємо участь Тараса Шевченка в розкопках Іванішовим курганів у Васильківському повіті, у т. ч. знаменитої «Переп'ятихи»).

Для в'ясування минулого Києва і Київщини були запрошені урядовці, поміщики, аматори, багато з яких слугували кореспондентами по збору легенд і описів сучасного стану пам'яток старовини, але не розуміли кінцевої мети, яка існувала: київська адміністрація вважала, що під неглибоким наносним шаром польської культури лежить основний шар давньої «руської культури». Актові книги і грамоти середньовічної України, писані кирилицею, повинні були бути доповнені археологічними «аргументами».

В кургані «Хрещатий» була знайдена дерев'яна конструкція, що деякими описується як зрубна, але з огляду на акварель з архіву Інституту археології НАНУ, вона була каркасно-стовпова. Дослідники описують вугілля, попіл, каміння на дерев'яному «помості» (?), фрагменти людських і кінських кісток. На думку Д. Самоквасова (дослідника знаменитої Чорної Могили в Чернігові), курган у Вишгороді по-

дібний до чернігівських язичницької доби Х ст., але, на нашу думку, можливо це був курган раннього залізного віку VI–V ст. до н. е.

До III археологічного з'їзду 1874 р. в Києві був виданий «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей» (К., 1874). Саме В. Антонович готував до друку 72 документи з 1411 по 1786 рр. (III розділ), особливо важливих для висвітлення історії пізньосередньовічного Вишгорода — містечка Гойських і Киселів, а потім — села Межигірського монастиря.

Секретар З'їзду В. Антонович керував екскурсією, якій надавалося неабияке значення. В матеріалах З'їзду зберігся унікальний опис екскурсії у Вишгороді:

«На другой день, 18 августа, поднявшись назад, вверх по Днепру (після огляду Трахтемирівського монастиря — *Р. О.*), члены съезда осматривали городище в Вышгороде, древности, найденные в последнее время в окрестности местной церкви: гроб из досок красного шиффера, перстень, найденный на руке скелета, похороненного в этом гробу, и древнюю церковную бронзовую печать.

Затем под руководством графа А. С. Уварова была принята раскопка с целью определить фундамент древней церкви святых Бориса и Глеба. Часть этого фундамента была обнаружена: кладка его состоит из больших четырехугольных кирпичей, соединенных толстым слоем цемента, подобно кладке Золотых ворот и церкви св. Ирины в Киеве. Затем многие члены съезда отправились в близлежащее Межигорье для осмотра старинных, находящихся там, церквей: Преображенской, воздвигнутой постриженным Межигорского монастыря Московским патриархом Иоакимом, и Петропавловской, построенной последним Запорожским кошевым Петром Калнышевским».

Унікальне видання археологічної карти було високо оцінене Російським археологічним товариством, яке присудило В. Антоновичу велику (Уварівську) золоту медаль. Але дослідник заслуговував на такі медалі майже щорічно: унікальний «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России» з публікацією Межигірського літопису 1608–1700 рр., два випуски «Мемуаров, относящихся к истории Южной и Западной России» зі щоденником Еріха Ляссоти 1588–1594 рр., з «Описанием Украины» Боплана 1638–1648 рр. тощо.

Під час XI Археологічного з'їзду 1899 р. в Києві В. Антонович — Голова Попереднього комітету і Голова вченого комітету. Він радить провести розкопки поблизу Вишгорода, але масштаб робіт був розрахований на південний маршрут на пароплаві «Бежица» до села Гребені, під Ржищевим, де В. Хвойка провів розкопки поселення трипільської культури. Тому після екскурсії в Гребені 11 серпня відбулася 14 серпня (після сніданку в Chateau de fleur* влаштованого на честь делегатів міським головою С. Сольським з участю Голови XI З'їзду графинею П. С. Уваровою) екскурсія в Китаївську пустинь, де В. Хвойка і В. Городцов провели розкопки слов'янських курганів, а на наступний день, 15 серпня, В. Антонович під час екскурсії по Старому місту з майданчика біля Андріївської церкви тільки здалека показував Вишгород.

Під кінець свого життя, завершуючи киевознавчу діяльність, В. Антонович (за допомогою співробітників) почав складати історико-географічний словник і зібрав велику кількість відповідних свідчень, у т. ч. і по Вишгороду. Ця робота залишалася незакінченою. А були ще численні публікації в «Київской старине», «Чтении в историческом обществе Нестора-летописца», «Университетских известиях» тощо.

Короткий нарис про Володимира Антоновича завершимо привітанням професору у зв'язку з 25-річчям наукової діяльності на ювілейному засіданні 24 лютого 1890 р. в Києві, яке проголосив Борис Грінченко, відомий письменник, громадський діяч, публіцист, мовознавець і фольклорист:

Високоповажному Володимирові Боніфатійовичу Антоновичеві
яко блідий вираз широкого вшанування в день двадцяти-
тип'ятирічного ювілею його діяльності:

Низько, низько похилилась
Наша рідна хата,
Не єдна любов до краю
Більше з братом брата;

Там, де кров лилась річками
За свою країну,

* В перекл. «Замок квітів» — кафе-шантан на місці сучасного стадіону «Динамо», де з 1879 р. знаходилося Російське драматичне товариство.

Там недбалість і байдужість
Бачимо єдину...

Але ж не сумуйте. Не скрізь ще руїна
Високі душею єсть люде.
І в серці людей тих живе Україна,
І жити повік вона буде.

Низько, низько похилилась
Наша рідна хата:
Не єднає праця спільна
Більше з братом брата;
Там, де сила процвітала,
Сяла де просвіта,
Там тепер країна млява
В темряву повита...

Але ж не сумуйте. Ми будемо жити,
Ще темрява нас не здоліла,
Єсть руки невтомні, що вміють робити,
Жива ще українська сила.

Низько, низько похилилась
Наша рідна хата,
І не скоро ще в їй знову
Брат пізнає брата;
Невелика наша праця,
Невелика сила,—
Довго ждатиме ще сонця
Україна мила...

Але ж не сумуйте. Не згине та праця
І виведе нас із неволі.
Того ж, хто цій праці міг широко віддаться,
І нас не забудуть ніколи.

В. Чайченко (Б. Грінченко)

Едвард-Леопольд Руліковський народився 17 листопада 1825 р. в Великій Мотовилівці колишнього Васильківського повіту, де мешкав майже все життя, а закінчив свій шлях 21 квітня 1900 р. під Мотовилівкою, в Солтанівці, в маєтку одного зі своїх небожів⁴. Його батько, виходець з Холмщини, був родовитим шляхтичем гербу «Кочав». Він отримав у

спадщину маєток — так званий Мотовилівський ключ — в верхів'ях р. Стугни, потім придбав маєток на Таращанщині, а після другого шлюбу стає власником маєтку на Волині, в Рівненському повіті. Шлюби укладалися з дочками повітових маршалків, що забезпечило родинні зв'язки зі шляхетськими родами Київщини.

Едвард Руліковський виріс в польському шляхетському оточенні, отримав «хатне» «світське» виховання під наглядом батьків і діда по матері Вацлава Борейка у волинському містечку Висоцькому. На відміну від В. Антоновича, Руліковський навіть не робив спроби вступити до університету св. Володимира, а закінчив освіту за кордоном у вигляді подорожжя в загальноосвітніх цілях. Матеріальна забезпеченість дала йому змогу перебувати в певній відчуженості від практичної діяльності. Руліковський переважно працював над обробкою архівів польських дідичів - приватних збірок. Він навідувався до Києва і підтримував жваві стосунки з Варшавою, Краковом і Львовом. Привілейованість суспільної верстви, до якої належав дослідник, дозволила йому і членам його досить великого сімейства займатися наукою і літературною діяльністю. Батько залишив мемуари, до речі, і у відомому «*Slownik geograficzny*». Друкувався і племінник Руліковського, син Вацлава — Еразм, а вплив на Едварда мав Костянтин Свідзинський — відомий збравч книг і пам'яток старовини. Займалися давниною і інші члени родини Едварда. Добре жили власники маєтків, сіл, містечок, земельні володіння яких дозволяли зберігати культурну автономію і відокремленість від Києва (головного осередка російської державності, освіти, мистецтва), який протистояв польській культурі. Такими власниками були: Грабовський, Івановський, Ліпковський, родич Руліковських Абрамович, знаменитий краєзнавець-історик Олександр Яблоновський та багато інших. Ставлення представників провінційної шляхетсько-польської культури до минулого України було різноманітне: романтизм, хлопоманство, двірське козакофільство, українська школа в польському письменстві, аматорство старовини тощо.

Едвард Руліковський серед сучасників став відомим після друку у Варшаві «*Opis powiatu Wasylkowskiego pod wzgledem historycznym, obyczajowym i statycznym*,» (1953 р.). Ця книга має чотири відповідні розділи: фізично-географічний, історичний та історико-географічний, етнографічний і господарський. Розглянуті всі аспекти, у тому числі ґрунти, рос-

линність, шляхи сполучення, обряди і звичаї населення, зразки народної піснетворчості, роди шляхти місцевого походження тощо. Праця виконана на високому рівні, її використовували Похилевич, Грушевський, Клепатський. В «Opis powiatu kijowskiego» (Kijow-Warszawa. 1913), виданому після смерті автора, знаходяться дані про місцеве землеволодіння в минулому. Тут трапляються деякі факти з історії Вишгорода, а саме: згадується маєток Трипільських в 30-х роках XVI-II ст. Сучасники вважали цю книжку виданням анахронічним, яке спізнилося на 50 років.

Едвард Руліковський до кінця 70-х років не друкувався. Але з 1878 р. щороку він видає цікаві роботи переважно історико-географічного напрямку. Серед них були і археологічні, присвячені кургану в с. Геленівці і пряслицям з оверуцького пиррофіліту. З 1880 р. Руліковський співробітничав з варшавським виданням «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych Krajów słowiańskich», де виявляє себе одним із найбільш енергійних і постійних авторів серед 150 запрошених в це грандіозне видання з 15 томів. «Słownik Geograficzny» виходив за планом Сулімирського у 1880-1904 рр. Руліковський дав інформацію по кожному з 12 повітів Київської губернії — біля півтори сотні статей. Найповніше репрезентовано Київський повіт із статтями про 32 місцевості. Кожна замітка або стаття являє собою маленьку монографію, створену на зразок видання опису Васильківського повіту. В Київському повіті описані Вишгород, Демидів, Димер, Козаровичі, Межигір'я, Мостище, Ясногородка, Іванків, Чорнобиль, Радомишль та інші. Ми згадували в нарисі про Йосипа Верещинського люстрації Вишгорода 1616 і 1622 рр., переклад яких зроблено з тексту, наведеному Руліковським. В нарисі про с. Демидів Руліковський описує городище Городець, квадратне за планом, із стороною у 123 сажени і висотою в 3 сажени. Це городище, на думку дослідника, зруйноване було під час навали Батия. Відновлення Демидова відбувається на початку XVI ст. Це важливі факти: городище вже не існує, бо було зруйноване на початку 60-х років XX ст.

Безперечно, мав рацію Л. Добровольський, який у 1928 р., порівнюючи працю Руліковського щодо методів опрацювання матеріалу, зазначив недосяжність статей в «Słownik Geograficzny» не тільки для сучасників, але й для істориків пізнього часу. Праці Руліковського не можна вважати науковими працями академічного типу, але вони були необхідним

підготовчим етапом для робіт з історичної географії України, опублікованих в 20-х — початку 30-х років ХХ ст.. М. Грушевський в некролозі не дарма назвав Е. Руліковського найліпшим знавцем шляхетської України, а його статті в «Słownik Geograficzny» цінною підмогою українознавцям, які довго пам'ятатимуть їх автора.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори.— К., 1995. Драгоманов М. П. Вибране. «... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні».— К., 1991.
2. Трегубова Т. Межигірський монастир. Сумна доля видатної пам'ятки.// Теорія та історія містобудування. Вип. третій.— К., 1998.
3. Mioduszewski Jan. Antonowicz Włodzimierz (1830—1908), historyk. // Polski Słownik biograficzny. t. 1.— Krakow, 1935.— S. 142—144.
4. Томілович Л. Едвард Руліковський — видатний дослідник історії України. // Київська старовина.—1999 № 5 (329).— с. 101—106.

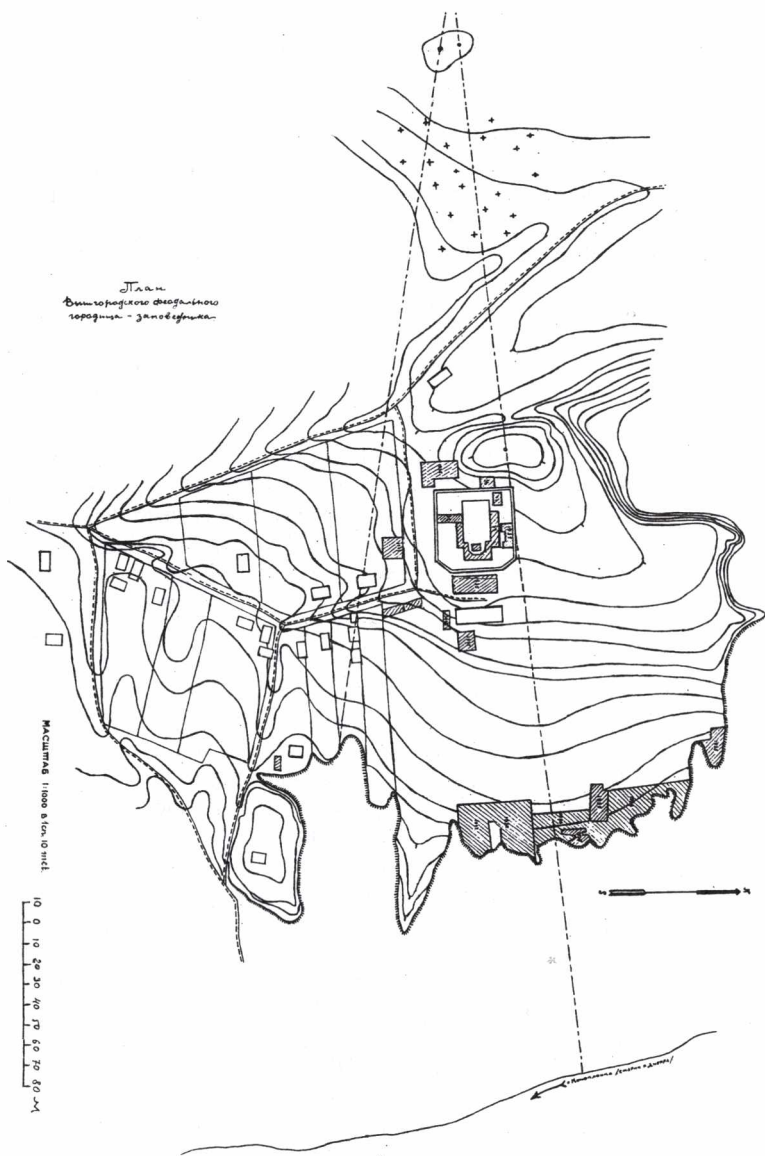
ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК ВИШГОРОДА

Охорона залишків древнього Вишгорода, складного комплексу пам'яток — дитинця і окольного міста, житлових і господарчих споруд, гончарного центру (можливо, найбільшого в древній Русі), курганів і християнських некрополів, фундаментів і стін храму святих Бориса і Гліба XI—XII ст. — найбільш важка і болюча проблема охорони історико-культурної спадщини міста.

Неувагу до пам'яток ми бачимо вже навіть при в'їзді в місто, де на пам'ятній стелі «красується» дата 971 р., яка аж ніяк з Вишгородом не пов'язана. Відсутня інфраструктура для цивілізованого туризму: нема інформаційних щитів (додаatkового характеру) біля пам'яток, нема і краєзнавчої літератури: листівок, буклетів, путівника, значків. Відомо, що подібна інформація у свій час готувалася, але до реалізації подібних заходів справа не дійшла*. Такий стан справ змушує нас замислитися і прийти до висновку, що проблема охорони пам'яток створена тими, від кого залежить, в першу чергу, фінансування їхньої охорони.

Почнемо по порядку. В XIX ст. у Вишгороді існувала проблема не стільки охорони культурної спадщини, скільки її популяризація. Певна річ, цьому сприяли і прочани. В 30-х роках XX ст. у зв'язку з планами індустриального освоєння Київського Полісся і наміченого будівництва Дніпрогеса-II, над древнім Вишгородом нависла небезпека знищення. В результаті злагоджених дій київських і московських вчених (про це дивіться в нарисі з історії вишгородського краєзнавства) територія давнього Вишгорода, в першу чергу городища, була оголошена заповідною на 15 років 9 вересня

* Фотоальбом «Вишгород» (К., «Мистецтво», 1982; Упоряд. В. Климик; авт. вступ. статті — А. Шульга; Фото М. Голяка) та книжка О. Дробахи «Вишгород семи вітрів» (К., «Рада», 1999) через специфічний підхід до матеріалу не відповідають вимогам краєзнавчої літератури. Винятком є проспект виставки «Давній Вишгород» (К., «Стилос», 1999. Авт. — Р. Орлов, Р. Терпиловський) і останні видання заповідником доповідей на конференціях, присвячених пам'яті Ярослава Мудрого — 2001–2004 рр.

План Вишгородського заповідника 1935 р.
Північна частина городища.

1935 року Постановою президії Київського обласного виконавчого комітету 2-го скликання (ДАКО, ф. Р-І, оп. І, спр. 7876, секретаріат). Заповідними стали рови, фундамент церкви, руїни споруд, селище. Обласний відділ народної освіти разом із Інститутом історії матеріальної культури (зараз Інститут археології НАНУ) повинні були уточнити територію заповідника. Заборонялося проводити будь-які земляні роботи, за винятком оранки під засів і городи.

Виникає запитання, чому заповідною територія була оголошена тільки на 15 років? За цей час територія давнього Вишгорода повинна була бути досліджена повністю: адже на вишгородських горбах намічалось будівництво об'єкту на зразок міста Запоріжжя поблизу Дніпрограда. Фактично Постанову 1935 р. ніхто не відміняв і заповіднику в 2005 році виповнилося 70 років.

В ці ж роки почалося руйнування унікального монастирського комплексу Межигірського монастиря. Документована історія монастиря та його забудови, на думку Тетяни Трегубової, прослідковується з початку XVI ст. Існують легенди, наведені Л. Похилевичем, про існування його в більш давні часи, але в Іпатіївському літописі 1160 р. згадується лише переправа через Дніпро біля Давидової Боженки, в районі гирла Прип'яті, вище Вишгорода. Переправа стала можливою завдяки льодоставу, якого нижче за течією Дніпра ще не було. За свідченнями Миколи Максимовича, професора Київського політехнічного інституту, Гирло-Прип'ятська мілина, де був і мілинний пост, заважала судноплавству майже до кінця XIX ст.* Навпроти була Домонтовська мілина. У цьому місці, на місі між Дніпром і Прип'яттю, Л. Похилевич згадує залишки давнього городища в селі. З літопису відомо, що на Великдень, 8 квітня 1151 р., князі Андрій Юрійович і Володимир Андрійович прямували на Остерський Городок до князя Юрія саме через урочище Давидова Боженка в гирлі Прип'яті.

Через неувагу до літописних свідчень, дехто з краєзнавців вважав, що Андрій Боголюбський побудував на місці монастиря муровану церкву під назвою «Білий Спас», а монастир виник раніше, ніж Печерський! Ці дивні фантазії перегукуються з уявленнями про вали, топоніміку, церкву і несуть в собі для пам'яткоохоронної справи негативний заряд тому,

* Унікальні свідчення про місця давніх дніпровських бродів, або переправ, наведені у М. Максимовича в книзі «Днепр и его бассейн» (К., 1901).

що не всі чітко уявляють, що і де ми збираємося охороняти і які потрібні для цього заходи.

З грамоти польського короля Сигізмунда і ми довідуємося про надання київському воеводі Андрію Немиричу в 1523 р. дозволу на відновлення монастиря ігуменом Мисайлом Щербиною. В грамоті називаються три храми — Спаський, Микільський і святих Петра і Павла, з чого випливає, що монастир вже існував, але був зруйнований. Вже за часів Стефана Баторія монастирю були повернуті його «привілеї» і маєтності.

За часів ігуменства Афанасія, завдяки піклуванню київського воеводи Острозького, були відбудовані дерев'яні храми: прибрамна церква св. Петра та Павла (1604 р.), трапезна церква св. Миколи (1609 р.) та соборна церква Преображення Господнього (1611 р.). Вигляд дерев'яного монастиря досить детально передає малюнок Абрагама Ван Вестерфельда (1651 р.).

Після пожежі 1665 р. монастир забудовується новими мурованими і дерев'яними спорудами. На кошти патріарха Іоакима в 1690 р. завершено будівництво мурованої Спасо-Преображенської церкви. Серед цікавих споруд була дерев'яна, з п'ятьма банями, церква Зшестя Св. Духа 1722 р., побудована після пожежі 1717 р. Пожежі переслідували монастир і після 1764 р.

На кошти кошового отамана Петра Калнишевського в 1764—1766 р. побудовано корпус братських чернецьких келій. Пізніше, у 1774—1776 рр., відновлюється надбрамна дзвіниця з теплою церквою святих Петра та Павла, а також мур навколо монастирського подвір'я. Останні будівлі здійснені за проектами Івана Григоровича-Барського.

В 1797 р. монастир перетворився у фаянсову фабрику, а муровані корпуси 1814—1816 рр., збудовані в стилі класицизму архітектором І. Кедриним, вціліли до 30-х років ХХ ст.

Фаянсова фабрика припинила існування у 1876 р., а монастир був відновлений у 1894 р. вже як жіночий, підпорядкований Києво-Покровському монастирю.

В 1920 р. на території монастиря відкрито керамічну школу-майстерню, а з 1923 р. — керамічний технікум, реформований у 1928 р. в Межигірський художньо-керамічний інститут. В ці роки територія Межигір'я користується славою не меншою, ніж у ХІХ ст. Вона переважно стала зоною туризму з ухилом тематики екскурсій в історію, геологію, сучасну природу (флору і фауну) з добрим естетичним підтекстом. Навіть під час Першої світової війни в 1917 р. видається путівник К. В. Щероцького з характеристикою Вишгоро-

Директор керамічного технікуму в Межигір'ї Василь Седляр.

да і Межигір'я «для лиц, желающих видеть в Киеве по возможности все носящее на себе следы художественного вкуса и связанное с выдающимися явлениями киевской культурной жизни в прошлом и настоящем». До речі, в путівнику згадується «Дзвонкова криниця» як пам'ятка, обладнана запорозькими монахами системою дзвоників, які відтворювали мелодію за допомогою струменя води. В 1917 р. тут залишилися тільки колодязь із капицею.

Унікальність «вишгородських горбів» і Межигір'я була настільки очевидною, що відомий київський вчений-біолог, професор Микола Шарлемань у путівнику по Києву та його околицях (російське видання 1916 р., українське — 1921 р.) називає ці місця одними з найчарівніших і придатних для природничих екскурсій. З цього видання ми дізнаємося не тільки про рідкісних тварин і рослин, але й про те, що в лісах Пуші-Водиці, селах Мостище і Горенка, поруч з Великим Петровецьким шляхом, на болотах того часу траплялася журавлина. В цих виданнях повністю відтворена гідрографія Почайни, за яку Шарлемань боровся до кінця свого життя, вважаючи, що

охорона цієї річки не менш важлива будь-якої пам'ятки матеріальної культури древнього Києва. В 1967 р., коли почалася забудова Оболоні, вчений не тільки писав листи до київського виконкому, але й виступав на цю тему з публічними доповідями, наприклад, у Київському Будинку вчених.

Оболонська Почайна — це місток для маршруту екскурсії, що пов'язує історичні пам'ятки Києва, Києво-Подолу з пам'ятками Вишгорода і Межигір'я.

Біда підкрадалася поступово. Першим її сигналом було звільнення Василя Седляра з посади директора інститута, який у 1931 р. перевели до Києва. На цьому, вважають художники, закінчилася історія межигірської школи. Талановитий художник і організатор, твори учнів якого експонувалися на виставках в Парижі і Берліні, Венеції і Празі, хоч і не був комуністом, але послідовником репресованого художника Бойчука, вірив у нові ідеали, у призначення мистецтва служити справі революції.

Новий директор Міллер, який до цього керував тарним заводом на Донбасі, восени 1930 р. розпорядився звільнити приміщення церкви святих Петра і Павла від іконостаса. Київська крайова інспектура вирішила перевести іконостас до Кирилівського держзаповідника, але вагалася: пам'ятка була монолітною, тому розборка її була складною. Тим часом академік ВУАН Олекса Новицький запропонував залишити іконостас на місці, бо дуже цінував його художню вартість. Ця пам'ятка була створена за малюнком Івана Григоровича-Барського.

Але іконостас, за винятком окремих деталей, було знищено. Мабуть директор виявився прихильником атеїстичної богословської практики влади, яка набувала обертів. В 1929 р. на Україні почалося знищення пам'яток мистецтва: дзвонів, хрестів, дарохранительниць, надгробків, посуду через різні «Металобрухти» та «Рудметалоторги». Фактично це було нехтування Положенням ВУЦКВ і РНК УСРР від 16 червня 1926 р. «Про пам'ятки культури і природи». В цьому документі були визначені дефініції пам'яток культури, наукові критерії їхньої оцінки, класифікація, методи охорони і використання. Це була відмова і від завдань Наркомпросу УСРР, завдяки яким музейна робота і охорона нерухомих пам'яток пов'язувалася з загальним планом розвитку науки в Україні та досвідом охоронних робіт на пам'ятках археології Дніпробуду 1927–1929 рр.

В 1930 р. вийшов з друку найцікавіший (з усіх виданих в ХХ ст. путівників по Києву) путівник за редакцією Федора

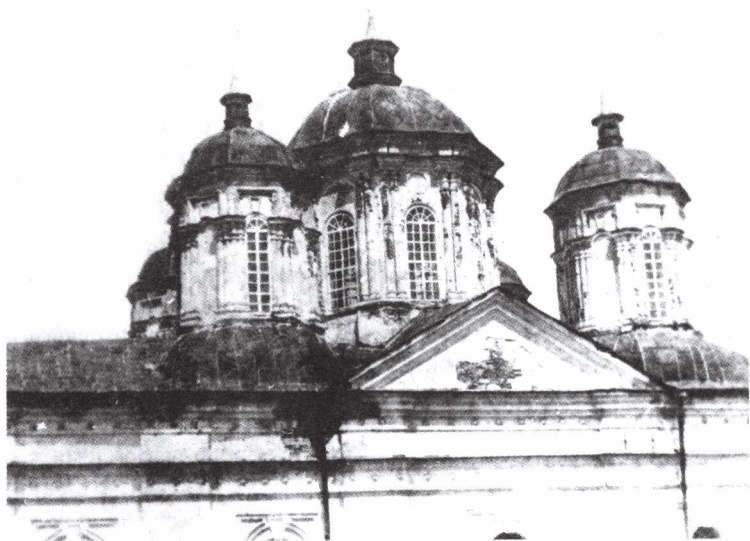

Межигірський монастир. 1935 р. Остання зйомка.

Ернста. Вишгород у ньому подається через історичне минуле, видатних князів — Ольгу, Ярослава, Ізяслава, Володимира Мономаха, та через його сучасні цегельні.

Межигір'я описане як одне з наймальовничіших київських околиць. Тут і геологія, і ліс, і птаство, і запорозький військовий шпиталь (з 1672 р.), і підпорядкування Межигір'ю Самарського і Лебединського монастирів. Згадується і художньо-керамічний технікум, який своїм мистецьким рівнем навчання був названий тоді найкращим в Україні.

Висока оцінка не повинна дивувати, адже до музею кераміки (передусім межигірської фабрики), що містився в Преображенській церкві, часто навідувалися Лесь Курбас, Юрій Яновський, Володимир Сосюра та інші. Не випадково Постановою РНК УРСР від 10 травня 1933р. будівлі Межигір'я передавалися під будинок відпочинку для письменників. Після цього Наркоматом освіти була створена комісія з відомих пам'яткоохоронців К. Антиповича і Ф. Ернста, а також директора Інституту археології Ф. Козубовського. Але всі сподівання на доцільне використання монастиря виявилися марним, бо 13 квітня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило передачу Межигір'я під будівництво урядових дач, а

*Межигірський монастир. 1935 р.
Спасо-Преображенська церква 1690 р. Остання зйомка.*

вже у вересні з бюджету надійшло 300 тис. крб. на руйнування церков та інших приміщень.

Останні роки територія монастиря та його околиць (136,9 га) знаходилася на балансі Кабінету Міністрів під назвою «Будинок відпочинку “Пуща-Водиця” — урочище Межигір'я». Через це пам'ятки Межигір'я не включені в державний реєстр пам'яток культурної спадщини. Для чиновників від культури вони не існують. Це призводить до спроб цей мальовничий куточок природи Подніпров'я з рештками монументальних споруд XVII–XX ст.ст., монастирського цвинтаря, давньоруського городища, підземних ходів прибрати до «хазяйських» рук шляхом або приватизації, або довгострокової оренди.

В післявоєнний час були прийняті документи загальнонормативного характеру, які відновлювали систему державних органів охорони пам'яток. Першою була Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 6 грудня 1945 р. «Про заходи до впорядкування стану пам'яток культури, старовини і природи на території Української РСР», яка затвердила «Положення про пам'ятки культури і старовини». Були і постанови і положення про охорону пам'яток культури 1948 р., список пам'яток архітектури 1956 р.,

«хрущовська лінія ставлення до пам'яток з початку 60-х років, яка призвела до виключення пам'яток зі списків, тощо.

В 1960 р. почалося спорудження Київської ГЕС, і тоді ж були проведені значні земляні роботи в селі Вишгород, які, на щастя, майже не пошкодили саму «гору», тобто давнє городище і окольне місто. Ми маємо бути «широ вдячні» тим керівникам будівництва, від кого залежала доля старовини.

Створення Київського водосховища, заповнення водою якого відбулося в 1965 р., призвело не тільки до екологічних проблем (навіть кількість опадів над південною частиною водосховища за літній і зимовий період збільшилася на 10–20%!). Під водою опинилося біля сотні пам'яток археології різних епох — від мезоліту до Київської Русі. Тільки невелика частина з них була досліджена протягом 1962–1964 рр. Київською експедицією Інституту археології. Проблема виникла внаслідок відступу берега від 1 до 2 м за рік, а в районі с. Козаровичів — на 6–8 м. В 70-х — на початку 80-х рр. ХХ ст. берег між селами Сухолуччя та Петрівці відступив на 25–145 м. Це означає, що розмивалися ті давні поселення і

с. Козаровичі.

Охоронні роботи у зоні розмиву берега водосховища 1966 р. Крайній справа (на передньому плані) доктор іст. наук Володимир Круц.

могильники, на руїнацію яких ніхто не сподівався, або вони не були відомі до початку розмиву.

Показовими є охоронно-рятивні роботи в с. Козаровичі. Значний комплекс пам'яток знаходився на садибах села і став відомий вченим після розмиву берега і переносу садиб, починаючи з 1965–1966 р. Автор цих рядків брав участь в охоронних роботах, які очолювали Д. Телегін і В. Круц, і пам'ятає, як весь берег, особливо в урочищі Буславка, був завалений посудом, розвалами печей, залишками кісток різних епох — трипільської культури III тис. до н. е., епохи бронзи, раннього залізного віку (підгірцівської культури), VI ст. до н. е. ранньослов'янських могильників зарубинецької культури III ст. до н. е. — I ст. н. е., київської культури I–III ст. н. е., поселення і могильника часів Київської Русі XI–XII ст. Роботи в с. Козаровичі продовжувалися Володимиром Круцом і в 1972 р.

Подібні дослідження проводити важко, виходячи і з фінансових можливостей, і зі стану психологічного сприйняття картини безперервного знищення пам'яток. Деякі знахідки

Дмитро Телегін, доктор іст. наук, професор, керівник охоронно-рятивних досліджень в зоні Київського водосховища. 1966 р.

з берегів Київського водосховища (наприклад, залізний меч-акінак скіфського походження) можна бачити на виставці «Давній Вишгород», а основна частина колекції зберігається у фондах Інституту археології і в Музеї історії м. Києва.

Вишгородський заповідник під час Другої світової війни зник, а сама пам'ятка — вишгородське городище — потрапила до державного Списку пам'яток мистецтва, історії та археології республіканського значення Української РСР (тобто сучасною термінологією — загальнодержавного значення — Р. О.) тільки в 1965 році. Це було додатком до Постанови Ради Міністрів Української РСР від 21 липня 1965 року № 711 (розділ III, № 40).

У 1965 році на сторінках ЗМІ, у виступах вчених, архітекторів, письменників, краєзнавців, працівників музеїв гостро ставилося питання про духовні втрати народу внаслідок руйнування в першу чергу нерухомих пам'яток історії і культури, перше місце серед яких за кількістю посідають пам'ятки археології і архітектури. Достатньо згадати позицію Г. Логвина, І. Гончара, О. Апанович, М. Брайчевського, О. Компан, Д. Телегіна, О. Гончара та інших. Мінявся духовний клімат суспільства, практичним наслідком його був і Установчий з'їзд Товариства охорони пам'яток історії і культури в грудні 1966 р., на якому випало щастя побувати і автору цих рядків.

*с. Козаровичі. Зарубинецька культура.
Посуд із поховань I ст. до н. е. — I ст. н. е.*

В лютому 1967 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову «Про стан і заходи по подальшому поліпшенню охорони та збереження пам'яток архітектури, мистецтва, археології та історії Української РСР». Передбачалося в 1967—1970 рр. встановити охоронні знаки на археологічних пам'ятках, охоронні дошки на пам'ятках архітектури та меморіальних будинках. Не всі охоронні знаки були встановлені, не завжди місцеве виго-товлення відповідало естетичному сприйняттю, довгі роки біля храму святих Бориса і Гліба у Вишгороді валлялися (зрушені з місць встановлення) два знаки «Пам'ятка археології. Городище», проект яких був розроблений автором цих рядків в республіканській секції археологічних пам'яток Товариства у 1971 р. (Див.: Телегін Д. Я. Встановлення знаків на городищах і курганах України // Археологія, 1972.— № 7, с. 103—105).

В 1968 році Вишгород потрапив до списку міст, проекти планування і забудови яких повинні були погоджуватися з органами охорони пам'ятників культури (затверджений Держбудом УРСР 5 серпня 1968). Це загальновідомий список, який подається навіть у підручниках з охорони пам'яток історії і культури, наприклад, у І. Ігнаткіна (К., 1990).

Подією в пам'яткоохоронній справі була Постанова Ради Міністрів Української РСР від 24 листопада 1976 р. за № 532, згідно з якою Вишгород увійшов до переліку міст, в яких Держбуд, Міністерство культури і Академія Наук повинні визначити охоронні зони, регулювання забудови і зони природного ландшафту. Проект був розрахований до 1980 року. Експедиційні дослідження виконували археологи. На кошти Українського товариства охорони пам'яток історії і культури роботи у Вишгороді протягом 1978—1981 рр. виконував В. Зоценко, а автор цих рядків з цією ж метою працював у Білій Церкві. Пройшло чверть віку. Нині очевидно, що археологи і архітектори свою частину робіт, як правило, виконали, а на місцях в Радах депутатів рідко хто був готовий для співробітництва на терені охорони пам'яток. Так було і в Вишгороді, а саме: проект охоронної зони, переданий В. Зоценком в 1981 р. міськраді, так ніколи і не був затверджений.

Тим часом, 13 липня 1978 року, був прийнятий Закон «Про охорону і використання пам'яток історії та культури», завдяки якому поступово чиновники різних ступенів і роду занять почали звикати до порядку і умов використання пам'яток згідно з його статтями. В Міністерствах культури СРСР і УРСР були затверджені інструкції про порядок обліку, зберігання, утримування, використання і реставрації па-

м'яток. Для такого історичного міста, як Вишгород, необхідно було скласти на кожну пам'ятку облікову картку, паспорт і, нарешті, історико-архітектурний опорний план. Ці плани, а також мапи-схеми розташування пам'яток розробляються за рахунок місцевого бюджету.

Відповідні інструкції і Положення для практичного застосування були затверджені у 1982 р. на рівні загальносоюзних.

В цих інструкціях передбачено багато чого, у т. ч. й фінансування охоронних розкопок за рахунок організацій або осіб, що проводять земляні роботи, погодження таких робіт з державними органами охорони, використання земель в межах заповідних територій, правила ведення ремонтно-реставраційних робіт тощо. Інструкції приведені були у відповідність до статей Закону.

У 80-х роках ХХ ст. темпи житлового і промислового будівництва нарощувалися і охопили територію лівого берега струмка, що витікає з ярів і тече вздовж вул. Шолуденка. А це вже була територія окольного міста давнього Вишгорода і, як вияснилося потім, територія гончарного центру XI–XII ст. Значні ділянки культурного шару загинули під час будівництва сучасного комплексу «Укрелектронпроект» та двох житлових будинків з аптекою і бібліотекою по вул. Шолуденка. Ситуація не була під контролем: генплан 1971 р. не враховував проблему охоронно-рятівних робіт, опорний план 1983 р. не був затверджений. Нарешті виникла конфліктна ситуація, до якої прийшли чиновники місцевих Рад, обласного управління культури, Товариства охорони пам'яток, архітектури, краєзнавці. Все це — результат повної невідповідності загальнодержавної значимості давнього міста і пам'яткоохоронних заходів.

Ще 27 липня 1985 р. рішенням Вишгородського міськвиконкому для будівництва житлового будинку заводу «Карат» була виділена ділянка південного схилу окольного міста X–XIII, XVII–XVIII ст. Рішення було затверджене райвиконкомом, а дозвіл на знесення індивідуальних житлових будинків дав облвиконком.

27 березня 1989 р. представниками Міністерства культури, обласного управління культури і Інституту археології була зафіксована і актована руйнація культурного шару на площі 5850 кв. м. В липні 1989 р. земляні роботи продовжувалися і скандальність ситуації досягла апогею: склалися акти про порушення Законодавства представниками пам'яткоохоронних органів, товариства охорони, обласного управління культури. Численні листи надходили в Ради депутатів, про-

курору Київської області, депутатам Верховної Ради, заступнику голови Ради Міністрів Марії Орлик, Голові виконкому Київської обласної Ради Івану Плющу, місцевим Радам. Місцеві краєзнавці написали листа до Верховних Рад СРСР і УРСР.

За багатьма листами відчувалися напружені, нервові обставини різних засідань. Серед цього каламбуру конкретні заходи були прийняті Головним управлінням архітектури і містобудування, Київським науково-дослідним інститутом теорії та історії архітектури і містобудування. КиївНДІТІАМ (Київський науково-дослідний інститут теорії архітектури і містобудування) запропонував терміново розробити історико-архітектурний опорний план Вишгорода у зв'язку з розробкою генплану 1990 р. з тим, аби проект зон охорони увійшов до генплану.

До депутатів Верховної Ради з проханням висловитися на захист пам'яток і на підтримку створення Вишгородського державного історико-культурного заповідника з територією колишнього Межигірського монастиря 3 липня 1990 р. звернулися: Голова Українського товариства охорони пам'яток історії та культури академік НАНУ П. Толочко, Голова Українського фонду культури академік Б. Олійник, Голова Всеукраїнської спілки краєзнавців академік НАНУ П. Тронько. Листа із занепокоєннями стосовно долі пам'ятки до Києва надіслав Голова Радянського фонду культури академік Д. С. Ліхачев.

Виникає питання, чи можна було б запобігти цьому нещастю? Безумовно, коли б врахували проект охоронної зони 1983 р. і передпроектні пропозиції КиївНДІТІАМ до генерального плану м. Вишгорода 1983 р.: «... при розробці проектних та інших заходів перспективного розвитку Вишгорода доцільно орієнтуватися на збереження території давнього міста, на відмову розміщення саме тут житлового району з багатоповерховою забудовою, на консервацію індивідуального присадибного будівництва, передбачуючи перетворення нагорної території в загальноміську зону культурно-масового відпочинку».

З огляду на події останніх років можна бути впевненими, що перетворити вишгородське городище в зону відпочинку нереально, але альтернативне рішення пам'яткоохоронних питань все одно доведеться вирішувати фахівцям: архітекторам, археологам, історикам.

Листування з приводу знищення культурного шару по вул. Шолуденка продовжувалося протягом 1989–1990 рр., а тим часом розгорталися охоронно-рятівні дослідження чотирма різними організаціями: кооперативом «Археолог» при Інституті археології, «Укрпроектреставрацією», відділом охорони пам'яток облуправління культури і науково-методичним відділом охорони пам'яток Міністерства культури.

Найбільш вагомі результати були отримані на майданчику будинку заводу «Карат», де досліджено 134 різних об'єктів, у т. ч. 7 жител періоду Київської Русі і 4 будівлі XVI–XVII ст. (Керівник В. Дорофєєв). «Укрпроектреставрація» вивчала стан фундаментів церкви святих Бориса і Гліба (керівник О. Сиромятников). Цікаві результати отримані відділом охорони облуправління (керівник О. Серов) при спостереженні за траншеєю водоводу по вул. Першотравневій (сучасна назва – Межигірського Спасу) в 130 м на південь від кладовища. На глибині 0,5 – 0,6 м знайдені три поховання воїнів зі зброєю: шаблею, стрілами, ножем. Збереглися кінські кістки зі стременами, тобто поховальний обряд, характерний для кочівників-степовиків. Загибель воїнів могла статися тільки в 1172 р., коли Давид Ростиславович захищав Вишгород із союзниками – «дикими половцями» і «своїми поганами – берендичами». Менш успішними були дослідження Міністерства культури кургану біля лікарні. Виявилося, що поховання були або зруйновані, або розкопані в XIX ст.

Знахідка в траншеї поховань воїнів XII ст. дуже показова, бо свідчить про необхідність спостережень за будь-якими земляними роботами, хоч комусь із зацікавлених або посадових осіб вигідно їх не помічати.

Навіть після всієї серйозності пам'яткоохоронних заходів порушення Закону про охорону пам'яток на ділянках по вул. Шолуденка продовжується в грудні 1989 – січні 1990 рр. Так, бульдозером вибрано гумус, тобто культурний шар, з ділянки садиби № 13 по вул. Межигірського Спасу. В результаті вона перетворилася в смітник і дорогу до будівельного майданчика по вул. Шолуденка.

Смітники у Вишгороді – звичайна справа. Всі яри навколо древнього городища протягом десятків років використовуються для викидання всякого непотрібу, в тому числі і побутової хімії. Гаражі по вул. Межигірського Спасу, що біля кладовища, викидають биті кузови машин, банки з-під фарб, шини, миють машини – і все це у вигляді струмків тече у Дніпро. На щастя, гаражі не вийшли за межі зони ерозії нав-

коло древнього яру, але вони створюють екологічні проблеми. Ті з мешканців міста, які не мають поблизу «свого» яру, крадькома (часто вночі) скидають сміття в «чужі» яри. В 1990 р. керівництво охоронно-рятивними роботами у Вишгороді було зосереджене в Інституті археології НАНУ (Правобережна давньоруська експедиція, керівник — Р. Орлов). Але навіть після охоронно-рятивних робіт на території майданчика 72-квартирного будинку «Енергогідромеханізації» під час роботи в котловані будівельники пошкодили культурний шар далеко за межами розкопу археологів. Були порушення і в 1994 р., але основний обсяг охоронних робіт, на щастя, зробити вдалося. В цей час в міськраді навіть виник план використати прибудову до 72-квартирного будинку для створення бази експедиції або археологічної музейної експозиції. Намічалось з цією ж метою використати житлові будинки на території сучасного «Укрелектронпроекта»*.

Оскільки будівельна або інші господарчі діяльності в зоні поширення культурного шару дуже небезпечні для пам'ятки, на VI з'їзді Українського товариства охорони пам'яток історії та культури в червні 1990 р. була прийнята постанова, що орієнтувала громадськість на створення (або відновлення — ?) у Вишгороді історико-культурного заповідника. Пояснення просте, а саме: навіть невеликі роботи при будівництві гаражу, траншеї під газопровід або інших мереж наносять пам'ятці значної шкоди, хоч застосування техніки при цьому дуже обмежене. Показова знахідка в 1996 р. в котловані недільної школи пряслиці з написом (графіті) в 14 слів, серед яких два антропоніми: Чепура і Пип. Таку унікальну річ (діаметром трохи більше 1 см) може помітити лише досвідчена людина, якою і виявився Віталій Козюба — співробітник Інституту археології. А є речі ще меншого розміру, є стратиграфія шарів, контури споруд, визначення віку знахідок за типологією, робота з кресленням, фотоапаратурою, опрацювання архівів, вивчення письмових джерел тощо.

В 1995 р. загроза знищення культурного шару (подекуди так і вийшло) виникла в місцях інтенсивних земляних робіт, а саме: на території інституту «Укрелектронпроекту», на майданчику 72-квартирного будинку «Енергогідромеханізації», на території садиби церкви святих Бориса і Гліба при прокладці різних мереж в історичній частині міста. Те ж

* Лист від міськради до Інституту археології НАНУ від 28 червня 1990 р. № 249.

повторилося і в 1999–2004 рр. Звичайно, не всі керівники установ або власники садиб демонструють індивідуальний, відомчий або просто вуличний егоїзм. Так, директор МП «Претензійні абразиби» (вул. Межигірського Спасу) Євгеній Мошковський в 1992 і 1994 рр. перед початком будівництва звертався до пам'яткоохоронних органів з метою погоджень проектних робіт і виконував умови згідно з Законом.

Менталітет неповаги до Закону викликає постійні і систематичні втрати ділянок культурного шару древнього міста з його унікальним матеріалом. Маємо також прояви звичайного лукавства, коли в заяві на погодження будівництва вказується мінімальний обсяг робіт, а проводиться значно більший (наприклад, власник будинку погоджує обкладання старої хати в півцегли, а будує новий триповерховий будинок недопустимо близько церкви святих Бориса і Гліба).

В 1990–1991 рр. здавалося, що своєчасна розробка історико-опорного плану Вишгорода і врахування його в новому генеральному плані виправить стан охорони. Рішення з цього питання було прийняте на нараді в Київському облвиконкомі 11 березня 1990 р., а 15 травня 1991 р. Київ НДІТІАМ, згідно з Актом за № 25, передав до міськради документацію, яка складається з текстової частини, 2-х чорно-білих і однієї кольорової схем. Цей план, як і опорний 1983 р., м. Вишгорода Київської області не був затверджений вчасно і ігнорується вже 15 років.

До речі, «Історико-архітектурний опорний план і проект зон охорони пам'яток історії і культури м. Вишгорода Київської області» (повна назва — *Р. О.*), який був переданий у Вишгород за підписом заст. директора В. Дахна, зав. сектором Т. Трегубової, відповідального виконавця В. Василевського Київ НДІТІАМ, був найбільш ґрунтовною на 2005 р. розробкою комплексу проблем збереження історико-культурної спадщини. До роботи були залучені архітектор М. Коржова, історики Б. Проценко, А. Сєдина, архітектор району В. Борисенко, археолог В. Зоценко.

В текстовій частині опорного плану розглянуто історико-містобудівельний розвиток Вишгорода за більш ніж 1000-літній період. Залучені результати археологічних розкопок з 1934 по 1981 рр., у т. ч. церкви святих Бориса і Гліба, конструктивних особливостей жител, топографії (квартал металургів, некрополі, «Ольжина гора»). Згадано і про середньовічний замок.

Більш детально був розглянутий Вишгород ХІХ ст., його плани, садибна забудова села (києво-поліський варіант зруб-

ного і каркасного житла), застосування цегли при будівництві земської школи, житлового будинку по вул. Шкільній 58.

Починаючи з 60-х р. XX ст. основним фактором формування міста стала Київська ГЕС. Виникла загроза для історичного ландшафту і пам'яток історії і культури, в першу чергу для древнього Вишгорода, з боку можливого будівництва автомагістралі і залізниці. Аналіз генплану 1970 р. (Гіпроміст) показав, що його задум був фактично перекреслений (особливе тактичне відношення до історичного ландшафту). Це виявилось в тому, що по вул. Шолуденка на культурному шарі почали будувати 9-поверхові (і вище) будинки, висота яких порушує фізично і візуально древні горби.

Історико-архітектурний опорний план врахував і архітектурне середовище міста, рекомендував чотири будинки в якості пам'яток архітектури і головне — розробив систему зон охорони пам'яток за різними критеріями цінності (збереження композиційно-художніх якостей середовища, природної цінності, археологічного культурного шару, історико-культурної цінності).

Розділ рекомендацій містить важливі висновки, особливо з приводу використання історичного району міста. Автори опорного

Земська школа по вул. Шкільна, 29, 1905 р. — об'єкт заповідника за проектом 1994 р.

плану прийшли до висновку, що в умовах духовного відродження суспільства історична цінність розглянутої території може бути віднесена до вищої категорії, а саме: археологічного шару — до 1 категорії, природного ландшафту — до 1 категорії, історико-архітектурної спадщини — між 2 і 3 категоріями. В цілому історико-культурний потенціал території міста — до 1 категорії, відповідно до заповідного статусу.

Акцентується увага на насиченість пам'ятками району, де нараховується 135 нерухомих пам'яток історії, археології та архітектури, а також на необхідність організації заповідника, розвитку туризму, музеєфікації об'єктів народної архітектури і побуту, що стало особливо актуальним у зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС. Територія для музеєфікації древнього Вишгорода окреслена площею в 45 га, зона охорони археологічного культурного шару — 60 га, зона археологічних спостережень — 160 га, та багато інших зон регульованої забудови. Були дані рекомендації по забудові окремих територій, музеєфікації фундаментів церкви XI—XII ст. ст., гончарних печей, встановленню пам'ятного знаку на честь археолога Т. Мовчанівського.

Багато з ідей, які були розроблені в опорному плані, увійшли до проекту Вишгородського державного історико-культурного заповідника 1994 р. На жаль, все залишилося на папері.

В 1994 р. було вирішено створити Вишгородський історико-культурний заповідник. Проект його формування був схвалений на зборах представників інтелігенції Київщини, що відбулася у Вишгороді 17 червня 1994. Основну роботу по підготовці проекту виконала Тетяна Трегубова (Київ. НДІТІАМ). Брав участь у підготовці археологічної частини проекту і автор цих рядків. (Обґрунтування до створення Вишгородського державного історико-культурного заповідника розроблено 1994 р. такими організаціями: Київською обласною організацією УТОПІК — проект положення (Н. Булаєвська); НДІТІАМом — історична довідка і пам'ятки архітектури (Т. Трегубова); Інститутом археології НАНУ — матеріали з культурно-історичного потенціалу Вишгорода і його околиць і пам'ятки археології — (Р. Орлов).) Список пам'яток історії та культури, що додавався до проекту, нараховував 34 пункти. Це, в основному, пам'ятки архітектури, археології, але був також комплекс Ново-Петрівського музею-заповідника «Поле битви за Київ» і територія Межигірського Спасо-Преображенського монастиря зі «Дзвонковою криницею».

Зараз можна сказати, що в проєкті не все було продумано до деталей, але Указ Президента України № 379/94 від 6 липня 1994 року про створення історико-культурного заповідника в історичній частині міста Вишгород, відповідна Постанова Кабінету Міністрів України від 19 вересня 1994 року № 642 націлювали на розробку до кінця 1995 року генплану розвитку, меж, охоронних зон, зон регулювання забудови, зон охоронного ландшафту з урахуванням обсягу робіт, реставрації, упорядкування території тощо.

Фактично заповідник був створений 22 червня 1995 року Наказом № 71 по Київському обласному управлінню культури. На початок 2005 року, тобто через 10 років після реального створення заповідника, документації на нього не існувало. Весь цей час і заповідник, і Інститут археології, і КиївНДІТАМ, і депутати Верховної Ради, а також місцева адміністрація зверталися до всіх рівнів влади профінансувати виготовлення документації, а кошторис на ці роботи був переданий в 1995 році в обласне управління культури. Були складені плани поетапного виконання робіт, в першу чергу — з чітко визначеного проєкту охоронних зон, а вже потім — музеєфікації об'єктів. А тим часом заповідник, в назві якого загубилася назва «державний», мав у штаті 40 працівників (потім 30), але не мав можливості проводити пам'яткоохоронні заходи, бо не мав визначеної території, переданої йому на баланс, або під контроль.

В якійсь мірі на заповідник було спроектоване відношення чиновників від культури до нерухомих пам'яток, що становлять комплекси історико-художньої цінності і основу історичних міст з їхніми околицями. В галузі охорони і використання пам'яток історії і культури важливе місце займають прикладні напрямки наукових досліджень: пошук, виявлення, наукове дослідження і облік, а потім — їхнє використання. Вишгородський район в зазначеній галузі унікальний: в районі не стоїть на державному обліку жоден пам'ятник археології (єдиний паспорт на городище у с. Демидів — недійсний, бо городище було зруйноване на початку 60-х років ХХ ст.). Спроба зробити розвідку з метою обліку пам'яток в 1995 р. наштотувалась на повне нерозуміння значення цієї роботи, бо співробітникам експедиції було заявлено чиновником, від якого залежало проведення робіт, що пам'ятки археології потрібні тільки археологам (тобто, живопис — художникам, музика — композиторам, архітектурні споруди —

архітекторам і т. д.). А ситуація з пам'ятками змінюється кожен рік і дані 1995 р. треба знову перевіряти.

До того ж першою дирекцією заповідника були зроблені помилкові кроки стосовно головного завдання колективу. Треба було б не витрачати сили на розвиток краєзнавчої тематики найширшого профілю, а зосередитися на планах розвитку, підготовлених «духовними» попередниками. Ми маємо на увазі Розпорядження Представника Президента України від 6 травня 1992 р. № 18 стосовно збереження пам'яток історії та культури. Згідно з цим Розпорядженням, треба було затвердити історико-архітектурний опорний план і проект зон охорони НДІТІАМ, скласти і затвердити охоронні зобов'язання. А на городищі є як фізичні, так і юридичні особи, що ведуть земляні і будівельні роботи, іде приватизація землі без охоронних зобов'язань.

Друге важливе питання в «Розпорядженні»... було створення на ділянці по вул. Межигірського Спасу №№ 9, 11, 13 музейної експозиції по давньоруському гончарству на місці гончарного центру XI—XII ст. В садибах планувалося провести розкопки з консервацією горнів і будівель, а будинок № 11 використати для розміщення музейної експозиції. Тривалий час ділянка і будинок незаконно використовувалися сторонніми людьми. Колекція посуду з 1989 р. зберігалася в Ново-Петрівському музеї, за що ми щиро вдячні його директору І. Віковану, який довгі 15 років зберігав унікальні експонати. Тільки 17 жовтня 2003 р. міськрада після численних клопотів дирекції Вишгородського заповідника (І. Пироженко, М. Лагунова) через судовий розгляд з колишнім мешканцем передала садиби № 11 і 13 для створення музею гончарства. Повернулася у Вишгород і колекція розкопок 1989—1990 рр.

На прохання місцевої влади в 1995 р. біля церкви святих Бориса і Гліба були проведені охоронно-рятувні розкопки, які виявили кілька блоків кладки мурів XI ст. в характерній техніці — утопленими рядами плінфи на цем'яночному розчині з декоративною поверхнею у вигляді брил сірого кварциту. Два блоки були залишені для музеєфікації так як і фундаменти церкви Богородиці (Десятинної) або споруди біля Михайлівського Золотоверхового собору. Державна лабораторія науково-технічної лабораторії консервації і реставрації пам'яток (НТЛ «Конкрест») за замовленням заповідника протягом 2001—2002 рр. провела консервацію одного з блоків XI ст. і зараз він експонується в садибі церкви.

*Дзвонкова криниця — об'єкт заповідника
за проектом 1994 р.*

Археологічна експедиція збрала перший в історії міста збірник праць, написаний архітекторами, мистецтвознавцями, археологами, істориками саме до цього ювілею. На черзі — видання цього збірника, зібраного ще у 1996 р. з прибуду 1050 річчя згадки Вишгорода у літописі.

Важкий стан заповідника не залишив осторонь нікого. Відповідні листи у заповідник і управління культури надходили від дирекції Національного заповідника «Софія Київська», Національного музею історії України, НДІТІАМ, Інститутів археології та історії НАНУ, міністра культури і мистецтв України*, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, краєзнавців.

Очевидно, що культура переживає не найкращі часи. Чиновники переживають ці проблеми специфічно: навіщо, мовляв, нарощувати професіоналізм, коли більшу віддачу дає нарощування іміджу. Звідси й підтримка того убогого в музиці та літературі, що називається шоу-бізнесом. Але шоу-бізнес — це чиста комерція, а гірші зразки — це вже «попса»? В культурно розвинутих державах кошти на культуру витрачаються на музеї, бібліотеки, театри, тобто на те, що формує позитивний образ людини. Маючи дуже міцні підмурки серйозної культури, можна і повеселитися. А у нас вже виросло покоління, яке не хоче знати основ рідної культури, а твердить щось про «альтернативну» культуру, яка (коли гарно придивитися) виявляється тусовкою.

Археологічні експедиції Інституту археології НАНУ та інших установ своєю працею допомогли заповіднику, передавши йому великі колекції. Наприклад: в музей у 1991 р. було передано за актом від 9.04.1991 р. 14100 одиниць предметів з розкопок; в січні 1999 р. створено (за допомогою міськради) першу наукову експозицію «Давній Вишгород»; в кінці 1998 р. співробітники експедиції допомогли придбати перший з відомих скарбів з 550 монет I половини XVII ст.

В процесі проведення різних пам'яткоохоронних заходів співробітники археологічної експедиції ІА НАНУ не раз чули від місцевих чиновників, юридичних і фізичних осіб думки стосовно Закону «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» від 13 липня 1978 року. На погляд оби-

* Листи міністра культури і мистецтв Д. І. Остапенка до Кабміну України: вих. № 9—43—29/13 від 3.12.1997 р. та до Київської обласної державної адміністрації: вих. № 9—43—30/17 від 3.12.1997 р.

вателів, Закон застарів тому, що був прийнятий Верховною Радою Української РСР, а не Незалежної України. В більшості випадків, особливо коли це зачіпало інтереси чи амбіції чиновників, це було те, що називають «валяти дурня», бо Закон 1978 р. втратив чинність тільки після прийняття нового — 8 червня 2000 р.*

Зараз, після прийняття Верховною Радою України і підписання Президентом України Законів України «Про охорону культурної спадщини» 2000 р. і «Про охорону археологічної спадщини» 2004 р., можна з впевненістю сказати, що марні були сподівання тих, хто вважав, що зі зміною форми власності зміниться і відношення держави до забезпечення охорони пам'яток археології. Навпаки, на відміну від не дуже конкретних формулювань статей Закону 1978 р., особливо у сфері врегулювань соціальних, правових та економічних відносин. Закон 18 березня 2004 р. «Про охорону археологічної спадщини» спрямований на створення законодавчої основи для державної структури, яка б поліпшила пам'яткоохоронну справу. Одразу відзначимо, що територія древнього Вишгорода, як пам'ятка археології, незалежно від форм власності є державною власністю, включаючи пов'язані з нею рухомі предмети, які підлягають обліку і зберіганню відповідно до методики, затвердженої Спеціальним уповноваженим органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, тобто Державною службою охорони культурної спадщини. Актуальність нових Законів 2000 і 2004 рр. зростає з огляду на перспективу входження України до європейської спільноти. Дбайливе ставлення до пам'яток археології (архітектури, історії, монументального мистецтва тощо) — одна з умов такого процесу. В 1998 р. Україна підписала «Європейську конвенцію про охорону археологічної спадщини», а новий Закон врахував міжнародне законодавство охорони культурної спадщини, у тому числі вимоги «Міжнародної хартії з охорони і використання археологічної спадщини», схваленої в Лозані у 1990 р.

* Безконтрольна експлуатація історичних територій (історичних ареалів населених місць) і незначна державна допомога при дослідженні та охороні пам'яток археології у Вишгороді призвела до того, що при проведенні земляних робіт останнім часом чиновники на свій розсуд вирішували, чи зберігся на тому чи іншому місці культурний шар в межах древнього городища, де проходять «мережі існуючих комунікацій».

*Відкриття виставки «Давній Вишгород» 28 січня 1999 р.
На знімку (зліва направо): доктор іст. наук Олександр Моця,
керівник експедиції Руслан Орлов, академік Петро Толочко.*

Підкреслимо кілька положень статей нового Закону 2000 р., в яких висвітлюється проблема збереження культурної спадщини пам'яток стосовно Вишгорода. У цьому Законі 2000 р. дається визначення термінів «культурна зона», «пам'ятка», «зона охорони пам'ятки» та ін., а також класифікація пам'яток. Виходячи з цього бачимо, що територія вишгородського городища, окольного міста і могильників, як об'єкт культурної спадщини, належить до пам'яток археології (стаття 2). Проект вишгородського державного заповідника 1994 р. без затвердження меж історичних ареалів місць і встановлення охоронних зон не тільки пам'яток археології, але й історії, архітектури, ландшафту тощо не був втілений у життя. Тому назва «історико-куль-

турний» є не виправдано широкою: не відповідає сучасному стану заповідника* (статті 33, 34).

Важливими є статті Закону 2000 р. стосовно повноважень різних органів управління охорони культурної спадщини**. Такі повноваження, як визначення меж територій, ареалів населених місць, погодження програм і проектів містобудівних та ін. перетворень, земляних робіт, дозвіл на проведення робіт, управління заповідниками і музеями, застосування фінансових санкцій, покладено на центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини або органів охорони обласних, районних державних адміністрацій та органів охорони культурної спадщини місцевого самоврядування (статті 5, 6). Вишгород — пам'ятка національного значення. Компетенція його охорони — сфера повноважень Державної служби охорони культурної спадщини***.

Статтями Закону 2000 р. (8 і 10) передбачено такі моменти, а саме: залучення фахівців та громадян на правах громадських інспекторів до роботи в органах охорони культурної спадщини, право безумовного доступу до об'єктів з метою їхнього обстеження, громадський контроль з боку Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, шефство з боку установ науки, освіти та культури з метою забезпечення збереження пам'яток.

В розділі, присвяченому здійсненню прав власності на пам'ятки, передбачено примусове відчуження пам'яток (стаття 21). Фінансування всіх заходів по вивченню, фіксації, зміні та ін. пам'яток провадиться за рахунок замовника робіт (стаття 22), а консервація, музеєфікація, ремонт та ін. забезпечується власником або особою, що набула право володіння, користування чи управління, яка зобов'язана привести цю пам'ятку до належного стану (стаття 27). Тільки в тому випадку, коли власник або користувач не в змозі виконати розпорядження органу охорони культурної спадщини****,

* за станом на кінець 2004 р.

** Дивіться внесення змін згідно Закону України від 16.12.2004 р. № 2245-IV.

*** Вишгородське городище увійшло до Державного нерухомих пам'яток України національного значення Постановою кабінету міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1761.

**** Щось подібне спостерігалось з 1995 р. в садибі церкви святих Бориса і Гліба, де руйнувалися стіни храму XI—XII ст., залишені для музеєфікації.

*Виставка «Давній Вишгород». Третій зліва — доктор іст. наук
Ростислав Терпиловський біля мапи пам'яток археології
Вишгородського району.*

орган охорони може профінансувати їх за рахунок спеціальних коштів на фінансування охорони культурної спадщини.

Згідно з 32 статтею Закону, на охоронюваних археологічних територіях у межах зон охорони пам'яток, історичних ареалів населених місць забороняються містобудівні, архітектурні чи ландшафтні перетворення, шляхові, земляні та інші роботи без дозволу Державної служби охорони або обласного центру пам'яток історії, археології та мистецтва органу охорони культурної спадщини і без погодження з Інститутом археології НАНУ.

Визначена і відповідальність за пошкодження і знищення пам'яток і, що важливо, відповідальність юридичних осіб шляхом застосування фінансових санкцій за порушення законодавства про охорону культурної спадщини, недотримання вимог щодо захисту, використання, реставрації пам'яток, за недостовірну інформацію про виявлені об'єкти. Передбачена відповідальність за ухилення від підписання охоронних договорів, за зміну характеру використання пам'ятки або робіт без дозволу, а також відшкодування збитків, завданих пам'яткам. Подібні статті є і в Законі 2004 р. «Про охорону археологічної спадщини». В реальному житті ці статті законів не діють, а у Вишгороді ігноруються чиновниками

при землевідводах та приватизації земельних ділянок. Крім того, Вишгород згідно Постанови кабінету міністрів України від 26 липня 2001 р. повинен мати межі історичного ареалу населеного місця України.

Маючи справи з охороною історико-культурної спадщини не тільки міст або сіл Київщини, а й інших областей України протягом більш тридцяти років, мене зараз не покидає відчуття, що наші нинішні негаразди пов'язані зовсім не з «перехідним періодом» або бідністю. І згадується повість Миколи Лескова «Збережений янгол». Події в повісті відбуваються під час будівництва в 50-х роках XIX ст. Ланцюгового мосту через Дніпро у Києві на місці колишньої переправи. М. Лесков у цей час служив у Києві і добре знав риси вдачі місцевих київських чиновників, без дозволу яких не можна було й кроку ступити. Англійський інженер (тоді на чолі бригади інженерів стояв знаменитий Він'йоль) веде діалог з іконописцем місцевого походження:

«Англієць посміхнувся і замислився, а потім тихо промовив, що нібито у них, в Англії, всяка картина з роду в рід зберігається і тим самим свідчить, хто від якого родоводу походить.

— Ну, а в нас,— кажу,— мабуть, інша освіта, і з предківськими переказами зв'язок розсипаний, щоб все видавалося оновленим так, нібито і весь рід руський тільки вчора квочка під кропивою вивела».

ЛІТЕРАТУРА

1. *Акуленко В. І.* Охорона пам'яток культури в Україні. 1917—1990.— К., 1991.— 276 с.

2. Закон України «Про охорону культурної спадщини», 2000 року (№ 1805-ІІІ). Закон України «Про охорону археологічної спадщини» 18 березня 2004 р. (№ 1626-ІІІ). Закон України «Про внесення змін до Закону України “Про охорону культурної спадщини”» від 16 грудня 2004 р. (№ 2245-ІІІ). Див. також: *Правова охорона культурної спадщини: 36. документів.* — К., Видавництво Інтерграфік, 2004. — 320 с.

3. *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні. 1917—1941 рр. Ч. 2. Кінець 1920-х—1941 рр.— К., 1995.— 216 с.

4. Київ. Провідник. За ред. Ф. Л. Ернста.— К., 1930.— 794 с.

5. *Федорова Н.* Три школи. // Україна. Наука і культура.— Вип. 26—27.— К., 1993.— с. 337—352.

6. *Шендрик Н. І.* Довідник з археології України. Київська область. К., 1977.— 144 с.

АРХЕОЛОГІЧНА МАПА ВИШГОРОДА

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ: *I* — територія древнього міста з чітко визначеним культурним шаром; *II* — першочергова зона музеєфікації древніх об'єктів; *III* — кургани і курганні групи; *IV* — місце замку XVI—XVII ст.; *VII* — підмурки і стіни церкви святих Бориса і Гліба XI—XII ст.; *VIII* — музейна експозиція краєзнавчого музею по вул. Грушевського № 1 і виставка «Давній Вишгород» по вул. Шкільній № 58.

Розташування окремих об'єктів: *1* — гадане місце кургану «Хрещатий», розкопаного проф. Ставровським у 1845 р.; *2* — курган «Батишева Могила»; *3* — курганна група з похованнями X—XII ст. (в кінці XIX ст. налічувала близько 90 насипів); *4* — курган «Варавина Могила»; *5* — курганна група з похованнями XI ст.; *6* — місце зруйнованого під час будівництва кінотеатру «Мир» поховання середини X ст. зі скандинавськими прикрасами; *7* — місце поховань X—XI ст., знайдених в садбі Михайла Дорошенка в 1936 р.; *8* — курган на сучасному кладовищі; *9* — поховання воїнів-кочівників («Чорних клобуків») по вул. Межигірського Спасу; *10* — місце розташування замку, зазначеного на мапі Г. де Боплана (збудований Гаврилом Гойським в 1607—1608 рр.); *11* — церква святих Бориса і Гліба 1861—1862 рр., збудована на підмурках храму XI—XII ст.; *12* — християнський некрополь XVII ст.; *13* — християнський некрополь XI—XIII (XIV—?) ст.; *14* — дитинець (городище) X—XIII ст.; *15* — територія околиного міста X—XIII ст.; *16* — гадана територія гончарного центру XI—XII ст.; *17* — християнський некрополь XVIII—XIX ст.; *18* — поселення раннього залізного віку VII—VI ст. до н. е.; *19* — багатощарове поселення бронзової доби та часів Київської Русі; *20* — стоянки епохи мезоліту, неоліту, доби бронзи; *21* — будинок господаря Клюкви (поч. XX ст.); *22* — краєзнавчий музей, відкритий в 1982 р.

ОРЛОВ Руслан Сергійович

Народився в м. Кривий Ріг Дніпропетровської області 30 вересня 1949 р. Батько, Орлов Сергій Петрович, з родини викладачів гімназії, за фахом геолог. Мати, Євченко Людмила Андріївна, з родини селян с. Ново-Олександрівка Сахновщанського району Харківської області, за фахом математик, фізик, працювала зав. лабораторією

спектрального аналізу Інституту геохімії і фізики мінералів НАН України.

Р. Орлов закінчив у 1974 р. Київський Державний художній інститут, за фахом мистецтвознавець, археолог. З 1966 по 1977 р. працював в експедиціях і в штаті Інституту археології НАН України (з 1970 р.) на посадах техника-реставратора, фотографа, лаборанта, художника, з 1977 р. — наукового співробітника, з 1978 р. очолює археологічні експедиції. Спеціалізувався на дослідженні середньовічного міста. Досліджував Білу Церкву — давньоруський Юр'їв (1978—1983 рр.), Новгород-Сіверський (1979 р.), Васильків — давньоруський Василів (1984, 1994—1997 рр.), Межиріч (1992 р.), Вишгород (1990—1996 рр.). В 1985—1989 рр. очолював (разом з Є. Максимовим) Київську обласну експедицію по Зводу пам'яток історії і культури.

Крім того, брав участь в охоронних роботах по берегах Київського водосховища (1966—1972 рр.), відкрив різночасо-

ві могильники і поселення на місці с. Козаровичі (1968 р.), досліджував античні і візантійські пам'ятки Керченського півострова (1969—1973 рр.), античної Тіри — середньовічного Білгорода-Дністровського (1973 р.), кургани з пам'ятками енеолітичного часу, доби бронзи і ранньозалізного віку (скіфські) та інших епох (1971—1977 рр.), городища й могильники слов'янської роменської культури (1977—1978 рр.), стоянки неандертальця мустьєрської епохи Ак-Кая в Криму (1974 р.), пам'ятки зарубинецької культури під Каневом (1970, 1972, 1974 рр.) тощо.

Надрукував близько 200 наукових праць, у тому числі з ранньослов'янської та середньовічної археології, прикладного мистецтва та архітектури Київської Русі. Тема дисертації — художня культура Київської Русі X—XI ст. За результатами досліджень у Вишгороді Р. Орловим підготовлені (разом з Р. Терпіловським) збірник праць (до 1050-річчя згадки про Вишгород у літописі) і наукова монографія.

ВИШГОРОД У XX СТОЛІТТІ

З ВИШГОРОДСЬКОЮ МАРКОЮ

1914 рік. Перша імперіалістична війна, що прокотилася по всій Європі, не обминула і Вишгород. Сталося так, що доля закинула сюди молодого інженера з Німеччини Еміля Шпруна. І коли німецькі війська залишили нашу землю, Еміль не повернувся разом із ними. Причин тут було кілька. Перша, мабуть, найголовніша: закохався юнак в українську дівчину, випускницю Київського інституту благородних дівиць. Інша — у Вишгороді він виявив глину, що мала високу якість. А тому Шпрун надіслав у Німеччину своїм батькам (вони були заможними людьми) листа, в якому просив надіслати гроші для розвитку своєї справи.

І ось уже у Вишгород, крім грошей, почало надходити відповідне обладнання для спорудження цегельного заводу. Були обладнані робочі місця, вкрито сушильне приміщення, встановлено устаткування. Працювали на підприємстві кияни, вишгородці, новопетрівці...

Невдовзі механізми стали до дії і підприємство почало видавати продукцію з вишгородською маркою. Спеціальні машини вирізали з глиняної маси відповідної форми цеглу-сірівку, що після сушіння відправлялася в піч, де після обробки, передбаченої технологією, випікалася високоякісна будівельна цегла. Тут, у Вишгороді, працювало два заводи: один випускав звичайну цеглу, інший — межигірку, що застосовувалася для спорудження груб і печей. Виготовляли на підприємстві також цегляні плити, що теж використовувалися для спорудження печей. Очевидці розповідали, що вишгородська цегла мала високу якість завдяки тому, що до розчину глини додавався особливий жовтий порошок, і вважалася однією з найкращих в Європі. Крім того, масу начиняли спанділовською глиною та особливим гравієм, що завозили із Стайок.

На кожній цеглині були літери «Ш. Е. Я.» — перші літери прізвища, ім'я та по батькові Шпруна Еміля Яковича. Про популярність будівельного матеріалу з Вишгорода свідчить хоча б той факт, що він відзначався надзвичайною міцністю (не так просто його було розбити молотком), а тому цілком закономірно користувався попитом.

Еміль Шпрун придбав баржі-буксири й катери, якими водним шляхом по Дніпру транспортував свою продукцію в Дніпропетровськ, Одесу, а далі, через Чорне море й Дунай, доставляв її в різні країни Європи.

Серед тих, хто працював на заводі, були вишгородці Ксенія Шубка (дівоче прізвище Підлісна), яка 15 років різала цеглу, а її чоловік Володимир тачкою возив сирівку до місця сушіння. З цегельним заводом тісно пов'язана біографія Катерини Негоденко, яка працювала тут продавцем у магазині.

Завод працював майже до 1941 року. Тільки перед початком війни його закрили, оскільки, копаючи глину на глибині 50 метрів нижче Дніпра, дісталися до води, яка утворила озеро. Оскільки глина почала потрапляти в питну воду, на Дніпровській водній станції змушені були порушити питання про припинення функціонування підприємства. Що й було зроблено.

Водночас у Нових Петрівцях також діяв цегельний завод, де виготовляли цеглу. Але основним ремеслом там було гончарне виробництво: випускали макітри, горщики, глечики, череп'яні миски тощо.

РОВЕСНИК ВІКУ

Починалася колективізація. На сільському сході вишгородців говорили про досі невідоме й незбагненне — організації якихось колгоспів. Та віковічна селянська розважливість, недовіра — як то воно вийде з тими колгоспами? — наче за полу тримали. Коли й не всіх, то переважну частину присутніх. Саме та переважна більшість не могла змиритися з тим, що надбаним ними потом у кров'ю майном будуть користуватися ті, хто і пальцем не поворухнув для його створення.

Сидів на тому сході й Петро Брагарник з дружиною Параскою. М'яв у руках капелюх, уважно дивився на односельців, слухав, що дядьки говорили між собою і ті, що лізли на трибуну. Особливо галасували представники влади, закликаючи присутніх сільських трударів «добровільно» зносити сільськогосподарський реманент та зводити худобу до колективного господарства. В один голос «підспівували» саме ті, хто ніколи нічого не мав, бо лінувався працювати. Чулися вигуки: «Хто не з нами, той проти нас!» Отож і вирішили Петро з Параскою: пан, чи пропав.

Наступного дня вивели вони з двору своїх воликів, і дружина потай змахнула сльозу:

— Шкода, як то їх там доглядатимуть?

— Якось-то та буде.

Виводили свою худобу й з інших господарств, направляючись хто на дворище Ф. П. Пироженка, де організовувалася волярня, а хто — до громадського корівника, що розташований на території нинішнього ПМК-1 тресту «Спецриббуд». Несли плуги, борони, упряж...

Контору колгоспу розмістили в будинку колгоспника І. Т. Брагарника.

Таким чином перша трудова артіль «Новий шлях» організувалася в січні 1928 року. Головою її було обрано Степана Смоляренка. Утворилися й інші трудові артілі, які наприкінці 1929 року об'єдналися в колгосп «Новий шлях». Колгоспники обрали своїм головою Герасима Негоденка.

Найефективнішою тягловою силою на той час у колгоспі «Новий шлях», як, втім, і у багатьох інших, були воли. Круторогі, великі, сильні й витривалі, але й повільні. Навіть порівняти важко з чимось ту їхню ходу. Пливають вони собі повільненько між житами, а їздовому на вибір: хочеш — іди поруч з возом, тільки подекуючи задля годиться. Бо те погейкування ані на грам не пришвидчить ту ходу, а куди йти — вони й самі знають. А хочеш — роздумуй собі, чи й пісню заведи.

Та й на таких ось «тихоходах» Петро Глібович Брагарник вправлявся зробити більше інших їздових. Ніби відчуваючи його турботу про справу, підкоряючись його ласкавій руці, пошвидше переставляли ноги воли.

Завзятість, настирливість його у праці помітні були для кожного. І невдовзі правління колгоспу доручило Брагарнику бригадирство на фермі великої рогатої худоби, а згодом призначило і завідувачим фермою. Не з легким серцем починав новоспечений зав свій трудовий день: кожен крок у колективізації сільського господарства давався нелегко. Адже донині кожен мав свою земельку, різко означену контурами межами, за які, не дай Боже, зробити кроку! І дехто ще жив у тому своєму замкнутому світі, працював у громадському господарстві абияк. То хтось із фуражирів не нагодував як годиться худобу, то доярка запізнилася — не моя, мовляв, худобина, почекає. Хатніх справ онде скільки!

Треба було міняти характери, ламати світогляд, виховувати інше ставлення до землі, до праці. Виховувати? А як ви-

ховувати? Не мав якогось досвіду в цьому тридцятилітній за-відуючий, мав лише працюючі руки, прагнув усе зробити по-чесному, якнайкраще і був певен, що й інші, дивлячись на нього, працюватимуть так само. Та добре, що було на ко-го опертися — це помічник бригадира П. С. Буяло, доярки П. М. Листовнича, С. Я. Школьна, П. М. Брагарник та ін-ші. Нелегкою, майже цілодобовою працею давалися перші успіхи. Самі доглядали, доїли корів, самі ж старалися худобі на корм, заготовляли сіно, збільшували надої молока та ва-гу телят. Невдовзі стала ферма першою в районі по надоях молока. Колгоспні доярки Н. Є. Кисла, К. М. Підлісна, О. Г. Гриненко та С. І. Гриненко стали учасниками Всесо-юзної сільськогосподарської виставки у Москві, привезли звідти медалі і грамоти.

Ударно працювали колгоспники всіх чотирьох бригад: двох рільничих, кормової і садівничо-городньої, тварин-ницької ферми. Колгосп неодноразово був учасником Все-союзної сільськогосподарської виставки. В 1939 році одер-жали премію — дві автомашини. А доярки Ольга Гриненко і Софія Брагарник, чабан Пилип Шкільний, бригадир садів-ників Олексій Бондаренко нагороджені медалями.

У передвоєнні роки це було міцне господарство зі зразко-вими фермами великої рогатої худоби, вівцефермою, птахо-фермою. Колгосп мав 1205 гектарів землі, з них 600 гекта-рів луку.

Визначних успіхів у роботі досягли працівники молочно-товарної ферми. Її бригадир Петро Брагарник добре знав свою справу, був вимогливим до себе і до підлеглих. Не шкодували сил доярки сестри Підлісні — Варвара і Лідія, Га-лина Панченко, Олена Підлісна, Мотря Шкільна, Софія Брагарник, Проня Листовнича... Софія Яківна і Проня Ми-хайлівна при зустрічах з молоддю згадують ті часи, розпові-дають про трудове піднесення, яке панувало на селі, про змі-ни, що відбувалися мало не щодня. То прокладено водовід, то відкрився магазин, то замість каганця і газової лампи за-сяяло електричне світло, то в клубі драмгурток поставив но-ву п'єсу... Зростала культура, колгосп мав на своєму рахунку мільйон карбованців.

У роки відбудови народного господарства у Вишгороді створюється своя споживча кооперація. Сільська рада, голо-вою якої тоді був Герасим Негоденко, а секретарем — Юхим Глущенко (його ім'ям названо одну з вулиць Вишгорода),

приділяла дуже багато уваги створенню і розвитку споживчого товариства.

Белику роль у зміцненні економіки Вишгорода відіграло відновлення у 1933—34 роках місцевих розробок бурого вугілля. А в 1939 році поблизу села почалося будівництво Дніпровської водогінної станції. У цей час багато було зроблено для розвитку охорони здоров'я, освіти, культури. В кінці тридцятих років медичну допомогу жителям села надавала медамбулаторія. Значно зріс культурний рівень населення. Було повністю ліквідовано неписьменність серед дорослих. У Вишгороді діяли семирічна школа, клуб, бібліотека. Село було радіофіковано і електрифіковано.

У перші дні війни Петро Глібович разом із доярками та скотарями перегонив худобу на Полтавщину. А повернувшись додому, не минув фашистських катівень — тричі кидали його до них гестапівські посіпаки, але доля змилостивилася над ним і при першій нагоді він потрапляє на фронт. Воював доблесно і відважно, дійшов аж до Берліна і додому приніс чимало медалей, подяк від командування. Знову повернувся до своєї праці в тваринництві, очолив ферму.

Йому на поміч приходили підростаючі діти. Марія працювала свинаркою, Ольга — дояркою, Микола моторним човном перевозив доярок на лівий берег у літній табір, як тільки йому виповнилося 16 років, пішов у скотарі, Надя працювала у рільничій бригаді.

Мені теж пощастило знати Петра Глібовича. З 1956 року працювала я агрономом у колгоспі «Зоря комунізму» і не раз ловила себе на тому, що вчуся в нього, беру приклад в роботі з людьми. Скільки в нього було чуйності, стриманості, вродженої інтелігентності... Мимоволі хотілося бути схожим на нього.

ТОДІ, В СОРОКОВІ...

Мирний труд нашого народу перекреслила війна. Було ухвалено рішення евакуювати всю худобу своїм ходом до Сибіру. Це було доручено Проні Листовничій, Варварі Підлісній, братам Пилипу і Мусію Шкільним та іншим. І потяглися їхні довгі курні шляхи аж до Полтави. Завантажені до краю дороги, близькі бої, нестача кормів... Бідна худоба шарахалася з боку в бік від ревища автомашин, багатолюдного натовпу, потопала в куряві, знемагала від спеки. Не легше було і дояркам та скотарям: треба було видоїти корів, подба-

ти про корм. У Полтаві розпрошалися із тваринами, яких відправили далі, а самі повернулися додому.

Органи влади ухвалили рішення про заготівлю продовольства для частин Червоної Армії. Правління колгоспу доручило виконання цього серйозного завдання активістам Сергію Гриненку та Івану Брагарнику. І вони з ним успішно справилися.

Багато лиха зазнали жителі села під час окупації. З перших її днів були заарештовані й відправлені в концтабори Іван Брагарник, Сергій Гриненко, Лаврін Носихін, Іван Негоденко... Але наші люди не скорилися фашистам. На Київщині розгорталася партизанська боротьба проти загарбників. Партизанська школа була організована і в лісі під Вишгородом.

У партизанському загоні братів Науменків, який був створений на самому початку війни, добре знали молоду дівчину з Вишгорода Мілю Гриненко. Вона підтримувала зв'язок загону з Київським підпіллям. Багато разів, виконуючи бойове завдання, переправлялася Міля через Дніпро, діставалася лісом, криючись від поліцаїв і їхніх хазяїв. Вона проводила роз'яснювальну роботу серед населення, передавала в загін «Перемога» медикаменти, брала участь у диверсіях. Влітку 1943 року вороги схопили хоробру партизанку. Довго катували, але Міля так і вмерла, не видавши таємниці.

Допомагав партизанам і брат Мілі — Іван. Під виглядом рибалки він переправляв на лівий берег Дніпра боєприпаси, продовольство... Цілий місяць фашисти тримали хлопця в гестапо, намагаючись випитати відомості про партизанів. Даремно. Іван, як і його сестра, був мужнім до кінця. Юних партизанів — сестру і брата Гриненків посмертно відзначено урядовими нагородами. Іменем Мілі Гриненко названа вулиця у Вишгороді.

У партизанських загонах мужньо боролися проти фашистських загарбників вишгородці П. М. Савицький, С. І. Брагарник, Г. І. Гриненко, О. І. Козелецький, Є. І. Козелецька, М. Г. Коломієць, М. П. Савицький.

Понад два роки тривала фашистська окупація Вишгорода. Багато завдала вона страждань і горя, великої шкоди селу. Загинули у фашистських катівнях понад 40 чоловік, десять найактивніших його жителів відправлено на каторгу до Німеччини, десятки вишгородців загинули смертю хоробрих на фронтах Великої Вітчизняної... Фашисти розграбували господарство колгоспу, знищили бібліотеку, спалили школу, медпункт, 609 житлових будинків. Наприкінці жовтня і на

початку листопада 1943 року фашисти зосередили в селі велику кількість піхоти, артилерії, танків, перетворивши Вишгород на опорний пункт. Але ніщо не змогло зупинити могутній наступ нашого народу.

* * *

Ховалася у вибалках прохолодна ніч з 23 на 24 вересня 1943 року. Під прикриттям півми й туману на воду Дніпра наші воїни спустили плавзасоби. Серед тих, хто мав форсувати річку, — бійці з підрозділу Григорія Козила.

— Операція виявилася нелегкою, — пригадує фронтовик, — але зі своїм завданням ми справилися блискуче. Переправилися на протилежний берег, захопили плацдарм. Чимало побратимів полягло у боях. Не один із нас дивився смерті в обличчя, викликаючи на себе вогонь.

Але, завдяки мужності, сміливості, героїзму й стійкості воїнів, рубіж було утримано. І хоча гітлерівці не один раз напочували хвилі атак на жменьку бійців, ті не здали позицій, протрималися до підходу підкріплення. Досить сказати, що тільки першого дня довелося витримати п'ять атак. Вшосте ворог пішов у наступ. І тоді, коли гітлерівці підійшли до позиції їхнього підрозділу, Григорій Козило викликав по рації вогонь на себе, наказавши особовому складу залягти в окопах. Так захлинулася ще одна атака фашистів.

Коли підійшло підкріплення, всі, хто залишився в живих, приступили до розширення плацдарму, готуючись до рішучого наступу на Київ.

Після цього чимало днів на правому березі, на священній вишгородській землі, точилися жорстокі і вперті бої, у ході яких були звільнені населені пункти нашого району.

Козило Г. Л.

Далі бойовий шлях Григорія Козила проліг на захід. Його підрозділ воював у складі Чехословацької бригади, вів запеклі бої в Карпатах, звільняв Прагу.

За битву на Дніпрі, визволення від ворога київщини (в тому числі і Вишгорода) та столиці України Григорій Козило був удостоєний ордена «Олександра Невського», а другий такий орден він отримав за бої в Карпатах.

Вручення цього ордена — особлива відзнака для воїна: адже нагороджувались ним офіцери за великі бойові заслуги, за розробку й безпосередню участь у широкомасштабних бойових операціях. Отож, заглядевши на грудях у ветерана такий орден, вже за ним одним можете судити про заслуги його власника.

У Григорія Лавріновича ж крім цих двох орденів ще кілька вагомих нагород — орден Червоного Прапора, два ордени Вітчизняної війни, чехословацький орден «Хрест Витязя», а ще — 16 медалей.

До речі, про чехословацький орден. Він на грудях Григорія Лавріновича теж не випадково: ветеран воював у складі Чехословацької бригади, був особисто знайомий з командувачем, а пізніше — главою держави, Людвігом Свободою. З чеськими побратимами зустрівся вже після війни в діюрахі «Битва за Київ». З самим командувачем бригадою теж випало зустрітись після Великої Вітчизняної. У той час Григорій Лаврінович вже працював на будівництві Братської ГЕС, і Людвіг Свобода, відвідавши будівництво, зустрів тут і свого однополчанина Григорія Козила.

... Майже 20 років прожив Г. Л. Козило у Вишгороді, повернувшись у край, через який пройшли його бойові шляхи. Помер герой у 2000 році.

* * *

... Весна 1944 року. Жорстокі бої точаться вже на території Польщі. Йде посилена підготовка до форсування Вісли неподалік від Грауденця. Зокрема, перед полком, в якому служив Михайло Гуков, поставлено завдання: терміново форсувати водну перешкоду, захопити плацдарм, розширити його для проходження інших підрозділів, рухатись далі в напрямку Данцига, перерізавши при цьому головну магістраль — шосе вздовж Вісли на протилежному березі, щоб не дозволити гітлерівським частинам з'єднатися з головними силами німців біля Грауденця. З великими втратами форсу-

вали річку, перерізали шосейну дорогу. Важкі бої тривають третю добу, а підмоги немає ніякої.

Неподалік від шосе запримітили 2 будиночки. Вирішили перебратися туди. По рації доповіли про обстановку, повідомили, що далі рухатися неможливо: обмаль боєприпасів і харчів, в живих залишилося в полку близько 20 воїнів.

Командир полку Крейзер вимагав підмоги, а у відповідь наказували рухатися далі.

Згодом повідомили, що переправився ще один полк. Отже, за 2–3 години прибуде підмога. Та в цю мить будиночок здригається від вибуху снаряда.

Михайло Гуков вискочив на вулицю. Оглянув місцевість. Сюди рухалися «пантери» з автоматниками. Видно, засікли рацію. Про все це доповів Крейзеру. Той наказав взяти дві гранати, що залишилися, забратися на горище й роздивитися, що діється навколо.

За мить Михайло був нагорі. Перше, що побачив,— це взвод гітлерівців, що оточили будівлю.

За командою командира у юрбу ворогів кинув по гранаті. Почулися крики і стогін.

Коли спустився до командира, той наказав:

— Михайле, з-поміж солдатів ти лишився один. Постарайся якомога швидше перебігти через дорогу, щоб прикрити нас.

— Буде зроблено,— запевнив боєць. Цей задум вдалося блискуче реалізувати. Коли ж підійшла підмога, малочисельні підрозділи вирушили на Данциг. А там бої вже точилися за кожен будинок, кожен поверх.

Зрештою, вдалося витіснити 140-тисячне угруповання німців на берег Балтійського моря і при підтримці інших частин знешкодити його.

Вище наведено лише один з епізодів бойового шляху вишгородця Михайла Гукова.

Гуков М.

До цього на його долю випало не одне суворе випробування. Війна застала працівника кіностудії в Києві. Був серед тих, хто копав оборонні рови на підступах до столиці України, коли ворожа авіація безперешкодно розстрілювала з повітря киян. Там отримав перше поранення.

Після одужання направили в Омськ у військово-піхотне училище, по закінченні якого прибув на Західний фронт. І потяглися сповнені небезпеки військові будні. Михайло Гуков постійно був в епіцентрі жорстоких і кровопролитних боїв, після яких в живих залишалося дуже мало бійців. Сам Михайло неодноразово був поранений, але одужавши, знову ставав у стрій, повертався на передову.

Після боїв на Віслі, Гуков форсував Одер, брав участь у боях за Росток. Якраз там завершив свій бойовий шлях, пройшовши його до переможного кінця в травні 1945 року.

Сьогодні Михайло Гуков мешкає у Вишгороді. По можливості бере участь у роботі міської ради ветеранів, часто згадує бойових побратимів, багато з яких назавжди залишилися в його пам'яті молодими, склавши свої голови у суворій круговерті Другої світової війни.

* * *

Вишгородці старшого покоління, звичайно ж, пам'ятають людину неспокійної вдачі, невтомного краєзнавця Юхима Гриневича. Свого часу він на добровільних засадах організував у Вишгороді краєзнавчий музей, збирав для нього різні експонати, історичні довідки про місцеве господарство, будівництво Київської ГЕС, будівельників станції, займався пошуковою роботою.

Якось (а було це, здається, в 1990 році) Юхим Романович розповів, що під час війни в рукопашному бою на нього з кортиком накинувся гітлерівець. Боєць вивернувся й вихопив холодну зброю, знешкодивши противника. А німецький кортик, як реліквія, був завжди з ним до кінця війни.

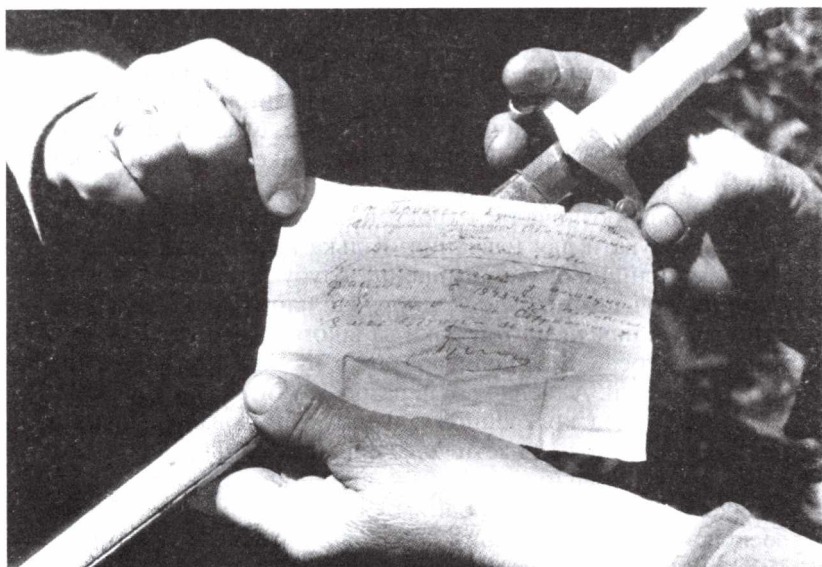
...Минули літа. Не стало Юхима Гриневича. Але ми його постійно пам'ятаємо. Ось і недавно, у Міжнародний день музеїв, ми зібралися всі разом у історико-культурному заповіднику. Розмовляли про свої пошуки, знахідки, проблеми. Учасники зібрання — члени товариства «Пошук», співробітники заповідника хвилиною мовчання вшанували ентузіаста музейної справи. На цій зустрічі я повідала присутнім ще одну хвилюючу сторінку з життя Юхима Романовича.

Працюючи останнім часом головою спілки відродження історії та культури при школі № 3 міста Вишгорода, запропонувала створити тут кімнату бойової Слави. Займаючись пошуком експонатів, пригадала розповідь покійного краєзнавця. А тому й зателефонувала його дружині Зої Іванівні, попросила передати в музейну кімнату кортик.

Приблизно через годину пролунав телефонний дзвінок.

Гриневич Ю. Р.

Посмертна записка Гриневича Ю. Р.

Плачучи, Зоя Іванівна повідомила, що коли розгорнула папір, в якому знаходився кортик, виявила записку-послання Юхима Романовича до майбутніх поколінь, в якій він просив, щоб цей «трофей» знайшов своє місце з-поміж експонатів музею.

Як видно, відчуваючи близьку смерть, людина одержима, неспокійної вдачі, залишалася вірною до кінця справи, задля якої жила, творила, працювала, думаючи про тих, хто прийде після нас.

ВІДРОДЖЕННЯ

Кожен вересень повертає подумки колишню вчительку, а нині пенсіонерку, Марію Прокопенко у перші повоєнні роки, які здаються такими далекими нинішньому поколінню школярів. А згадує їх вона щоразу, коли з вікна своєї квартири дивиться на приміщення, в якому знаходилася колись школа.

— Тоді,— пригадує Марія Василівна,— майже всі діти ходили до школи босими. Навіть директор Михайло Брагарник у весняні і перші осінні місяці заходив до класу босоніж. Та й одежина ледве тіло прикривала... Зате з яким завзяттям училися! Бо скучили за навчанням, за книгою, за мудрим словом учителя.

Щойно визволили Вишгород від гітлерівців, як одразу ж було оголошено про відновлення навчання. Прийшли до своєї школи і юні вишгородці. Боляче було дивитися на шкільне подвір'я, приміщення школи, яке окупанти перетворили в конюшню.

А невдовзі розпочалися уроки в кімнатах, які можна було використовувати для навчання. Кілька класів знайшли притулок у колишньому приміщенні клубу й двоповерховому будинку, хоч там не було жодного уцілілого вікна. Школярі, які подорослішали на три роки за віком і набагато більше за життєвим досвідом, відновлювали в пам'яті призабуті премудрості науки. А після уроків разом із учителями відбудовували школу. На колгоспному дворі розпилювали сплавлені по Дніпру колоди, настиляли підлогу, тинькували стіни, навішували шкільні дошки, на яких так приємно писати крейдою. Поволі один за одним класи почали справляти новосілля. І були вони тоді, в сорокові, справжнім святом.

Крім того, учні самотужки виготовляли наочні посібники, майстрували з дерев'яних цурупалків ручки, робили з бузи-

ни чорнило. Писали ж на папері, який діставали самі, хто як міг. Використовували бухгалтерські книги, що дивом уціли-ли, обгортковий папір і навіть старі газети. Кожен вірив, що настануть кращі часи для навчання, а тому намагався зробити все для їхнього наближення. Не могла згасити дитячого ентузіазму і холоднеча в класах, коли замерзало чорнило, а пальці не згиналися і ледь тримали ручку...

— Один-два... Лівою-правою,— чулося з класів через кожні 10—15 хвилин. То вчителі ось такими розминками рятували своїх вихованців од морозу.

Особливість навчання в тогочасну пору полягала ще й в тому, що в класах були діти різні за віком. Особливо у перших, куди восени 1944 року прийшли і семилітки, і ті, кому минуло вже десять. Старші брали шефство над молодшими, всіляко допомагали їм. Окрім навчання і відбудови школи, були в учнів й інші обов'язки. Вони допомагали своїм батькам-колгоспникам виконувати такі сільськогосподарські роботи: пололи посіви, збирали колоски в жнива, заготовляли жолуді для годівлі свиней.

Дружно працював учительський колектив. Як умілий диригент, організовувала його роботу завуч Марія Спренціс, надаючи допомогу молодшим колегам у навчально-виховній, позакласній та позашкільній роботі. Олена Клокун, Ганна Борткевич, Одарка Ніколаєва, Ольга Носихіна, Поліна Прокопенко... Це вони вчителювали перші роки у Вишгородській школі в ті далекі вже від нас часи. Пізніше до них приєдналися Марія Жежерук, Марія Радченко та інші.

Коли колишні вчителі, які мешкають у райцентрі, зустрічаються із сьогоденнішніми учнями, вони часто згадують ті перші повоєнні роки в холодних класних кімнатах і єдиний на всіх підручник, і новорічну ялинку, прикрашену скромними саморобками, й коржик-дарунок — подарунок від Діда Мороза... Бо таке ніколи не забувається.

Війна багато чому навчила людей. І коли вона завершилася, колгоспники сумлінно працювали, примножуючи багатство колективного господарства. Під час збирання врожаю в 1946 році в поле вийшли і дорослі, і діти. Як і до війни, школа й колгосп допомагали один одному — господарство турбувалося про ремонт класних кімнат, заготівлю на зиму палива та продуктів для учнів, а колектив школи завжди був готовий вийти на лани, щоб прополоти овочі чи допомогти зібрати урожай.

Перший повоєнний рік завершився ударними здобутками. По закінченні напруженого виробничого сезону підбивалися підсумки, виходячи з наявних можливостей, нагороджувалися передовики полів і ферм. На кожен вироблений трудодень колгосп видавав авансом 500 грамів зерна, 1,5 кілограма картоплі, по 8 карбованців грішми, трохи фуражу. Потрібно було дбати про урожай наступного року. З метою підвищення віддачі землі створили Вишгородську поливну систему на ділянках колгоспів, що знаходилися на території Вишгорода, Валків, Нових і Старих Петрівців загальною площею майже 2000 гектарів.

У серпні 1947 року вперше за післявоєнні роки колгосп «Новий шлях» було занесено на районну Дошку пошани. Цієї честі господарство удостоїлося за дострокове виконання всіх завдань з поставок сільськогосподарської продукції державі.

Наступний, 1948, рік став роком подальшого зміцнення колгоспу. Підбиваючи його підсумки, районна газета «Вільні лани» ще в листопаді повідомила про дострокове виконання вишгородцями річних сільськогосподарських завдань. Кожен трудівник знайшов в колективному господарстві потрібну справу, до якої лежала душа. Конюх Н. Носихін говорив: «Люблю свою роботу». Це ж можна сказати й про телятницю Л. Савицьку, бригадира Ф. Фролова. Старалися також завідувачий фермою П. Брагарник та зоотехнік А. Афанасьєв.

Створили бригаду з вирощування кормів. За ініціативою вишгородців у районі почали ретельно готуватися до літнього табірнього утримання худоби. І хоча угіддя колгоспу «Новий шлях» були біля самого Дніпра, та вільного й зручного місця для літнього утримання худоби не знаходилося. Тоді вирішили обладнати табір на острові Великий, де природні умови були підходящі. Двічі за день свіже молоко з колгоспу доставлялося у лікувальні заклади Києва.

Невдовзі на сторінках районної газети вишгородці ділилися досвідом табірнього утримання тварин у літній період. А ще — колгоспники розводили гусей, качок, курей.

Восени того ж 1949 року було влаштовано районну сільськогосподарську виставку. «Новий шлях» представив на неї кращі примірники високопродуктивних тварин. Серед учасників виставки — колгоспник П. Шкільний, який був у довоєнні роки на Всесоюзній, за що отримав срібну медаль. Найкраще в районі зарекомендувала себе ланка Марії Мацевитої, що виростила на круг по 60 центнерів кукурудзи на двох гектарах і по 35 центнерів — на восьмигектарній плантації.

У 1951 році колгосп об'єднавав 380 дворів. За ним було закріплено 2604,6 гектара землі, в тому числі 493 гектари ріллі. Зрозуміло, це певною мірою стримувало інтенсифікацію господарства. Технічними засобами колгосп забезпечувала Бучанська МТС. З її допомогою провели водовідну лінію на ферму.

Пам'ятним став для вишгородців день, коли на дверях однієї з кімнат школи з'явився напис: «8 клас». Семирічка стала десятирічкою. В жовтні 1951 року у Вишгороді гостювали спортсмени з київського товариства «Спартак», які проводили агітпробіг, присвячений боротьбі за мир.

З роками міцніло колективне господарство, підвищувався життєвий рівень його трудівників. Все частіше успіхи вишгородців ставали зразком для інших. Так, у березні 1952 року районна газета присвятила повністю першу сторінку виходу наших земляків у поле.

НА ПІДНЕСЕННІ

Весна... Її дихання відчувається на кожному кроці. Розбиті ґрунтові дороги, що сірими стрічками протяглися через колгоспні поля. Земля швидко звільняється від снігу. На господарському дворі вишгородського колгоспу, в його рільничих бригадах, на парниках кипить безперервна робота — колгосп закінчує останні передпосівні приготування.

— Незабаром вийдемо в поле! — ці слова все частіше повторювали колгоспники, бригадири, ланкові. Ще і ще раз перевіряли, чи все готове до сівби.

Проте, як готуються вишгородці до весняних робіт, розповіли на сторінках газети С. Сміюн — дільничний агроном Бучанської МТС, С. Гриненко — рільник колгоспу, М. Буренок — бригадир другої дільничої бригади, М. Пироженко — ланкова городньої бригади, Ф. Пироженко — бригадир тракторної бригади. Йшлося про застосування техніки і правильну організацію праці, раціональне використання і своєчасне внесення в ґрунт місцевих і мінеральних добрив, про ефективну роботу тракторів за годинниковим графіком, належну підготовку до напруженого виробничого сезону.

Ударна праця на жнивях забезпечила колгоспу високий урожай. Наприкінці року господарство знову було учасником районної сільськогосподарської виставки. Цього разу у Вишгороді представляли не тільки високопродуктивних корів, а й кращі вітчизняні породи коней. Як повідомлялося в

пресі, не можна було не милуватися вороним орловським рисаком Моряком, якого виростив конюх Г. Бондаренко.

Зимові місяці 1952–1953 років у колгоспі наповнені турботами про утримання худоби, підготовку до весни, агротехнічне навчання. В сільському клубі працювали гуртки художньої самодіяльності. По суботах і неділях організовувалися виїзди в театри Києва, екскурсії. Діти колгоспників були екскурсантами Київського шовкового комбінату.

Громадськість села відзначила премією колгоспного листоношу Уляну Нижник. З перших післявоєнних літ вона акуратно доставляла жителям листи, газети, журнали. Її знають і поважають в селі

Шефи колгоспу — колективи київських головних майстерень і тресту «Водоканал» — надають допомогу у вивезенні добрив на поля, ремонті сільгоспінвентаря, вантажівки, виставили 750 парникових рам.

1954 рік розпочався звітом правління колгоспу про роботу за попередній рік.

Новими успіхами були наповнені й наступні роки. В січні 1956 року Києво-Святошинський райвиконком за досягнуті високі врожаї овочів і дострокове виконання плану здачі їх Києву відзначив преміями таких передовиків Вишгородського колгоспу, а саме: О. Гриненко, Н. Литвиненко, Н. Артюшенко, Г. Панченко, Н. Брагарник. Усім їм було присвоєно звання «Краща доярка області».

У другій половині лютого 1957 року зовсім несподівано для цієї пори настало тепло. Не гаючи часу, колгоспники приступили працювати в полі і в городі. Садівничо-городня бригада П. Панченка стала вивозити добрива, в парники висіяли ранню капусту. Члени бригади Л. Підлісної приступили до підживлення мінеральними добривами озимих посівів. Включились у роботу, прибувши в колгосп, молоді агрономи Тетяна Зикова (Дегтяр) і Марія Величко.

1958 рік. У перших числах січня були оголошені підсумки роботи колгоспу з підвищення продуктивності тваринництва. Надій від корови становив 3705 кілограмів. Через деякий час було опубліковано Указ про нагородження орденами і медалями передовиків сільського господарства за значні успіхи в розвитку сільського господарства і досягнення високих показників з виробництва і здачі державі зерна, м'яса, молока й інших продуктів. Орденом «Знак Пошани» була нагороджена доярка Ольга Гриненко.

Ще один радісний факт. Колгосп одним із перших в районі достроково виконав річний план з поставок і закупок м'яса, здав на заготпункт 77 голів великої рогатої худоби і 108 голів свиней. Сторінка в районній газеті розкрила секрет успіху. Переможцями в змаганні були названі такі свинарки, а саме: Лідія Негоденко, Марія Брагарник, Світлана Рибаківа, Федора Пономаренко, а також телятниці Любов Савицька. При цьому згадувалося, що Л. Савицька вперше прийшла на ферму в 1945 році і, коли її запитали, яка їй робота до душі, вона відповіла: «Доручить мені телят...» Минуло 13 років і колгоспниця залишилася вірною своєму вибору.

1959 рік приніс багато нового в життя Вишгорода. На початку року колгосп був реорганізований у радгосп, який згодом об'єднався з Новопетрівським радгоспом імені Ватутіна. У другій половині того ж 1959 року сталася ще одна подія, що «визначила» не лише долю древнього Вишгорода, а й усієї України — почалося будівництво Київської ГЕС.

«ВЕЛИКА» БУДОВА

Ще в двадцяті роки, коли Київ переживав велику скруту з паливом і енергією, постало питання про спорудження на Дніпрі ГЕС. Так 26 травня 1921 року на засіданні комісії з електрифікації Київського району відомий на той час український вчений — гідротехнік М. Максимович — поставив питання щодо використання водної енергії Дніпра в районі Вишгорода для спорудження гідроелектростанції. Тоді це питання не знайшло подальшого розвитку. На той час, мабуть, знайшлася свідомо людина, яка потурбувалася про збереження древнього Києва від стихійного знищення, коли б, не доведи Господи, цю греблю (якою тоді планувалося перекрити Дніпро) прорвало*, а також про екологію не лише Славутича, а й усієї України. А, можливо, це лише наші міркування, мрії. Та ті мрії були все ж спаплюжені. В серпні 1959 року за рішенням Ради Міністрів СРСР було вирішено біля Вишгорода звести п'яту за числом греблю на Дніпрі. Невдовзі сюди приїхали спеціалісти, які почали виконувати підготовчі й геологорозвідувальні роботи, скласти відповід-

* Сьогодні, та й у майбутньому, на мою думку, ця небезпека існує й існуватиме. Нинішня гребля навіть не охороняється, як годиться. Адже ж це — стратегічний об'єкт!

ні карти тощо. У 1961 році розпочалися земляні роботи, споруджувався бетонний завод, прокладалися під'їзні шляхи...

«Бетонку треба прокласти якнайшвидше,— говорив майстер бетонного заводу П. Гончаревський,— від неї залежать темпи будівництва станції. І хоча умови складні, сподіваюся у встановлені строки вкладемося, всі працюють дружно».

Ці слова були сказані в холодні січневі дні, а з настанням весняного тепла фронт робіт істотно розширився, запрацювали потужні земснаряди. Водночас почали зводиться перші будинки робітничого селища. Планувалося спорудити 14 чотириповерхових будинків з усіма комунально-побутовими зручностями. В окремих приміщеннях мали розташуватися школи, дитячі садки, клуб на чотириста місць, промисловий і промтоварний магазини, комбінат побутового обслуговування, їдальня, літня естрада, танцювальний майданчик, комплекс спортивних споруд.

Навесні 1962 року все було готово для закладання фундаменту під зведення греблі. 25 травня бригада Героя Соціалістичної Праці І. Будника в урочистій обстановці заклала перший кубометр бетону.

Будова ставала всенародною. Сюди з різних кінців країни надходило обладнання, будматеріали. На будівництві трудилися представники різних національностей, а саме: українці, росіяни, грузини, молдаване, естонці, удмурти, марійці... Радужав високий темп будівництва. Скажімо, якщо перший кубометр бетону на Каховському гідровузлі був закладений на 920-й день будівництва, то на Київському — на 300-й. Саме це дало підстави заявити будівельникам про свій намір завершити будову достроково, в рекордно короткий термін — за 40 місяців.

Згідно з планом будівництва передбачалося створення водосховища, що згодом одержало назву Київське море. Воно мало зайняти велику територію земель Києво-Святошинського, Вищедубечанського, Димерського районів. З місць затоплення населення треба було переселяти на нові місця. Хід підготовки мешканців окремих населених пунктів до переїзду заступник голови Києво-Святошинського райвиконкому Д. Брунь тоді прокоментував так: «Спорудження великих гідроелектростанцій Дніпровського каскаду вимагає переселення ряду сіл і селищ з району затоплення. У таких випадках, як це було і під час будівництва Каховської і Кременчуцької ГЕС, держава бере на себе всі роботи, пов'язані з цим, надає переселенцям необхідну допомогу». Та хіба ці

слова могли заспокоїти скривджені серця мешканців сіл і селищ, які підлягали затопленню!? Для деяких із них це «велике переселення» закінчилося трагічно. До кінця свого життя без гірких сліз люди не зможуть згадувати той жахливий період у іншому житті.

В умовах нашого району переїзд на нові місця відбувався із частини села Вишгород. Основним місцем розселення вишгородців була ділянка, відведена в середині села Нові Петрівці.

10 вересня 1964 року було відкрито судноплавний шлюз, через який пройшли судна. Після цього почався новий відповідальний етап будівництва — підготовка до перекриття Дніпра. 1 листопада 1964 року котлован затопили водою, а 4 листопада було завершено перекриття Дніпра. У хвили ріки скинули понад 11 тисяч кубометрів каміння і щебню. 29 грудня 1964 року Київська ГЕС дала перший промисловий струм. У 1965 році струм давали вже 4 агрегати ГЕС. У липні 1967 року Київська ГЕС дробово видала перший мільярд кіловат-годин електроенергії. Харківський завод імені Кірова виготовив для неї останню (20-у) гідротурбину, яка в жовтні 1968 року була пущена в дію. Після завершення

М. С. Хрущов на будівництві Київської ГЕС.

будівництва потужність Київської ГЕС досягла 551 тисячі кіловат. Внаслідок плідної роботи колективу гідроелектростанції, працівників науково-дослідних установ та монтажних організацій вдалося домогтися надійної роботи всіх агрегатів, запровадити повну автоматизацію процесу управління.

Київська ГЕС — перша гідроелектростанція, споруджена із збірних конструкцій і без водозливної греблі. Тут вперше застосовано новий тип горизонтальних гідроагрегатів. А гідроаккумулятивна станція (ГАЕС) на двісті тисяч кіловат разом з ГЕС, судноплавним шлюзом, земляними греблями і дамбами стала частиною комплексу столичного гідровузла.

Будівництво гідроелектростанції змінило географію цього району. Гребля Київської ГЕС створила велике водосховище — Київське море — довжиною 100 кілометрів, пересічною шириною — 9,2 кілометра. Площа його водної поверхні становить 922 тисячі квадратних метрів. Створення штучного моря дало змогу продовжити глибоководний річковий шлях від Києва до Прип'яті. А там через Дніпровсько-Бузький канал столиця України з'єднується з портами Польщі та Німеччини. Вздовж берегів Дніпра і Київського моря розгорнулося будівництво санаторних містечок і пансіонатів.

ПЕРЕТВОРЕНЕ У МІСТО

18 січня 1968 року Указом Президії Верховної Ради Української РСР селище міського типу Вишгород Києво-Святошинського району було віднесено до категорії міст районного підпорядкування. У зв'язку з цією подією голова виконкому міської ради Василь Курінний сказав: «У липні 1962 року, як тільки розгорнулося будівництво Київської ГЕС, село Вишгород перетворилося в селище міського типу. За останній період воно набрало високого темпу в своєму розвитку. Побудовано квартали нових будинків, прокладено шляхи, споруджена школа, дитячі заклади, будинок культури. Діє вузол зв'язку, відкрито ощадкасу. Для задоволення потреб населення працює 18 магазинів, шість їдалень, кафе. Обладнано стадіон. Ідучи на зустріч побажанням жителів, стала функціонувати філія Димерської музичної школи. Це те, чим ми багаті сьогодні. Чимало важливих справ у стадії будівництва, ще більше планується на майбутнє. Найбільше наше багатство — люди. За останні роки значно збільшилась кількість населення. Загальне число мешканців перевищує 22 тисячі чоловік. В основній своїй масі це люди, які пра-

цювали на будівництві і освоєнні Київської ГЕС, робітники і спеціалісти будівельно-монтажного управління «Укрголоврибгосп», інших організацій. Чимала частина населення щоденно відправляється для роботи на підприємствах Києва».

З великою радістю зустріли трудівники селища звістку про надання Вишгороду статусу міста районного підпорядкування. Адже це відкривало нові перспективи подальшого розвитку. Місто у нас дійсно чудове! Навколо — вічнозелені лісові масиви, зовсім близько — столиця.

Але у молодого міста є свої проблеми. Швидкий приріст населення випереджає темпи житлового і комунального будівництва. Зростає необхідність у збільшенні подачі електроенергії, питної води. Потрібно вирішити багато інших питань соціально-побутового обслуговування населення. Виконком міської ради разом з керівництвом ГЕС, іншими організаціями обговорив завдання, які назріли у зв'язку з перетворенням Вишгороду у місто.

— Вирішили озеленити прилеглу територію до наших цехів,— заявила колишня працівниця комбінату комунальних підприємств В. Я. Зборомирська.

— Біля кожного великого будинку збудувати дитячий майданчик,— внесла свою пропозицію пенсіонерка М. А. Силиванюк.

— Вуличним комітетам потрібно організовувати заходи з метою наведення тут зразкового порядку,— порадив слюсар Г. І. Мартиненко.

— Просимо урахувати нашу допомогу в загальній справі,— додала робітниця В. С. Мазюк.

Про плани благоустрою розповів голова міськвиконкому. На зборах зародилася ініціатива — озеленити берег моря в міській зоні, закласти нові парки.

З кожними виборами в місцеві ради ставало все більше виборців, а значить і обиралась усе більша кількість депутатів. Під час виборів у 1969 році депутатом Київської обласної ради була обрана А. А. Полуда — майстер Київської ГЕС. А вже з 1970 року депутатом Київської обласної ради була обрана Дегтяр Тетяна Іванівна, яка постійно обиралася аж до завершення будівництва ГЕС. У Києво-Святошинську районну раду увійшли 12 депутатів із Вишгороду, серед них — робітниця електромережі Л. Г. Зеленська, бригадир земснаряда А. В. Сироєгін, електрик заводу залізобетонних виробів С. І. Точеніков і інші.

Найстарішим депутатом Вишгородської міської ради був обраний 73-річний Михайло Мушкетик, який присвятив

своє життя школі. Він очолив постійну депутатську комісію з питань освіти і культури.

Виконуючи накази виборців, міськрада разом з іншими зацікавленими організаціями і підприємствами доклала багато зусиль, щоб газ прийшов у Вишгород. Голубе паливо отримали в першу чергу жителі кількох багатоповерхових будинків, де жили гідробудівельники. На газ перевели центральну котельню.

Депутати багато зробили для благоустрою міста, впорядкували його вулиці, Надбережну біля моря. Це місце стало куточком відпочинку не тільки Вишгородців, а й багатьох киян, які своє дозвілля, вихідні дні проводять на Київському морі. Всі були здивовані, коли одного разу рибалка із Толокуня упіймав великого сома, вага якого була 76 кілограмів, а довжина його вуса — 31 сантиметр.

Священна земля. Інакше це місце не назвеш. Земля наших предків, полита кров'ю. Сюди, у Вишгород, де точилися кровопролитні бої в роки війни, продовжують надходити листи, приїжджають рідні загиблих. Вони приходять сюди, щоб постояти біля могили батька, брата, товаришів. Велику пошукову роботу ведуть слідопити, на численні листи відповідає міськрада.

Побувавши на могилі батька, співробітниця «Інтуриста» із Харкова Тамара Жарикова потім писала школярам Вишгорода: «Ми 25 років не знали, де могила нашого батька, і мало буде одного тільки «дякую» тим, хто допоміг нам дізнатися про найдорожчого. Ніколи не забудемо вас, друзі».

Із далекої Тюменської області писали слідопити села Казанське: «При форсуванні Дніпра біля Вишгорода загинув учитель нашої школи Борис Катишев. Разом зі своєю ротою він форсував річку, особисто знищив важливу точку противника, з якої ворог вів вогонь по бойових порядках наших військ, що наступали. Повідомте, якщо тільки дізнаєтесь, де захований наш учитель, якому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу».

На березі Київського моря у братській могилі похований Герой Радянського Союзу Юрій Кургузов. Біля могили разом з школярами в почесному караулі стояв його брат Станіслав...

Вишгородці свято зберігають пам'ять про тих, хто віддав своє життя в боротьбі за свободу і незалежність Вітчизни. На братських могилах встановлені меморіальні дошки. Одна з вулиць Вишгорода носить ім'я Героя Радянського Союзу капітана Л. Г. Глебова, що загинув тут восени 1943 року.

ЯК ЗАБУДОВУВАЛАСЯ НАДБЕРЕЖНА

Сучасне покоління, яке мешкає у райцентрі в будинках № 8 та № 12 по вулиці Надбережній, мабуть, мало цікавиться тим, хто і коли зводив їхнє житло. А, між іншим, ці споруди будувалися в 70-ті роки. Більше того, перший будинок був зданий в експлуатацію в 1978 році. «Пробивали» ж ці споруди в основному двоє людей: Герой Соціалістичної Праці Аркадій Крутихін і Григорій Козило, яких, на превеликий жаль, немає вже серед нас.

Пригадую, в 1970 році, коли я працювала у Вишгороді заступником голови селищної ради й очолювала житлову комісію, до нас звернулися молоді люди з клопотанням виділити земельну ділянку під будівництво житлових будинків № 8 і № 12 по вулиці Надбережній, що інтенсивно забудовувалася.

Ініціативна група, в складі якої були Аркадій Крутихін та учасник визволення Вишгорода від гітлерівських загарбників восени 1943 року Григорій Козило, звернулася тоді до начальника «Братськгесбуду» Івана Наймушина з проханням дати згоду на будівництво багатоквартирного житлового будинку в Україні за кошти цієї будівельної організації для робітників, які брали участь у зведенні ГЕС і для яких надходив час іти на пенсію за віком.

Вибір на Вишгород упав не випадково. Григорій Козило, який звільняв край у роки війни, ще тоді захоплювався місцевістю, неповторними краєвидами. А тут випадає така можливість. Звичайно ж, він не міг не скористатися нею. Отримали згоду на будівництво від Міністерства електрифікації тодішнього Союзу. Через деякий час керівництво «Братськгесбуду» перерахувало відповідні кошти на рахунок дільниці «Гідромонтажу» у Вишгороді. А невдовзі сюди почали надходити різні будівельні матеріали, що оплачувалися знову ж таки за рахунок «Братськгесбуду».

Була створена спеціальна група, в обов'язки якої входило координування й контроль за ходом будівельних робіт. Весь комплекс споруджувальних робіт здійснювався чітко й організовано. Тому цілком закономірно, що об'єкт був зведений і зданий в експлуатацію у стислі строки і якісно. Через незначний час тут поселилися новосели.

До речі, разом із багатьма гідробудівцями з Братська, ордери на квартири у новому будинку отримали і деякі мешканці молодого райцентру. Згідно з існуючим на той час законом, відповідна кількість квартир була передана в роз-

порядження місцевої ради і розподілена згідно з чергою. Певну «квоту» житла було надано в розпорядження інших виробничих підрозділів Міністерства енергетики, що фінансово сприяли веденню будівельних робіт.

Минув рік — і поруч з'явився ще один будівельний майданчик. За такою ж схемою тут почали зводити ще один будинок за рахунок «Братськгесбуду». У встановлені строки споруда була здана в експлуатацію і її повноправними господарями знову стали гідробудівники та вишгородці.

Ось так за кілька років у семидесятих у Вишгороді виросли два дев'ятиповерхові будинки завдяки зусиллям ініціативної групи гідробудівців з Братська, учасник якої, Григорій Козило помер у 2000 році.

ЦЕНТР РАЙОНУ

12 квітня 1973 року, згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР, на базі частини населених пунктів Києво-Святошинського й Іванківського районів Київської області утворено Вишгородський район з центром у Вишгороді. Його межі сусідять з Києво-Святошинським, Бородянським, Іванківським та Броварським районами, містом Ірпенем Київської області, а також з приміськими районами столиці України. Територія Вишгородського району займає більше 2000 квадратних кілометрів, населення — 78 тисяч, 28 місцевих Рад об'єднують 56 населених пунктів.

У районі налічується 7 радгоспів, які спеціалізуються на виробництві молока, вирощуванні овочів та фруктів. Радгосп «Ягідний» спеціалізується на вирощуванні полуниць, малини, смородини, інших ягід; «Козаровицький» вирощує насіння овочевих культур. На території району знаходиться Гаврилівська птахофабрика, Київська науково-дослідна станція цибульництва, чотири колгоспи, у тому числі два риболовецькі. В районі діють промислові підприємства. Їхня продукція — залізобетонні конструкції, меблі, швейні вироби, пиломатеріали. Функціонують п'ять будівельних організацій. В системі районного споживчого товариства нараховується 11 торгових зон, що об'єднують 176 торговельних точок.

Трудащик району обслуговують центральна і Пирнівська районні та дві дільничні лікарні. Крім того, працюють 7 амбулаторій, 20 фельдшерських, 15 фельдшерсько-акушерських пунктів, 4 оздоровпункти. На території району функціонує туберкульозний санаторій.

Створена широка мережа побутового обслуговування населення. У Вишгородському і Димерському побутових комбінатах працюють майстри з пошиву і ремонту одягу та взуття, ремонту радіоприймачів, телевізорів, інших побутових приладів. При побутокмбінатах діють пункти прокату побутових приладів.

Великі зміни сталися у Вишгороді і в галузі народної освіти та культури. В місті працюють три середні та заочна школи. Тут діє також філія Димерської музичної школи. Навчальні заклади налічують до 2,5 тисяч учнів. Багато юнаків і дівчат навчаються в середніх спеціальних і вищих навчальних закладах Києва. Для малюків побудовано два дитячих комбінати на 400 місць.

До послуг трудящих — палац культури «Енергетик», при якому працюють численні гуртки художньої самодіяльності та спортивні секції. Діють дві бібліотеки (для дорослих та дитяча) із книжковим фондом до 13 тисяч примірників, стадіон і спортзал.

Загалом же в районі працює 40 загальноосвітніх шкіл (13 середніх, 17 восьмирічних, 10 початкових), спецшкола-інтернат, 2 школи робітничої і сільської молоді. Катюжанське професійно-технічне училище готує кадри механізаторів широкого профілю. До послуг населення — кілька будинків культури, 35 клубів, 44 бібліотеки з книжковим фондом 430 тисяч примірників.

МУЗЕЙНА СПРАВА У ВИШГОРОДІ*

Створення у сучасному м. Вишгороді краєзнавчого музею в 1980-х роках ХХ ст. було явищем закономірним для території, насиченої пам'ятками старовини. Окремі випадки вшанування рухомих і нерухомих пам'яток культурної спадщини простежуються протягом віків. Згадаємо, що у вишгородському храмі святих Бориса і Гліба довгий час зберігалися оковані золотом і сріблом домовини страстотерпців. Зібрання церковних коштовностей було і в Межигірському монастирі: портрети Палія, Хмельницького, Гоголя, шабля і пірнач Палія...

Справжній інтерес до археологічних знахідок виявляли вишгородські священики Сікачинський і Маніковський. Федір Маніковський згадує древній дзвін і фініфть (емаль) із зображенням Андрія Первозванного, знайдені на вишгород-

* Фактичний матеріал з історії музейної справи у Вишгороді люб'язно надав Руслан Орлов, за що висловлюємо йому щирі подяки.

ському городищі. Вони зберігалися у церкві. Інші знахідки — хрести двостулкові, монети, золота каблучка — передавалися митрополиту Київському.

Скоріше за все, на думку Р. Орлова, вони опинилися в збірні Церковно-археологічного музею та в приватних збірках Ханенка і Леопардова. Не з'ясована доля рукописного, описаного Маніковським, Євангелія 1699 року, переданого до церкви київським полковником Костянтином Мокієвським, невідома доля і вишгородських ікон древнього іконостасу.

Від колекції старовини, зібраної в церкві в XIX ст., на кінець XX ст. збереглися плити рожевого лупака від саркофага, знайденого в 1853 році в городі священика Сікачинського і встановленого біля церкви 1861 р. Вчені-археологи останнім часом неодноразово зверталися до місцевої влади та музею з пропозицією зібрати у тамтешніх мешканців плити саркофага, але ця ідея не була здійснена.

Професор Київської духовної академії Микола Петров, засновник Київського Церковно-археологічного товариства і Музею, 30 серпня 1903 року оглянув колекцію церковно-археологічних предметів у церкві святих Бориса і Гліба і залишив їхній опис (див. додаток).

Додаток № 1

Приложение № 9

«Акты осмотра церковно-археологических предметов Николаевской церкви в г. Белая Церковь и Вышегородской церкви Киевского уезда»

Его Преосвященству Преосвященнейшему
Платону, епископу Чигоринскому, председателю
Церковно-исторического и Археологического
общества при Киевской Духовной Академии

Вследствие устного поручения Вашего Преосвященства, 30 августа сего года я посетил село Вышегород Киевского уезда и осматривал находящиеся в Вышегородской церкви церковно-археологические предметы, вышедшие из церковного употребления. Эти предметы суть следующие:

1. Кипарисный резной напрестольный крест в серебряной оправе 1759 года.

2. Копии в серебрянной оправе 1786 года.

3—5. Три цинковые чаши XVIII, из коих одна — с гравированными изображениями.

6—8. Три цинковые гробницы или дарохранильницы XVII—XVIII веков.

9—10. Две цинковые дарохранильницы XVIII в., из коих одна — с литыми изображениями.

11. Воздух с шитыми украшениями в виде мотыльков XVIII века.

12. Воздух с шитыми изображениями пресв. Троицы XVIII в. плохой работы.

13. Фелонь с шитыми на оплечьи изображениями Рождества богородицы и святых Бориса и Глеба XVIII века хорошей работы.

14. Эпитрохиль с шитыми шелком изображениями лицевого жезла из корени Иесеева XVIII века плохой работы.

Все эти предметы, за исключением разве креста 1759 года, шитого оплечья на фелони и воздуха с украшениями в виде мотыльков, не представляют особой важности в церковно-археологическом отношении, но могут быть приняты в церковно-археологический музей, если будут уступлены ему безвозмездно.

К сему не излишним считаю сделать некоторые поправки к описанию древностей Вышгородской церкви в брошюре священника Ф. Маниковского «Вышгород и его святыня», Киев 1890 год. Во-первых, на шиферной гробнице, находящейся ныне возле Вышгородской церкви, на продольной лицевой доске в середине, видна буква Y (),... соответственно чему на одной из поперечных досок (западной) нужно видеть не Андреевский крест, а букву х. Судя по грубой отделке гробницы, она едва ли может быть признана за княжескую. Скорее, это гробница какого-либо знатного или зажиточного человека. Во-вторых, финифтянское, якобы, изображение Св. Андрея Первозванного, будто бы выоранное Вышгородским крестьянином на поле и находящееся ныне на верхней доске напрестольного евангелия, в действительности не финифтянское, а чеканное и при том сделанное, по моему мнению, не раньше XIX века.

Член Церковно-исторического
и Археологического общества,
профессор Николай Петров

1 сентября 1903 года

Речі з розкопок курганів поблизу Вишгорода, проведені Ставровським (в 1845 р. розчищалися і печери в Межигір'ї) і В. Антоновичем (1874 р.), зберігалися в Археологічному музеї київського університету св. Володимира.

Справжній музей кераміки було створено поблизу Вишгорода, в Межигірському монастирі, в 20-х роках ХХ ст. на базі керамічної школи-майстерні, а з 1923 р.— художньо-керамічного технікуму (з 1930 р.— Інституту). Музей був розташований в мурованій дзвіниці церкви святих Петра і Павла, побудованої за проектом Івана Григоровича-Барського в 60—70-х роках ХVІІІ ст. У спогадах про Межигір'я 20-х років місцем розташування музею іноді називають Спасо-Преображенську церкву (1676—1690 рр.), але це помилка, бо, за Федором Ернстом, в галереї навколо церкви переховувалися лише рештки неопаленого межигірського посуду.

Саме в Петропавлівській церкві зупинилася археологічна експедиція 1934 року, де і побачила колекцію з вишгородського городища Івана Марчука* — екскурсовода будинку відпочинку і колишнього вчителя з Ново-Петрівців. В кінці 20-х — на початку 30-х років Спасо-Преображенська церква була діючою і сюди сходилися віруючі з навколишніх сіл — Нових і Старих Петрівців, Лютіжа, Демидова та ін. Приїздили в Межигір'я до музею і письменники з Києва. Серед них були, як згадує Ніна Федорова, і знамениті, а саме: Лесь Курбас, Остап Вишня, Володимир Сосюра, Олександр Довженко, Олександр Копиленко, Юрій Яновський та інші. До створення музею кераміки були причетні викладачі і студенти художньо-керамічного технікуму — Василь Седляр, Дмитро Головка, Микола Митін, Оксана Павленко, Ілля Заїка, Микола Цівчинський, Бернард Кратко, Канон Кривич, Павло Іванченко, Іван Падалка та багато інших.

Після ліквідації технікуму (Інституту) і самого монастиря, як архітектурного комплексу, збором матеріалів, переважно археологічних, з розкопок займалися музеї. Найбільш значні колекції зберігаються в Національному музеї історії України, Музеї історії Києва, Державному історичному музеї (Москва), фондах Інституту археології, Музеї-заповіднику «Битва за Київ» (Ново-Петрівці).

Після створення у вересні 1935 р. у Вишгороді історико-культурного заповідника, виставка знахідок була розташована в приміщенні церкви. Подальша її доля загубилася під час війни 1941—1945 рр. В 50-ті роки працівники вишгородського колгоспу під час земляних робіт в урочищі «Молоторка», біля дороги на Нові Петрівці, на полях знаходили залишки загиб-

* Дивіться нарис Р. Орлова «Археологія і краєзнавство про стародавній Вишгород».

лих воїнів Червоної Армії. Відбулося перепоховання воїнів до братської могили, а речі вжитку і зброю передано до агрономічної кімнати. Експонати поступово накопичувалися, а після будівництва Київської ГЕС, по мірі можливості, збиралися матеріали з історії самого будівництва, біографічні дані конкретних осіб. Визрівала ідея створення музею.

У Вишгороді ентузіастом створення музею виявився колишній директор 1-ої середньої школи Юхим Гриневич. На громадських засадах була затверджена Рада музею з 15 осіб на чолі з Гриневичем. Біля двох років створювалася матеріальна база музею, збиралися експонати*.

Шефську допомогу будівництву музею надавали такі організації, а саме: Каскад Середньо-Дніпровських ГЕС (А. Мілютін), ТВО «Південатоменергобуд» (І. Пархоменко), ПМК-43 (А. Кацімон), Катюжанський радіозавод (Соколов, Лісовенко), завод залізо-бетонних виробів (Колісник), КБМУ «Південатоменергобуд» (В. Михайловський), завод «Гідромонтаж» (В. Проскурін), КУРЗ (І. Гром), ПМК-1 (М. Буглак).

Матеріали збирали школи району і міста, серед яких треба відзначити Димерську 8-річну (директор А. Жуковський), Новопетрівську середню (директор В. Симоненко), Воропавську 8-річну (директор М. Шолопут), Вишгородські середні школи № 1 (директор О. Сергієнко) та № 2 (директор І. Шуляк), Димерську середню школу (директор І. Губа). Зібрали експонати і вчителі шкіл — М. Горбач, О. Дробаха, зав. відділом культури В. Сидоренко та ін.

Надходили експонати з історії краю, його природи, етнографії, народних промислів. але особливо багато їх надходило з археології завдяки розкопкам Інституту археології. В 1980 р. Володимир Зоценко передав Юхиму Гриневичу з розкопок на городищі 974 предмети, а в 1981 р. — 1581 предмет. Консультації надавали працівники Київського державного історичного музею (зараз — Національний музей історії України).

3 листопада 1982 р. в урочистій обстановці музей було відкрито. Це сталося також завдяки вчасному оформленню експозиції художньою майстернею м. Вишгорода (художники В. Бідний, В. Братусь, А. Лозбін, Ю. Пильцов).

Музей отримав статус народного на громадських засадах, але його експозиція була традиційною скоріше для відомчого, ніж краєзнавчого, з переважанням матеріалів з історії

* Фактичний матеріал з історії краєзнавчого музею люб'язно наданий Лідією Дітківською, за що їй щиро дякуємо.

краю. В трьох залах, площею біля 200 кв. м., на той час було розміщено біля 3 тис. експонатів, які послідовно демонстрували древній Вишгород, битву на Дніпрі під Вишгородом у 1943 р. і будівництво Київської ГЕС.

З 1987 р. народний музей перетворився на краєзнавчий відділ музею-заповідника «Поле битви за Київ», який очолила Лідія Дітківська. Це мало певні наслідки. В 1991 р. експозиція була докорінно оновлена, площа розширена за рахунок сусіднього приміщення. Новими стали експозиція екологічного (по суті природознавчого) характеру і невеличкий зал для тимчасових виставок при вході в музей. Деякі частини нової експозиції мають суттєві недоліки, пов'язані з ненауковим підходом при її створенні (див. додаток).

В 1990-х роках у Вишгороді були проведені значні археологічні охоронно-рятивні дослідження, завдяки яким був отриманий величезний матеріал для музейної експозиції. В 1990, 1991, 1994 рр. Інститут археології НАН України передавав до музею колекції знахідок, які за браком місця осідали в сховищах Ново-Петрівського музею-заповідника. Не реалізовані були серйозні плани щодо створення нового музею давньоруського гончарства, а саме: не музеєфіковані печі і горни, знайдені в 1990 р. під час охоронних досліджень на будівництві 72-квартирного будинку «Енергогідромеханізації», не надано було також нове приміщення для цього музею.

В 1990–1991 рр. археологи зверталися до місцевої влади і краєзнавчого музею з пропозицією створення виставки «Давній Вишгород», а обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури погоджувалась надати для цього необхідні кошти. Та ця ідея також не знайшла підтримки.

Існували плани стосовно будівництва у Вишгороді нового приміщення музею з краєзнавчою, історичною і археологічною експозиціями, лабораторіями, базою для археологічної експедиції, житловим блоком для тимчасового помешкання. В 1991–1992 рр. такі плани здавалися ще цілком реальними, але на честь 50-річчя визволення Києва від фашистських загартбників було побудовано у 1993 р. музей-діораму «Битва за Київ. Лютизький плацдарм, 1943 рік» загальною площею біля 1 тис. кв. м. з масштабним живописним полотном 29х7 м.

Здавалося б, що після створення 22 червня 1995 р. у Вишгороді історико-культурного заповідника, музейна справа, враховуючи великий колектив музею, мала б досягати рівня

Відкриття музею.

інших музеїв області. Але, на жаль, цього не сталося через недостатню матеріальну базу, фонди, та кваліфікацію наукових співробітників (Додатки 2, 3, 4). Переміни на краще сталися лише з 1998 р., коли колектив очолив досвідчений фахівець музейної справи Галина Андрусенко. В колекцію музею на постійне зберігання почали надходити з Художнього фонду твори образотворчого мистецтва, живопис і скульптура, роботи реставраторів (ікона Володимирської богоматері) та місцевих народних майстрів. Кількість експонатів на тимчасових виставках також зростала. Особливо цікаві виставки були присвячені святам Борису і Глібу, дитячій творчості, у т. ч. з художньої школи, фундатором якої була Г. Андрусенко, будівництву Київської ГЕС.

ДЕРЖАВНИЙ КОМІТЕТ БУДІВНИЦТВА, АРХІТЕКТУРИ
ТА ЖИТЛОВОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «СОФІЯ КИЇВСЬКА»

252034, м. Київ-34, вул. Володимирська, 24

Тел. 380 (44) 228-67-06

E-mail: stsophia@ukrpack.net

Факс 380 (44) 229-77-28

15.01.98 № 12

На № 2 від 9.01.1998 р.

Заступнику Голови ради київської
обласної організації УТОПІК
п.п.І.Булавецький

копія - Київське обласне Управління
культури

Вельмишановна Наталіє Іванівно !

На Ваше прохання 14 січня 1998 року ми їздили до Вишгорода і ознайомились з станом збереження залишків храму Бориса і Гліба XI ст. і умовами зберігання археологічних матеріалів досліджень храму. Наші враження не втішні. Маємо зазначити таке:

1. У Вишгороді досі немає затвердженої заповідної території та охоронних зон. Вишгородському заповіднику, що існує третій рік, не передано жодної ділянки давнього міста, отже він фактично не має ніяких юридичних прав для охорони пам'яток та історичної території.

Проектні роботи по заповідних та охоронних зонах були замовлені НДІТІАМУ та Інституту археології НАНУ, але досі не виконані через відсутність фінансування.

2. При відбудові існуючого храму Бориса і Гліба не дано замовлення на благоустрій території давнього дитинця, який має включати трасування на поверхні залишків фундаментів XI ст., благоустрій валів, позначення відомих поховань / з поверненням на місце існуючих чих надгробків/ та інше.

3. Через відсутність затвердженої заповідної зони і відсутність конкретного відповідального хазяїна за територію дитинця відбулися найгрібші порушення всіх норм і правил охорони історичної території:

- культурний шар на південь від храму повністю зруйнований при обладнанні будівельного майданчика;
- в центрі дитинця, на північ від храму зведено нову сучасну

будівлю для потреб церкви; на схід від храму також височить новий кам'яний будинок під бляхою /перебудова старого дерев'яного ?/.

Обидві споруди повністю спотворили вигляд давнього дитинця, знищили історичне середовище, що склалося. Ще одну нову споруду збираються звести на захід від валів.

Ще раз зазначимо, що треба юридично затвердити заповідну та охоронні зони. Заповідна зона має бути повністю непорушною, не підлягати ніяким забудовам, на ній не можна вести ніяких земляних робіт, вкопувати стовпи та ін.

4. Два блоки кладки XI ст. на захід від храму, залишені археологами для огляду, знаходяться в руйнівному стані. Скляний ковпак, поставлений над південним блоком, не виконує захисних функцій: одного скла в ньому від початку не було, друге - розбито. Не зроблений відвод води з боку валу, на кладку постійно потрапляє вода, ґрунт, бруд. Північна ділянка взагалі не має накриття, кладка закрита плівкою, завалена піском, сміттям. Обидва блоки виглядають як звалища будівельного і господарського бруду, під яким навряд чи збереглася хоч частково давня кладка.

5. Решта фундаментів XI ст. засипані, закриті бетоном відмосткою попід стінами існуючого храму і нововідтвореними ганками. Про їх відкриття, експонування та подальше вивчення зараз не може йти мови.

6. Створений Вишгородський заповідник в першу чергу має займатися саме охороною не тільки культурного шару, археологічних об'єктів, але й охороною історичного середовища давнього Вишгорода. Це - основне його завдання.

7. Археологічні колекції зберігаються в непристосованому підвальному приміщенні, не відремонтованому, без вентиляції, спалення, без підлоги, без будь-якого обладнання. Соробляти і зберігати матеріали в такому приміщенні неможливо.

Взагалі необхідно визначити основний напрямок комплектування фондів заповідника, де першочерговим має бути збір і зберігання матеріалів архітектурно-археологічних досліджень давнього Вишгорода

Директор Національного заповідника
"Софія Київська"

Заступник директора по науковій роботі

В.М. Ачкасова

І.Ф. Тоцька

ДЕРЖАВНИЙ КОМПІТЕТ БУДІВНИЦТВА, АРХІТЕКТУРИ ТА ЖИТЛОВОЇ
ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ АРХІТЕКТУРИ І МІСТООБУДОВАННЯ
ДНДІТІ АМ

252025, м.Київ-25, вул.В.Житомирська,9

тел.225-70-70/ факс \044\ 229-04-80

№ 5-8 від " 20 " січня 1998 р.
На № _____ від " _____ " _____ 1998 р.

ДИРЕКТОРУ ВИШГОРОДСЬКОГО
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО
ЗАПОВІДНИКА

В.М. КУШНІРУКУ

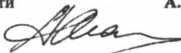
УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ
КИЇВСЬКОЇ ОБЛАДМІНІСТРАЦІЇ

Розглянувши на прохання Вишгородського історико-культурного заповідника розділ експозиції "Діорама стародавнього Вишгорода" виконаний за науковою консультацією ст.н.с. заповідника В.Г.Ростовського інститут вважає:

1. Реконструкція давнього Вишгорода не відповідає існуючим науковим поглядам на давньоруську архітектуру. Наявні історичні та археологічні дані автором не використані.
2. Діорама відтворює малюнок, який видається за копію розпису вази часів Володимира Мономаха, але є сучасною фальсифікацією.
3. Для створення експозиції фахівці інституту разом з співробітниками Інституту археології НАНУ можуть надати необхідний науковий матеріал.

ЗАСТУПНИК ДИРЕКТОРА
з наукової роботи

А.П.МАРДЕР

Андрущенко
229-40-57

ДЕРЖАВНИЙ КОМІТЕТ БУДІВНИЦТВА, АРХІТЕКТУРИ
ТА ЖИТЛОВОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «СОФІЯ КИЇВСЬКА»

252034, м. Київ-34, вул. Володимирська, 24

Тел. 380 (44) 228-67-06
Факс 380 (44) 229-77-28

E-mail: stsophia@ukrpack.net

07.04.98 № 105

На № _____

Завідочому відділом культури
Київської обласної держадміністрації
п. Романчишину В.Г.

копія - директору Вишгородського заповідника
п. Кущірюку В.М.

Вельмишановний Василю Григоровичу!

Неодноразово знайомлячись з станом Вишгородського заповідника і будучи зацікавленими в покращенні його справ, вважаємо за необхідне виловити свої міркування відносно стану експозиції музею, зокрема розділу по Стародавньому Вишгороду. В музеї головним експонатом цього розділу є діорама, яка зовово привертає увагу відвідувачів і через це є головним об'єктом в експозиції.

Разом з тим ця діорама не відповідає не тільки науковим даним про Древній Вишгород, але взагалі уявленням про забудову, архітектуру, вигляд міст Київської Русі. Сьогодні наука накопичила надзвичайно цікаві матеріали про первісний рельєф Древнього Вишгорода, про топографічну структуру міста, розташування основних його районів /дитинця, ремісничьих посадів, тощо/, про особливості його оборонних споруд, їх вигляд /з урахуванням аналогій по інших вивчених пам'ятках Київської Русі/. Знайдені археологами залишки жител, ремісничьих майстерень, господарських споруд дають змогу реконструювати на науковій основі як вигляд кожної з відомих споруд, так і вигляд забудови міста в цілому.

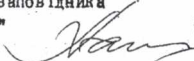
Особливу увагу треба звернути на архітектурні форми головної пам'ятки Вишгорода - храму Бориса і Гліба. Споруда на діорамі ні в якій мірі не відповідає формам Вишгородської церкви Бориса і Гліба і взагалі не має жодних рис києворуських храмів тієї доби, а є мішаниною різних стилізованих осян.

З огляду на зазначене вважаємо неприпустимим експонувати у Вишгородському музеї цю діораму. Розуміємо, що матеріальна скрута не дозволяє в найближчі часи виготовити нову діораму, яка б була на рівні сучасної науки, тим більше, що створення такої діорами

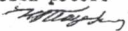
пов'язане з надзвичайно копіткою і тривалою науковою роботою. Але замість існуючої діорами можна /і потрібно/ показати історію досліджень храму Бориса і Гліба, матеріали досліджень, наукову реконструкцію цієї пам'ятки /поки що в графіці/, тощо. В експозиції, також, варто глибше показати матеріали археологічних досліджень Давнього Вишгорода, дати інформацію про авторів досліджень, а також охому сучасного міста з показом основних археологічних об'єктів. Все це підніме науковий рівень експозиції, дасть відвідувачам справжній цікавий матеріал про Давній Вишгород і опри- ятиме підвищенню якості виховної роботи серед відвідувачів музею.

З глибокою повагою -

Директор Національного заповідника
"Софія Київська"

В. Н. Ачкасова

Заступник директора по науковій роботі

І. О. Тоцька

Під час організації виставок, реекспозиції в музеї велику допомогу надавав Семен Поташник — колишній головний інженер, а зараз — Генеральний директор державної акціонерної гідроенергуючої компанії («Дніпрогідроенерго»), без підтримки якої рівень краєзнавчої роботи у місті і районі був би значно нижчим.

С. І. Поташник — професор, кандидат технічних наук, академік Академії інженерних наук, Академії будівництва, Академії наук національного прогресу, Академії екологічної кібернетики, Заслужений енергетик України СНД, лауреат Державної премії України, лауреат премії імені Веденєєва, кавалер орденів Трудового Червоного Прапора та «За заслуги», ордена Святого Рівноапостольного князя Володимира. Нагороджений золотою медаллю Платона (міжнародна відзнака), срібною — «Незалежність України».

За фінансової і організаційної підтримки міськвиконкому археологами Русланом Орловим, Ростиславом Терпиловським, архітектором Оленою Бреяк і художниками на чолі з Борисом Щербиною за дуже короткий термін (протягом вересня 1998 р.) була створена перша наукова експозиція виставки з 285 предметів фонду і значної кількості матеріалів з розкопок 1990-х років у Вишгороді і Вишгородському районі. Матеріали виставки охоплюють кілька тисячоліть розвитку суспільства — від мезоліту VIII тис. до н. е. по XIX ст. Представлені найдавніші зразки посуду і знарядь праці поселення часів неоліту Грині, поселення трипільської культури на території нинішнього с. Козаровичі, а також зброя і прикраси часів Київської

Поташник Семен Ізрайлович

Русі, матеріали з розкопок храму святих Бориса і Гліба (цегла і фрески XI—XII ст.), цегла вишгородських заводів XIX ст. тощо.

Для відвідувачів видано проспект із текстом екскурсії і малюнками окремих речей. Виставка багато ілюстрована фотографіями, реконструкціями, копіями документів з архівів.

Здавалося, що Вишгород нарешті вийде на якісний рівень музейної експозиції. На кінець 1999 р. намічалось організувати виставку міжнародного рівня «Монументальний живопис Київської Русі», створену на замовлення штаб-квартири ЮНЕСКО в Парижі і Фонду Грецької Культури з копіями унікальних фресок і мозаїк Софії Київської, Михайлівського Золотоверхого собору, склепа Деметри в Керчі (I ст. н. е.), Кирилівської церкви у Києві. На жаль, і на цей раз плани не реалізовані через недостатню увагу з боку облуправління культури, що призвело до аварійного стану приміщення по вул. Грушевського і демонтажу експозиції музею у 2003—2004 рр.

Намічені на 1999—2000 рр. плани залишилися не здійсненими за винятком цікавої виставки, присвяченої Межигірському монастирю, що була відкрита в червні 2000 р. в приміщенні Ново-Петрівського музею-діорами «Битва за Київ» (наукове керівництво Г. Андрусенко за підтримкою директора Івана Вікована). Нова експозиція разом зі встановленим біля Дзвонкової криниці пам'ятним знаком на честь перебування в Межигір'ї Т. Шевченка в 1846 р. — серйозна заявка Ново-Петрівського музею на створення музейної експозиції високого рівня.

Певна надія на розвиток музейної справи у Вишгороді покладається на Спільку відродження історії та культури України при середній школі № 3, яка працює з травня 1997 р. (голова — Т. Дегтяр, секретар — Г. Кабачинська). Організація краєзнавчого музею — головне завдання Спільки. Від ветеранів війни до школи надходять експонати: бінокль (Г. Любимов), кортик (З. Гриневич) та ін. За допомогою Івана Бурдака і директора школи Анатолія Черняхівського поступово накопичуються матеріали краєзнавчої експозиції. Перша ластівка в ній — кімната «Українська хата» з традиційним етнографічним набором.

Лекційну роботу проводять археолог Р. Орлов і мистецтвознавець Г. Андрусенко, але організація повноцінної практичної роботи з участю учнів у розкопках, екскурсіях по музеях Києва, Переяслав-Хмельницького, Богуслава, Білої

*Члени Спілки відродження
(Зліва направо) Плотникова А. М., Орлов Р. С.,
Дегтяр Т. І., Бурдак І. Г., Захарова Ж. К.,
Андрусенко Г. Б., Кабачинська Г. М., Волошина Т. І.
Жовтень 1997 р.*

Церкви як серед викладачів, так і серед учнів обмежена фінансуванням.

На засіданні Спілки запрошується багато людей, а конкретно допомагають середній школі тільки кілька постійних членів. Один із них — художник Борис Щербина, який створив галерею портретів видатних діячів Київської Русі: княгині Ольги, святих Бориса і Гліба, Ярослава Мудрого та ін.

З дня заснування Вишгородського району, 12 квітня 1973 року, заступником голови районної ради депутатів трудящих був Іван Бурдак. Мені довелося працювати з ним 8 років. Тоді я обіймала посаду заступника голови міської ради депутатів трудящих. Це були роки, коли довелося переселяти з власних будинків жителів Вишгорода у багатоповерхові, а також період основної забудови нашого міста. Благоустрій, приведення у порядок вулиць та і в цілому нашого міста постійно стояли на першому плані. І всі поставлені завдання райвиконком з міськрадою виконували спільно. Ми завжди одержували підтримку, зокрема від Івана Григоровича. Стосується це діяльності різних комісій (адміністративно-житлової, у справах неповнолітніх, санітарної), організацій та проведення спільних рейдів, перевірок тощо.

Пізніше Іван Бурдак був переведений на роботу в Київ, очолював солідні виробничі колективи. Нині він — президент концерну «Енергозбереження України», доктор економічних наук, професор, академік Академії національного прогресу, голова Партії духовного, економічного і соціального прогресу. Тривалий час працював у лісовій промисловості. Він — засновник Українського союзу промисловців і підприємців.

Основні надії громадськість Вишгорода покладає на певні зміни державної політики в галузі охорони культурної спадщини, особливо після прийняття Закону про охорону культурної спадщини. Це врятує і культурний шар древнього Вишгорода, і музейні зібрання від занепаду. Перші кроки в цьому напрямку в 2004 р. зроблені історико-культурним заповідником по вул. Межигірського Спасу №№ 11 і 13, де можна розгорнути науково обгрунтовані експозиції з історії давньоруського гончарства. Важливо також і те, що в 2003–2004 рр. церковна громада церкви святих Бориса і Гліба (настоятель-протоієрей Димитрій) виконала викладку підмурків храму XI ст. Фактично це перший об'єкт туризму у Вишгороді, який не соромно показувати гостям міста.

* * *

Упродовж лише якихось двох-трьох десятиліть, за пам'яті життя одного покоління людей, невпізнано змінився наш древній Вишгород — одвічний супутник Києва ще з далеких часів Київської Русі. Нині — це цілком сучасне місто з усіма атрибутами матеріальної цивілізації, адміністративний, господарський і культурний центр київщини, що з великими надіями на подальший розвиток іде у майбутнє.

ДЕГТЯР Тетяна Іванівна

Народилася 5 вересня 1927 року в с. Лутівка Житомирської області, Радомишльського району. Закінчила 10 класів Радомишльської середньої школи № 1, Боярський сільськогосподарський технікум, Українську сільськогосподарську академію.

З 1956 року працювала агрономом вишгородського колгоспу «Зоря комунізму».

З початку будівництва Київської ГЕС, з 1961 року, більше 30 літ працювала на будівництві. 12 років була заступником голови міськради Вишгорода. Упродовж цього часу обиралася депутатом місцевих рад різних рівнів.

У 1986 році обрана головою історичного товариства «Пошук».

З 1956 року співробітничала з місцевою пресою. В 1987 році стала лауреатом конкурсу, організованого районною газетою. У 1997 році удостоєна звання «Почесний громадянин Вишгорода».

Обрана головою спілки відродження історії та культури України при середній школі № 3 міста Вишгород.

Помірно

Лише півгодини шелесту асфальта, лише півгодини — руку простягни!
 Вишгород і Київ — старовинні браття, тут завжди витає подих давнини.
 Присів
 Бережіть цю землю, бережіть цю славу, це земля священна, Україна-Русь!
 Я люблю це небо, я люблю ці трави, і куди б не їхав, я сюди вернусь!

ВИШГОРОД

(Пісня)

1. Лише півгодини шелесту асфальта,
 Лише півгодини — руку простягни,—
 Вишгород і Київ — старовинні браття,
 Тут завжди витає подих давнини.

Присів:

Бережіть цю землю, бережіть цю славу,
 Це земля священна, Україна-Русь!
 Я люблю це небо, я люблю ці трави,
 І куди б не їхав, я сюди вернусь!

2. Вишгород і Київ в радішах і горі
 Завжди були разом протягом століть,
 З Вишгорода в Київ мчали буйні коні,
 Гуркотіли далі тупотом копит.

Присів

3. Тут одні стрічали зорі і світанки,
 Тут одна спадала вранішня роса,

Тут одні звучали плачі і веснянки,
Тут одні молитви чули небеса.

Приспів

4. Золоті вітрила випливають з туману
І заморські гості стануть на поріг
Цій землі вклонитись і віддати шану:
Тут лежать святії і Борис, і Гліб!

Приспів

ЗМІСТ

Передмова	3
-----------------	---

Вишгород

Минуле

Археологія і краєзнавство про Стародавній Вишгород	7
«Вишегород градъ Вользинъ»	57
Святі Борис і Гліб у Вишгороді	81
Другий Вишгород	98
Вишгородські гончари XI століття	103
Шлях святині: Константинопіль—Київ—Вишгород— Боголюбове—Володимир—Москва	110
Середньовічний Вишгород	133
Вишгородська святиня — ікона Божої Матері з Києво-Братського монастиря	186
Вишгород на середньовічних мапах України	192
Визначні дослідники Вишгорода	200
Охорона пам'яток Вишгорода	216
Археологічна мапа Вишгорода	244
Біографія Р. Орлова	246

ВИШГОРОД

у XX столітті

З вишгородською маркою	251
Ровесник віку	252
Тоді, в сороковому	255
Відродження	262
На піднесенні	265
Велика» будова	267
Перетворене у місто	271
Як забудовувалася набережна	273
Центр району	274
Музейна справа у Вишгороді	275
Біографія Т. Дегтяр	291
І. Тоцька. Пісня «Вишгород»	292

Р. Орлов, Т. Дегтяр

ВИШГОРОД

Минуле і сучасне

Редактор *Леонід Лірниченко*
Технічне редагування
та комп'ютерна верстка *Ізоліни Селезньової*

Підписано до друку 1.04.2005. Формат 84×108/32.
Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний.
Умовно-друк. арк. 15,54 .Обл.-вид. арк. 16,856.
Наклад 1000 прим.
Зам. № 5-133.

З комп'ютерних форм видавництва «Рада»
01034, Київ, 34, вул. Золотоворітська, 6.
Свідоцтво про державну реєстрацію
№ 36451684 від 15.07.1997.

Віддруковано у друкарні Концерну «Видавничий Дім «Ін Юре»
ВАТ «Книжкова друкарня наукової книги»
Україна, 04107, м. Київ, вул. Багговутівська, 17–21

--

ТЕТЯНА ДЕГТЯР
РУСЛАН ОРЛОВ

ИШГОРОД.
МИНУЛЕ
І СУЧАСНЕ

